

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

Kemény István hatvanéves

VÖRÖS ISTVÁN: Valami a korról (*Kemény István köszöntése*) 1041

FEHÉR RENÁTÓ verse 1043

WIRTH IMRE versei 1045

*

TAKÁCS ZSUZSA versei 1046

DARVASI LÁSZLÓ verse 1051

UNGVÁRY RUDOLF: Az első halál; Der zweite Tod (*elbeszélések*) 1054

BIRÓ ZSOMBOR AURÉL: Te sem vagy már ott (*novella*) 1076

ZSUZSA BÁNK: Nyáron meghalni (*regényrészlet*) 1083

N. TÓTH ANIKÓ: Látlat (*A selmeci különös hölgy legendáriumából*) 1087

G. ISTVÁN LÁSZLÓ versei 1097

DEMÉNY PÉTER verse 1099

MEZEI GÁBOR versei 1100

GEREVICH ANDRÁS versei 1102

BOB HICOK versei 1104

*

WALTER BENJAMIN: Párizsi levelek (WEISS JÁNOS fordításában és
kommentárjával) 1108

KÖRNER ANDRÁS: Emlékeim Victor Lundy és George Nelson tervezőirodájáról
1120

TAKÁTS JÓZSEF: Kritikus eljárások (*esszé*) 1138

*

BÁRÁNY TIBOR: Nem „ő”, nem most, és nem így (*Barna Imre: Kérdezd meg tőle*)
1146

FEKETE RICHÁRD: Esztétikai segélykiáltás (*Juhász Tibor: Amire telik*) 1150

LŐCSEI PÉTER: Vidékiesség provincializmus nélkül (*Takáts Gyula és Tüskés Tibor*
levelezése [1959–2008]. Összeállította: Fehér Zoltán József) 1154

KUCSERKA ZSÓFIA: Miért nem elég nekünk az igazság? (*Vigdis Hjorth: Örökség;*
A tanárnő dala) 1157

BALOGH TAMÁS: Közel és távol (*Stefan Hertmans: A fordult szív*) 1162

2021

OKTÓBER

JELENKOR

LXIV. ÉVFOLYAM

10. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Főszerkesztő-helyettes
GÖRFÖL BALÁZS

Szerkesztő
MOHÁCSI BALÁZS

Tördelőszerkesztő
KISS TIBOR NOÉ

Szerkesztőségi titkár
KOZMA GYÖNGYI

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

CSUHAJ ISTVÁN, HAVASRÉTI JÓZSEF, KERESZTESI JÓZSEF, NAGY BOGLÁRKA,
PARTI NAGY LAJOS, PINCZEHELYI SÁNDOR, SZOLLÁTH DÁVID, TAKÁTS JÓZSEF,
THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ, VÁRKONYI GYÖRGY

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7–8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
A szerkesztőség e-mail címe: jelenkor58@gmail.com

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelt válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7–8. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Erőforrás Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap és
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásával.
Felelős kiadó: a Jelenkor Alapítvány kuratóriumának elnöke.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon 06-1-767-8262 számon, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Belföldi előfizetési díjak: előfizetési díj félévre 5940,- Ft, egy évre belföldre: 10 890,- Ft;

a Magyar Posta Zrt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Lapunk előfizethető közvetlenül a szerkesztőségen keresztül is.

Számlaszámunk: Takarékbank Zrt. 50800111-11164573

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

PÉCSLIT. Első alkalommal, hagyományteremtő szándékkal rendezett hatnapos irodalmi fesztivált a Csorba Győző Könyvtár és a Jelenkor szeptember 14-e és 19-e között. Hat helyszínen több, mint félszáz program, könyvbemutatók, irodalmi beszélgetések, színházi és zenés előadások, irodalmi séta, rendhagyó irodalomórák, konferencia és gyermekprogramok várták az érdeklődőket. Fellépett mások mellett *Halász Rita, Goran Rem, Kiss Tibor Noé, Kukorelly Endre, Tolnai Ottó, Méhes Károly, Nyáry Krisztián, Székely Szabolcs, Zsuzsa Bánk, Schein Gábor, Balogh Robert, Horváth Viktor, Varró Dániel, Vida Kamilla, Závada Péter, Szvoren Edina, Puskás Panni, Darvasi László, Bedecs László, Bősze Ádám, Simon Márton, Grecsó Krisztián, Molnár Krisztina Rita, Szlukovényi Katalin, Bakos Gyöngyi, Kőríz Imre, Krusovszky Dénes, Spiró György, Tóth Krisztina, Szalay Zoltán, Mécs Anna, Szolláth Dávid, Parti Nagy Lajos, Meliorisz Béla, Pinczehelyi Sándor, Dés László, Cserna-Szabó András, Fehér Renátó, Darida Benedek és a Szélkiáltó, illetve moderátorként Ágoston Zoltán, Görjöl Balázs, Medve A. Zoltán, Pethőné Nagy Csilla, Mohácsi Balázs, Nádori Lídia, Szegő János, Sz. Koncz István,*

Flach Georgina, Pálffy Eszter, Imreh András, Jánossy Lajos, Liebhauser János és Kövér András. Az idén elsőként átadott Hummel–Jelenkor Szépirodalmi Díjat *Kukorelly Endre* vehette át. A fesztivál eseményeiről *Fenyő Dániel* tudósított honlapunkon (www.jelenkor.net).

*

PRO COMMUNITATE DÍJAT vehetett át folyóiratunk képviselőjében *Ágoston Zoltán* szeptember 1-jén, Pécs Város Napján. *Pinczehelyi Sándort* ugyanekkor Pécs Város Díszpolgárává választották.

*

BERTÓK LÁSZLÓRÓL neveztek el Nagyatádon a városi könyvtárat szeptember 10-én. Beszédet mondott *Ormai István* polgármester, valamint *Ágoston Zoltán*, közreműködött a Déryné Vándorszintársulat.

*

ELEMELKEDÉS. A Pannon Filharmonikusok Buxtehude, J. S. Bach és Bruckner műveit adta elő szeptember 9-én a pécsi Kodály Központban. Vezényelt *Bogányi Tibor*, zongorán közreműködött *Fejérvári Zoltán*. A koncertről *Szatmári Áron* írt honlapunkon.

Szerzőink

Vörös István (1964) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Fehér Renátó (1989) – költő, író, a *Hévíz* szerkesztője, Budapesten él.
Wirth Imre (1964) – költő, a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa, Pomázon él.
Takács Zsuzsa (1938) – költő, műfordító, Budapesten él.
Darvasi László (1962) – író, Budapesten él.
Ungváry Rudolf (1936) – író, információs mérnök, Budapesten él.
Bíró Zsombor Aurél (1998) – író, filmíró, a Bécsi Filmakadémia hallgatója, Budapesten él.
Zsuzsa Bánk (1965) – német író, Frankfurt am Mainban él.
Frank Ildikó Eszter (1976) – színész, műfordító, Pécsen él.
N. Tóth Anikó (1967) – író, irodalomtörténész, a szlovákiai Ipolyságon él.
G. István László (1972) – költő, esszéista, tanár, Budapesten él.
Demény Péter (1972) – író, költő, Marosvásárhelyen él.
Mezei Gábor (1982) – költő, az ELTE tudományos munkatársa, Budapesten él.
Gerevich András (1976) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Bob Hicok (1960) – amerikai költő.
Tóth Bálint Péter (1985) – fordító, Budapesten él.
Walter Benjamin (1892–1940) – német filozófus, művészettudós.
Weiss János (1957) – filozófiatörténész, kritikus, Pécsen és Szűrön él.
Körner András (1940) – építész, író, New Yorkban él.
Takáts József (1962) – esztétikustörténész, kritikus, Pécsen él.
Bárány Tibor (1979) – kritikus, Budapesten él.
Fekete Richárd (1986) – költő, kritikus, Veszprémben él.
Lőcsei Péter (1957) – a szombathelyi ELTE Bolyai Gimnázium tanára, Kőszegen él.
Kucserka Zsófia (1979) – irodalomtörténész, Pécsen él.
Balogh Tamás (1965) – irodalomtörténész, Budapesten él.

Folyóiratunk az Emberi Erőforrások Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alap és Pécs Város Önkormányzata támogatásával jelenik meg. Köszönjük a Molnár Nyomda Kft. támogatását.

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A Jelenkor a LAPKER újságospavilonjain kívül a
következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSSETT: PTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. –
Művészetek és Irodalom Háza, Széchenyi tér
7–8. – Líra Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. – Kimé-
ra Antikvárium, Váradi Antal u. 5.

BUDAPESTEN: Írók Boltja, 1061 Bp., Andrassy út
45. – Ludwig Múzeum, 1095 Bp., Komor Marcell
u. 1. – Magvető Café, 1074 Bp., Dohány u. 13. –
Babérliget Könyvesbolt, 1073 Bp., Kertész u. 29

A LIBRI budapesti és vidéki könyvesboltjaiban:
Allee Könyvesbolt
Árkád Könyvesbolt, 1. emelet
Campona Könyvesbolt
Csepel Plaza Könyvesbolt
Duna Plaza Könyvesbolt, 1. emelet
Könyvpalota

Mammut Könyvesbolt
Oktogon Könyvesbolt
Stop.Shop. Könyvesbolt
Pólus Center Könyvesbolt
Sugár Könyvesbolt

Budaörs Könyvesbolt
Debrecen Könyvesbolt
Győr Könyvesbolt
Győr Plaza Könyvesbolt
Kaposvár Plaza Könyvesbolt
Miskolc Könyvesbolt
Nyír Plaza Könyvesbolt
Pécs Könyvesbolt
Szeged Plaza Könyvesbolt
Szolnok Plaza Könyvesbolt
Zala Plaza Könyvesbolt

www.jelenkor.net

990,- Ft

JELENKOR

97704471642002

21010

V Ö R Ö S I S T V Á N

VALAMI A KORRÓL

Kemény István köszöntése

Verset írni sokkal nehezebb, mint nem írni. De van, akinek verset nem írni nehéz. Az ilyen embert tartjuk költőnek. A költő maga alkothat szabályokat, és ha kedve van, fel is rúghatja őket. Épp a versírás bizonyos ki nem mondott szabályok felrúgása. Például annak, hogy egyes dolgokról nem beszélünk. Nem wittgensteini értelemben, hiszen lehetne róluk beszélni, sőt jó is lenne, de valamiféle polgári illendőség megkötöti a kezünket. Fáj róluk beszélni. Az elevenünkbe talál pár szó, egy vers segítségével vesénkbe lát... De ki is? A költő? A társadalom? Mi magunk? Kemény István nagyon gyakran talál el ilyen érzékeny pontokat verseivel. Viszonylag keveset ír, mert bizony nagy erő kell összeszedni magunkat ezekhez a kellemetlen dolgokhoz. Megszólaltatni a koboldkórust, a néma H-t, úgy tenni, mintha ez élőbeszéd lenne, és nem játék méreggel és ellenméreggel. De hagyjuk ezt a kisszerű bűvészkedést Kemény kötetcímeivel. Bár az, hogy lehetséges így tenni, arról árulkodik, mennyire fontosak esetében a címek, hogy mennyire kibeszéli a titkait már a könyvborítón. Hogy mennyire lényeges minden látszólag lazán odatett elem. És épp ez a titka. Lazaság és lényegre törés.

Kemény István versei széles körben népszerűek voltak a kezdetektől, a nyolcvanas évek első felétől, és azok máig is. Ő Ady követője abban a tekintetben (is), hogy szeretné, ha szeretnék. Ezzel ellentétben József Attila megszabja: „Csak az olvassa versemet...” Ami persze kényelmesebb hozzáállás, rögtön limitálni az olvasóinkat, kizárni a közönyösöket a potenciális befogadók közül. József Attila is a szeretetre hivatkozik az idézet folytatásában, de már eleve elvárja, kötelezővé és így lehetetlenné teszi. Ez az olvasó-rendszabályozás és -szűrés az ő esetében logikus és következetes eljárás, de másoknál talán inkább szerep, kudarckerülés. Persze téves a párhuzam, hogy ha valakit sokat olvasnak, és azt sikernek tartjuk, abból még nem következik, hogy ha valakit kevesen, az kudarcc. Gondoljunk Mallarméra. Kemény viszont vállalja a szeretetre való apellálást. Egyik legújabb *Közleményét* ezzel meri zárni: „a szeretet és a hit a két legfontosabb dolog, amit halandó ember birtokolhat”. Hát lényegre törésből ez még tőle is meglepő, és ezúttal nem laza, hanem feszes, elvágólagos. Többnyire inkább kimondatlanul (azaz mást kimondva) kéri a szeretetet, és nem véleményezi. Ez nála alapján véve nem költői program, hanem alkati kérdés.

Kemény sok tekintetben hozott újat a magyar költészetbe. Vagy inkább mindig valami mást, mint ami várható volt, mást, mint amit az *elfelejtett tanszékeken* várhatónak tartottak. Neki nem az volt az új, amit már mindenki tudott, amit mindenki várt és elvárt. Az elvárások elől, mint egy ügyes bokszoló, mindig elhajolt, nem nagyon tudták eltalálni. Hogy aztán sokszor, sok helyre betaláljon, látszólag komótos, látszólag ábrándozó szemléletmódjával és beszédével.

Abban az irodalomtörténeti pillanatban, amikor úgy tűnt, a magyar költészet akár avantgárd-neoavantgárd fordulatot is vehet, továbbgondolva a hetvenes évek prózaforulatának stilisztikai következményeit, Kemény bemosolygott az ablakon, mint a hold, és azt mondta (dehogyan mondta, rögtön úgy verselt): márpedig én rímes verseket fogok írni, rokkó alapokra helyezkedem, fantáziálni fogok a verseimben, mert, bocsánat, elfelejtetem figyelni, amikor ki lett osztva, hogyan is kell most írni. Bár ez az interpretáció mégis téves, hiszen Kemény fellépésében és írásaiban sosem volt semmi támadó, pedig közhelyeket bontott le, újragondolásra serkentett biztosnak hit bizonytalanságok és bizonytalan magabiztosságok ügyében sokakat. Az úgy tíz évvel ezelőtt a politikai versről kirobant vitát is ő idézte elő *Búcsúlevél* című versével. Arra a kérdésre, hogy lehet-e érvényesen ilyen fogalmakról írni, mint haza, magyarság, igennel felelt, de persze megint nem az elvárt választ adta a hogyanra. E miatt a kiszámíthatatlanság miatt kelt folytonosan figyelmet munkássága. És épp ebben áll a valódi költő.

De mindezek ellenére nem pusztán költő, prózai munkái és esszéi nem egyszerűen a költői életmű mellékdallamai, és nem is lírája értelmezését szolgálják. *Lúdbőr* című esszékötete jó néhány jelentős reakciót kiváltó írást tartalmaz. A *Kedves Ismeretlen* című regénye pedig fontos állomása az új évezred prózájának, és az ezredforduló fontos korértelmezése, nem lírai eszközökkel, ahogy azt előző regényében, *Az ellenség művészetében* tette, hanem valóban a prózaíró eszköztárával. Annak a könyvnek sodra van, jellegzetes figurái vannak. Bár messze vezetne, hogy megpróbáljuk kimondani, mik a prózaeszközök, és bebizonyítani, hogy verseszközökkel lehetetlen eredményt elérni egy regény írása közben. Ha a tágasan értelmezett ezredforduló magyar világának, sőt világállapotának megértéséhez fogódzókat keresünk, akkor Kemény regénye és versei egyaránt nagyon fontosak lehetnek. Mondhatnánk, prózaírói erényekkel élt, amikor olyan hatalmas tablót alkotott mai és elmúlóban lévő világunkról, mint a verseiben. Ez a kép talán mozaikos, de ennek ellenére pontos. Vagy épp ezért? Az igazi (realista?) korrajz megeshet, hogy épp költői életművekben tud mostanában kirajzolódni. Kemény esetében biztos. Realizmusa rokkó, naturalizmusa dal, pszichologizálása mitologizálás, korrajza vízió és ábrándkép elegye. Szürrealizmusában viszont annyi mindenre ráismerhetünk. Más irányba fordította a magyar versolvasás és versértés szekerét, vállalni mert írói feladatokat, és meg is tudta oldani őket, az összkép pedig nem véletlenül egységes, mert egy nem mindennap verset író ember mindennap költői éberséggel körbejártatott tekintete világítja át világunkat benne, szavai segítenek megérteni korunkat. Vagy ami még fontosabb: elfogadni. És megbocsátani, hogy ma élünk. Nem tudom, hogyan bírnánk ki mindezt Kemény István nélkül!

A Magyar Irónia Háza

Kemény István 60
költőnkéskora

*Lebontották a Magyar Irónia Házát,
mormolom magamnak, mint aki pózol.
S persze mindenki pózol is magának,
hisz alig se látunk
az Irodalomtól.*

*Lebontották a Magyar Irónia Házát,
gyógyüdülőjét kevély győzteseknek,
kik alapköletenni jöttek ki a fényre
az önvédelmi pinceklubokból, amikor
véget ért végre a Történelem.*

*Lebontották az M. I. H.-t.
Tudom, hogy tévedni odabent nem volt
szokás. Házirendjében ennyi állt: gúnyolódni
szabad, és ne vegyél semmit túl komolyan,
főleg magadat ne, hiába vagy Hős.*

*Lebontották az M. I. H.-t.
Nem lett belőle szelíd és tétova közhivatal.
Kiköltözött végül egy jogastúdió is,
de akkor már senki nem nevetett.
Viccnek annyi minden durva lett mostanra.*

*Lebontották az M. I. H.-t.
„Kemény István süllyed”, így folytatódott
volna a permanens paradigmaváltás, apa-
gyilkossággal, de hipp-hopp felfedeztük magunkban
a Politikai Költészetet. Aztán tíz év telt el, és*

*lebontották az M. I. H.-t.
Mi Berlinbe és Prágába költöztünk, de
hajajöttünk lakást foglalni a romok között (ejnye).
Jelszavakat festünk fel a falra nagy komolyan (ejnye) –
vagy csak ti nem értitek a Vicceinket?! (ejnye)*

*Lebontották az M. I. H.-t,
a kurziválást pedig visszahajlították, hogy
lehessen mindent szó szerint olvasni félre.
És mindegy lett, hogy túl sokszor mondtuk vagy sosem,
a kétszer kettő csak egy Vélemény.*

*Lebontották az M. I. H.-t,
de végül is már tényleg mindenki unta.
És a belgáknak, igen, a belgáknak sem maradt
többé szöveg hely a bölcsnek hitt, álmaiv,
lefordíthatatlan Cáfolatokra.*

*Lebontották az M. I. H.-t.
S mi egymáson kérjük számon: kik csinálták?
Eszkálálj, eskálálj nagyon durván és nagyon gyorsan!,
üzenjük meg annak, aki elkezd
kiszúkszavú sodni a Családból.*

*Lebontották az M. I. H.-t.
Persze lehet, hogy mindez része a Hanyatlásnak.
El kell siratni, hogy aztán kiküzdhessek
önmagunkat újra. Mítoszunk és sci-fink:
az eljövendő Századforduló.*

*Lebontották az M. I. H.-t.
Egyszerű lenne azt mondani, hogy dzsentrifikál
a bosszú. De hát ezt meg mindenki rávágja
azonnal mindig és mindenre, felelőtlenül. Hogy
telik be egy korszak, Te szóltál róla előre egyedül.*

Kemény Istvánnak

Medve zokog napok óta,

*Mert elkapták a pásztorok.
A csapda jól zár, szőrön át
Csontokat tördel. Ki felel
A helyzetért? A medve sír,
A pásztorok röhögnek. Vad
Szél kavarog a szívben, míg
Igazság nyílik benned, és
Átölelsz. Szórszálakat köpsz
Rám, karmolsz, dörmögsz befelé.
Kettéroppan köztünk a lét.*

Tele van szavakkal a mosdó, fogcsikorgatva,

*sikálja kezem, bevetve minden praktikát, hogy
reggelre tiszta tó legyen arcod, szemem
körül az árkokban békalencse nyeldekelye
szeptemberi nyár kulcsra zárt szobáiban hajam
lobbanását. Túl sok az érzélem álmaimban.
Reggel kitaszítom magam a fényre, csak állok
szemlesütve. Kirobban egy szín és egy szó, hatvan
percig csókolózol egy vihar kiömlött szélén.*

Lebontják a házat

*Lebontják a házat, lebontják velem
elmúlt tizennégy évemet.
A HATÁROZAT expressz, ajánlott érkezett.
Lebontják az udvart, a belövéseket, melyek
ezerkilencszázötvenhatban estek,
mikor a nagymamám érettségire készült.*

*Első osztályos koromban azt hittem,
Petőfivel harcolt a nagymamám
a kozákok ellen. A tanítónéni
a szavaimnak nem adott hitelt,
de Faluba Kálmán a védelmemre kelt.
Mondván, az ő nagyapja is ott volt.*

*Erre egyre többen kiabálni kezdtek,
az enyém meg Bem apóval harcolt!
Számoljatok utána, javasolta
a tanítónénink, Erika,
akinek volt egy sűrű szempillájú
szőke kislánya – titkos ötlegettem.*

*Annyira titkos, hogy ő se tudott róla.
Számítalan dologról nekem sincs tudomásom.
Miért születtünk? Miért halunk meg?
Létezik-e Isten? A tanárnő beszédte az okos
telefonokat. Dédapám szakadt
könyveit olvasom a pad alatt.*

A világ csak képzelet

*A világ csak képzelet (és akarat).
Tetszik ez a megközelítés.
Egy tébolyodott elme papírra vet,
és élni kényszerít.
Alszom, és fölkelek, ha int,
iskolába járok szeszélye szerint.*

*Miért a valami van inkább,
mint a semmi? Vagy: mi volt előbb,
az okozat, az ok? A tyúk vagy a tojás?
Mikor szakad meg földi pályafutásunk?
Tervem: egy emelt szintű
érettségi vizsga filozófiából.*

Spirálfüzet

*Volt egy titkos, kék-zöld spirál-
füzetem – mára már legendás.
Ámbár döntsön az utókor felőle.
Ebbe a füzetbe írtam első versemet,
amely egy viharos őszi este született.
A szél őrjöngött, hajszolta a fákat.*

*Apám azt javasolta, hogy rendezzünk
versparádét. Legyen az ősz a téma.
A többiek rágták a tollukat, de mi ketten
élveztük az írást módfelett. Győztesnek
végül engem hirdetett ki apám.
Be kellett volna vallanom talán,*

*hogy a versem már fél éve kész volt,
de akkor a bátyám és húgom
látni akarta volna a többi verset is.
Faggattak volna titkos szerelmemről.
De erről hallgatok inkább.
Őrizze minden költemény a titkát!*

Belenéztem a tükörbe

Ad notam:
*Befordultam a konyhára,
rágyújtottam a pipára...*

*Belenéztem a tükörbe,
de nem lettem boldog tőle.
Ábrándos borjú szemekkel,
melyekbe csekély
értelem vegyül, egy kövér
lány nézett vissza rám.
Akárha ő is csodálkozna:
ki ez a béna csontváz
karnyújtásra tőlem a tükörben?
A képembe bámul, rám mutat.
Számolja tán a pattanásokat?
Az eredményen én is meglepődöm.
Tizenkilenc. Látszik,
hogy éppen összeomlik,
jobb kezével, amely
a bal kezemnek éppen megfelel,
a bal szememből egy-egy könnyet kitöröl.
Ő rám nézett, én ránéztem...
nem vagyunk egy személy mégsem.*

Egy árva szót sem értett

*Azóta flexel, mesélte a húgom
Csóka Oberonról, aki az osztálytársam,
Ezra tizenhét éves bátyja. Mi az, hogy
flexel? – kérdezte nagyapám lefagyva,
hát, hogy menőzik, válaszolta enyhe
fölénnyel. Király, sőt atom király.
A büfében naponta elver három rongyot.
Egyébként sikhülye, tette hozzá,
retekhülye, ha tetszik.
Nagyapám, szegény, egy árva szót
sem értett, ezért a távozás
hímes mezejére lépett.*

Ami volt egyszer – örökké létezik

Lengyel Anna emlékére

*Londonban először veled jártam,
pontosabban jártunk mind a hárman,
mivelhogy nagynénénk, Anna meghívott
minket, hogy költsük el együtt,
amit Sidney-ben keresett egy teljes
színházi szezonban. Életem legmenőbb
utazása ez volt, nem is lesz –
vagy hogyha lesz is – veled már soha.*

*Mindenhova az utolsó előtti másod-
percben értünk, a Pret a manger-ban
villásreggeliztünk, estebédeltünk.
Napközben pedig? hogyha kedvünk támadt
fagyalatra, brownie-ra, csak csettintettünk,
s máris a kezünkben termett. A mangó-
saláta vagy dzsús: egy pohár jeges grépfrút.
Magas kehelyben most is ott vacog előttem.*

*Mert ami volt egyszer, örökké létezik!
Ha megszületünk – örök életre születünk.
Anna – akárcsak Szimba, a kisoroszlán, aki
hetente kétszer színpadra lép – s talán
már unja is – Londonba újra visszajön velünk,
és együtt indulunk haza, ahogyan tizenegy
évvél ezelőtt. Lekéssük persze a reptéri vonatot,
így hát taxit hívunk. Csakhogy a taxis szívből*

*utálja majd a külföldi utast, s hogy bankkártyánkat
meqlátja: oh, no! – közli angolul, röviden.
De akad egy másik, egy emberbarát taxis,
aki 200 fontnál lecsapja az órát, mivelhogy
utast ilyen messzire még nem vitt.
A Heathrow-ra épp időben érkezünk, el is kapjuk
a pesti járatot. S a hazaúton, ha elnyomja az álom,
fölbresztjük Annát, hogy tovább ne szálljon.*

A végső pillanat

*Milyen lesz, hogyha levesszük a maszkot?
Megismerem-e a majd a négyes-hatoson
az utastársakat? S az a kék szemű
fiú, akivel hosszan beszélgettünk
a lét és lényeg közötti különbségről,
meztelen arccal tetszik-e? Vagy növeessen
offline maszkot, azaz szakállat?*

*Állnak majd az utasok és nézik egymást,
mint egy szilveszteri buliban, ha éjfél
kongat az óra, és álarcukat leveszik?
A végítélet órája ütött, vagy csak egy kegyetlen
kísérlet részese vagyunk? Színt váltunk?
Vagy színről színre látunk? Kést rántunk,
vagy egymás nyakába borulunk?*

Vidáman elmondom újra

*Miután ezt egyszer elmondtam már,
újra el kell mondanom.
Vagy semmi szükség erre,
nem kell, hagyni kéne, mármint
hogy újra elmondjam, úgysem
ugyanazokat a szavakat használom,
és te is más füllel és másik szívvel hallod őket,
másképpen értelmezed,
másban látod a jelentésük lényegét,
mást hiányolsz, vagy mástól leszel
elégedett vagy elégedetlen,
haragos esetleg,
vagy csalódott, mint akit rászedtek,
elárultak.*

*Nem is érdekelt téged, mit mondtam, és
az sem érdekel, mit mondanék most,
előfordulhat ez is.
Ereszkedett az alkonyat, esett, nem érdekelt.
Nem érdekelt, hogy búcsúztam
vagy éppen megérkeztem,
milyen régóta éltem itt, vagy csak
idetévedtem hozzád.*

Te tévedtél ide.

Vártalak.

*Dehogyan vártalak,
eszem ágában sem volt,
te is máshoz akartál, ez lett, és így.
De miért csak egyszer mondjon el valamit
az ember, amikor az is kétséges, hogy
az az egyszeri mondás megtörtént,
mondta-e valóban, vagy
csak beleképzelte a nappalba, az éj sűrűjébe,
vagy csak akarta, teröbe vette,
készült rá, szándékában állt,
de valami közbejött,
apróság vagy földindulás, és
mást mondott, mint amit szeretett volna.
Nem is mondta végig.*

*El se kezdte.
Mindezt egyszer, nem tudom pontosan,
mikor és hol, elmondtam neked,
mégis azt hiszem.
Tehát most elmondom újra.
És aztán nagy valószínűséggel
valamikor, egy másik alkalommal,
lehet, hogy néhány óra múlva,
a holnapi naplementében, egy-két éven belül,
de míg én élek és te élsz,
veszem a bátorságot újra,
erőt gyűjtök, fölkészülök,
igyekszem tekintetbe venni a változásokat,
az eltéréseket és a módosulásokat,
az általános körülményeket,
amik érintenek téged és engem,
és töviről-hegyire megint elmondom.
Az is előfordulhat, hogy
többé ki nem nyitom a számat.
Így beszélek hozzád,
amíg... valójában fogalmam sincsen, meddig.
Talán már nem is beszélek,
vagy ha igen, ha mégis,
hát nem hozzád,
nem is én mondom,
neked vagy másnak,
valaki más mondja,
valaki más hallja,
más nem mondja,
más nem hallja,
és még annyi lehetőség van, hogy ettől
mintha éppen csak szeretne,
elgyengül az ember, akár egy levél.
Egy nagyobb falevélre gondoltam,
zöld és friss, szerte futnak,
eltévednek rajta az erek.
Mint egy kézfej intése a gyöngye,
de határozott szélben.
Elmondom neked ezt, de te elalszol.
Vagy én alszom el,
és te nem fogod megtudni a végét,
nem tudom befejezni,
mind a ketten elalszunk,
a villanyt leoltják,
vaksötét lesz, hideg, részvétlen és makacs,
sötétben nem lehet beszélni,*

vagy lehet,
talán mindenki sötétben beszél,
suttog, kiabál, jajgat.
Sötét lesz, amikor megszólalsz.
Sötét lesz nyomban, amikor meghallod, elsötétül.
Ez azért jó.
Hogy vannak lehetőségek,
ennek lehet örülni,
ezt lehet akceptálni,
ezért igenis érdemes volt
küszködni, próbálkozni, akarni, tenni,
sőt, ha valamiért érdemes volt,
hát akkor éppen ezért,
ennyi lehetőség,
ennyi sokféleség miatt,
és még akkor is, ha
elmondtam már ezt,
nem is egyszer, és részletesen
vagy slágvortokban adtam elő,
mindegy, utaltam rá,
céloztam vagy nem,
de most újra elmondom,
és te újra hallod vagy
nem hallod,
mindenesetre nekem mondanom
kell tovább.
És akkor most kezdem is,
jó?

Az első halál

1968. szeptember 29., vasárnap

Délelőtt fél tíz tájban Ungváry József István nyugdíjas gépészmérnök, hűtőtechnikus Hedy Stumpffal sétálni ment a Margitszigetre. Az utóbbi napokban már mindig a felesége kísérte. Hűvös volt, de sütött a nap, Ungváry József hosszú, szürke, nehéz kabátot viselt, amelyeneket abban a korban gyártottak. A Váci út felé mentek; utánuk néztem az ablakból. Akkor még jól lehetett látni a nyitott piacon és a mellette levő Lehel úti grundon túl a Ferdinánd téren elágazó Lehel és Váci út forgalmát. Vékony, ösztövé, egész kicsit előrehajló fekete alak a messzeségben; elég gyorsan lépdelt a jóval kisebb, kövérkés anyám mellett. Menet közben olykor eltávolodott pár centiméternyire anyámtól, kezét a zsebében tartotta.

Két nappal előbb, péntek este erőszakkal hoztam fel a kapualjból. Erős, nagy felindulással járó birkózás volt, anyám próbálta nyugtatni, kérlelni – könyörgök, jöjjön fel, apám –, kérleltem lihegve, a házmaster meg ott állt néma tanúként. Az ellenállást egy ideig még a liftben sem hagyta abba. Aznap a vacsoránál nem mozdította a fejét, amikor megsimogattam. Valami olyan történt belül, ami még soha. Ahogy még sohasem történt az erőszak sem. Másnap megborotváltam: már majdnem olyan volt, mint máskor. Ezen a vasárnap reggelen mégis tartottam valamitől. De még nem tudtam igazán, mitől. Szombaton nagyon el akart menni, de nem engedték. Noha anyám mondogatta, mintegy az egész világnak: *Lasst ihn gehen*. Hagyjátok, hadd menjen. Számítottam rá, hogy nehezen fog anyámmal visszatérni.

Egyszer, néhány héttel korábban már megtörtént. Hazaérve a kapu előtt megfordult, és anyámnak követhetetlenül gyors léptekkel otthagya. Már sötétedett. Hajnalban csöngettek, két rendőr állt az ajtó előtt, közöttük ő. Áradt belőle a szégyenérzet, de már nem tudott semmit se kifejezni. Elmondták, hogy az erdők övezte hűvösvölgyi Nagy-réten akadtak rá, lefeküdt a fűre. Tisztába tettük, ágyához kísértük, mindvégig szótlan volt; lehajtotta vékony, hosszúkás, ősz fejét. Még volt rajta kevés, vékony szálú haj, melyet mindig gondosan elfésült, kis átlóval a harmadán. Törékeny volt rajta minden, de *benne* valami egyáltalán nem volt az. Ezt éreztem gyerekkoromban is.

1968. szeptember 30., hétfő

Vasárnap délben anyám hazaérkezett, egyedül. Elmesélte, hogy apám – *Vati* – nagyon jókedvű volt, szinte boldognak látszott, ment ide-oda a szigeten, megpróbált még a pincéreknek is magyarázni valamit a kaszinóban. Aztán hazafelé jövet egyre nyugtalanabb lett, a ház felé közeledve már vonakodva jött. – *Nem* – mondta –, *nem* – többször is, majd a ház közelében végleg megállt, amikor anyám kérlelni kezdte, hogy mégis jöjjön haza, *komm, lieber Josi, komm nach Haus*, visszafordult, a kabátját menet közben levetette (anyám kénytelen volt átvenni, különben ott hagyja a föl-

dön), és hosszú lábain rendkívül gyorsan elment. Anyám ilyen sebesség mellett el se szánta magát arra, hogy kövesse. Déli egy óra körül járt.

– *Was wird jetzt?* – mondogattuk egymásnak, most mi lesz, rossz előérzettel. Az este hidegnek ígérkezett, néhányszor lenéztünk az utcára, úgy emlékszem, egyszer ki is mentem, körbejárva a környéket, körülnézni.

A szomszéd lakó mesélte, hogy vasárnap délután látta a Lehel úton, amint jött, vagy éppen ment, nem lehet tudni. Elképzelem, ahogy előrehajolva, kissé hosszú, vékony piszkafakarjait védtelen-jólnevelten lengetve maga előtt, előre-néz, homlokát ráncolja, mint aki még gondolkodni próbál, pedig már csak a járás fáradtsága, a lihegés, akár a remény, hogy egyszer mégiscsak megnyugvásra lel, ezért megy, megy, egész délután, egész éjjel, ki tudja, miként, megcsalatva, mindenkitől elhagyva, magányosan, annyira egyedül, amennyire jobban már nem lehet lenni, és nem jön haza, mert úgy van neki ott benn, egész lelkét kitöltve már, hogy nem, oda nem.

Az összeszorított, vékony ajkú száj, a védtelen, erőfeszítéstől összeráncoló-dott arc, az a szegény, kemény – viszonylag kicsi – ősz hajú feje, a kalapja alatt a néhány sima szál haja, melyet már csak az utóbbi hetekben felejtett el véglegesen rendesen ferdén hátrafésülni, a kalapja, a jellegzetes, mely, amikor aztán hetek múlva újra megpillantottam, olyan elevenen fájdalmas élességgel újra felidéztek a távolban a látványát, amint fején van, hordja, öreges-szikáran, szenvedve gondolatok nélkül, csak az érzelmek, de nem volt már megfogalmazásuk, csak tartalmuk. Nem szabad belegondolni.

Egész éjjel csak ment. Összesen közel húsz óra lehetett, míg végleg leheveredett. Ez közel hatvan kilométer. Pedig nagyon fájhatott a járás. Az előttem élt nemzedékek megszokták a hosszú járásokat, még nekem is természetes volt. Mikor hetek múlva viszontláttam a cipőjét, azt a fekete kalodát, a talpa elől föl-nyílt, véresre járhatta a lábát, utoljára láttam is az ujjait a kórházi ágyon, a sebek nyomát.

Mi dolgozhatott benne? Milyen számkivetés lehetett ez? Előző napokban már mondogattuk neki, hogy ne menjen a nővéréhez, mert beteg, pihennie kell. Nem látszott, hogy felfogja, de nem is tehetük próbára, mert szombaton nem engedték el. Ez még jobban elmélyíthette, bizonyíthatta, ami benne péntek este végzetesen összeállt. De akkor még nem tudtuk. Pontosabban nem ismertük, amit talán már tudtunk. Vasárnap anyám újra mondta neki, lassan hangsúlyozva – *Maria ist schwach, sie will es nicht, dass Du zu ihr gehst* –, akkor hirtelen így válaszolt: – *Az nem igaz.*

Nem lehet igaz, hogy Mária se akarja.

Hogy ez hogy volt ebben az állapotában mégis lehetséges? Egy ennyire tisztán és határozottan megfogalmazott mondat? *Az nem igaz.* Olyan mélységből törhetett fel belőle, hogy ezúttal meg tudott még formálódni, tökéletesre, akár egy örökké érvényes költeménysor.

Mária, a nővére mesélte később. „Mindig jött, néha már naponta négyszer. Én beteg voltam, alig álltam a lábamon. Mondtam is nektek: egy ideig ne jöjjön, hadd pihenjek. Neki is. Úgy tettem, ahogy mondtátok, hazaküldtem. Mert itt akart maradni. Azt mondta: oda – mármint hozzánk – nem mehet. Azt mondtam neki: Pistukám, magának ott van az otthona, Hédike várja. – Hazaküldtem.

Kikísértem az utcára, onnan indítottam útnak. Azt mondta akkor: *Máriám, ezt nem vártam... hogy engem... – közben a lábára mutatott – ...mikor ez is... úgy fáj.*”

Mindez hetekkel korábban. Valami már akkor készen volt, pedig még meg sem történt a péntek... Aztán a péntek, igen. A mondat végén a pont. Pont pénteken.

Réges-régen kezdődhetett, nem ekkor. Ez már csak a végkifejlet volt.

Nagyon fájhatott a lába. Az utolsó évben volt nap, hogy nyolc-tíz órát talpon volt, de általában legalább három-négy órát sétált az aszfalton. Egy mai hetvenéves esetén szinte kizárt. Villamosra már nem mert szállni: nem értette az összefüggést a bérlet és az utazási jog között, és inkább félt. Már csak töredék mondatok, félig – és többnyire – hibásan kimondott szavak hagyták el a száját, és konok természetességgel várta el, hogy még most is mindenki megértse. Mint aki még azt sem látná be, hogy milyen állapotban van. De ez a lényének lényege is volt. A géptervezésben talán nem okozott gondot, ott a belátást a hozzáértés, az ismeret képviselte. Megtanulta, hogyan engedelmeskedjék neki az anyag, ne vaduljon el a gép. De én nem voltam gép. Hiába szerettem. És ő is hiába. Mostanra pozdorjává zúzottan.

Talán csak egy kicsit több szerencse az életében. Fiatalabb korában. Hiszen rettenetesen tudott tanulni, ha a munkájáról volt szó. Ösztönösen – és kötelességtudatból.

Ugyanakkor még most is felfogott bizonyos dolgokat. Néhány héttel előzőleg még Máriának elromlott az asztali lámpája. Az a lámpája, melyet évekkal előbb még ő maga, apám javított meg, teljesen felújítva. Mint mindent a családban. Most odatette apám elé, kipróbálva, tud-e még valamit kezdeni vele. Ő megnézte, megfogta nagy óvatosan. Azt mondta: – *Igen... én... ezt... én... én... akkor...*

És lassan, mintegy felismerésre jutva, keservesen sírni kezdett. Talán még ilyesmit is mondhatott: – *én most már... soha semmit...*

Előttünk sohasem sírt.

Pedig előttünk is megismétlődött ez. Most utólag visszaemlékezve, szinte biztos vagyok benne. Emlékszem, négy-öt hónappal korábban lehetett, egyszer arra lettünk figyelmesek, hogy az előszobában az óra biztosítója megszakította az áramot. Onnan láttuk, hogy a szobákban nem jártak a villanyórák. Mert ő úgy rendezte be a lakást, már a házassága kezdetétől, hogy minden szobában volt időmérő. A fürdőszobában is, besüllyesztve fölül a keskeny, magas, világossárga szekrény egyik szárnyába. Később, jobb megfigyelőképességű barátaim különös hangsúlyokkal, szóvá is tették ezt. Szokatlan lehetett nekik, magyaroknak. Bennem csak lassan tudatosult – de nem változtattam. Valami még most is, ennyi idő után is, mint valami természeteshez, köt ehhez.

Ahogy körülnézek, látom, hogy a szobájában, az íróasztala fölötti dugaszoló aljból, magyarul a konnektorból két drót ágazik ki. A zárlatot ezek okozták.

Vékony, kicsi, finom ráncokkal borított, mégis inas ujjai már merevek voltak kissé. Ezekkel az ujjával próbálhatott megjavítani valamit, mintegy újra megkísérelve, hogy hátha mégis képes rá. Bizonyítani akart, talán önmaga előtt. Megpróbálni, hogy tudja-e még csinálni, amit esetleg már végig se gondolt, vagy éppen fordítva: végiggondolt szavak nélkül, de a logikai összefüggéseket már több ponton nem ismerte föl. És bedugott két drótot a konnektorba, mert valami rémllett még benne valamiről.

A legrettenetesebb az volt, amit én tettem. Megint nem hagytam magamnak elég időt, hogy helyesbítsek a hirtelen keletkezett indulataimon. Dühösen bementem hozzá, gesztikulálva odamutattam, éppen oda, ahol ő próbálkozott aggodó szívvel és romokban heverő elméjével még valamit csinálni, és tudta már, hogy nem megy, hogy valami nincs rendben, hogy mi, azt már nem tudta fölfogni, és én ekkor megszegyenítettem. Pedig még a kezét is szerettem. Amivel ütött egykor. Semmit se jelentett az egyik felemben.

Ezt nem bírta még most sem elviselni, ezt a megszegyenítést, amit elkövettem. Minden idegszála tiltakozott ellene.

A lelke volt változatlan. A lelke volt olyan, hogy apaként egész életében csak a fölény helyzetében tudta magát elképzelni. Legalábbis akkor, ha az utóda nem pontosan úgy viselkedett, ahogy ő elvárta. És most az utóda előtt megszegyenült. Biztos nem először. Hosszú időn keresztül sok kisebb, láthatatlanul maradó eset kellett hozzá. Hiszen annyiszor, ha velünk volt, és mondtam valamit, fölháborodott. Életének egyik felét az üzemében, a műhelyében, közben-közben a gyárakban, majd a tervezőintézetben töltötte, olyan helyeken, ahol egy év után senki nem emlékszik már senkire. A másik felét velünk. Lépten-nyomon sérthetem őt, beletaposhattam abba, ami a szemében szent és sérthetetlen volt: a szülői tisztelet, az atyai tekintély. A lényemmel, a felfogásommal már eleve az ellenkezője voltam mindannak, amit ő mértéknek tekintett. És nem tudtam számára felfoghatóan kifejezni, hogy ennek ellenére ez nem neki szól. Én nem egy Jacques Thibault voltam. És hol van az már. Csak én voltam. És így életének felében kellett boldogtalannak lennie valahol a lelke mélyén, mert nem volt otthon velem. Otthontalan lett miattam az otthonában. És mert alapjában véve szelíd volt, bezárkózott. Biztos, hogy ha más környezet veszi körül, nem *így* zárkózott volna el előlem, de legfőképpen a világ elől, ahogy tette. Talán nem zárta volna be előlünk mindenét, a fiókjait, talán nem lett volna örökké sértett-haragos, hogy mi semmit se csinálunk, amikor ő valamit javít, a házi munkában tesz-vesz.

Nem, nem igaz, hogy ne szeretett volna, ha a társa lettem volna. Szívesen működött volna együtt velem, ha én lettem volna iránta megértőbb. Felnőtt voltam már, elvárható. Mégis, néhány évvel ezelőtt, amikor a házunk utcai kerítésének talapatát javítottuk, ahová akkor még – lakott lévén – nem tudtunk beköltözni, mennyire indulatos lettem, mert egy szerszámot elfelejtett elhozni. Pedig úgy volt, hogy együtt, közösen csináljuk, és ennek biztos, hogy örült. Még az is lehet, hogy erre nagyon is vágyott. Nem sikerült, miattam. Még mindig, legbelül, alárendeltem magam neki, ami visszagondolva szinte hihetetlen. Valami még mindig gyerek volt bennem, aki nem értett még semmit. Eleve úgy voltam vele, hogy ezekhez a munkálatokhoz jobban ért. Később ez már nagyjából kiegyenlítődőtt, hiszen én is gépészmérnök lettem, előtte, az internálótábor után egy ideig még vasesztergályos is. Megtanultam, ahogy ő is, csak ő már tízéves korában, hogy egyszerűen csak meg kell fogni valamit. Megfelelően. Most is azt hittem, mindenben hagyatkozhatom rá, a hanyatlása még nem volt feltűnő. Pedig egy ideje már nem dolgozott nyugdíjasként tovább. Eleinte csak a termodinamikai számításokat nem tudta elvégezni, ezt jelezte nekem (nini, hiszen mégis volt bizalma bennem), és én attól kezdve megcsináltam neki otthon. De ezt egy idő múlva észrevették vagy megsejtették az intézetben. Akkor a tervrajzok ellenőrzését bízták rá.

És egy idő múlva észrevettük, hogy ebben is kezdi elveszíteni az illetékességét. Ekkor végleg csak nyugdíjas lett, de évekig élt még tevékeny életet. Mindent megjavított, karbantartott otthon. Aztán már ez se volt így. És megint dühös lettem, mint mindig, holott el kellett volna tudnom viselni, legfeljebb egy rejtett sóhaj, feléje pedig egy megbocsátó mosoly. Meg kell most bocsátanom magamnak, mert különben nem tudok tovább írni. Akkor föl kellett állnom a megkezdett kőművesmunkából, hogy hazamenjek, és ő néhány lépést tett utánam, majdnem engedelmesen, megpróbálva vitatkozni is, noha tudta, hogy ő a hibás, de nem bírta ki, hogy valahogy ne cáfolja, és olyan esendő volt, és olyan ártatlan, ahogy hosszú, merev lábával esetlenül követni akart néhány lépésen keresztül, de látta, hogy nem bírja sebességgel, még mindig látom, belém égett magas, hosszú alakja a járdán, utánam nézve, önmagában beszélve, valamit még magyarázott nekem, de hangosan nem mondja, mert már messze vagyok, tízméternyire, és még mindig az indulataim... Akkor még beszélni tudott.

Azt mondtam: előttünk nem sírt. Ez nem volt igaz. Sírt itthon is. Akkor, amikor elkezdődött, hogy a széket sem tartotta már vissza. Még az elején, amikor ez kiderült. Hazajött, és észrevettük, mi történt. Nagy nehezen betuszkoltuk a végébe. Sehogy se akarta megérteni, hogy hova akarjuk vezetni, ezért ment olyan nehezen. És azután már nem tudom, mi történt, csak anyám volt mellette – vagy a közelében, de a végében, a sok keserves huzakodás után, amikor már végre valahogy megértette, és már lent volt a nadrágja, és eljutottunk a célhoz, akkor sírt, miközben anyám mosta, próbálta tisztába tenni. Érezhette, hogy ez már a közeli megsemmisülés jele, a teljes és visszavonhatatlan szellemi működésképtelenség? Vagy csak a tehetetlenség felismerésén sírt, azon konkrétan, ami történt, anélkül, hogy érzelmileg beleágyazta volna a sorsába, abba, hogy íme, az eleven egykori léte visszacsinálhatatlanul a múlté? Még azt is megérezte volna a lelkében, hogy a legnagyobb borzalom les rá, ami csak elképzelhető? Nem hiszem. A szégyen érzése miatt sírt. De a lelke ebben is, továbbra is élt.

Máskor is sírt. Azután, hogy az utcán a nadrágjába szart, hazajött, nagy nehezen a végébe vittük, rávettük arra, hogy ráüljön, a maradékot – ami még benne lehetett – oda eressze, olyankor néha, nagyon ritkán, de hallottam, hogy egészen halkán – szinte vinyogva – sírt, kihallatszott a félig nyitott ajtókon keresztül a szobába, miközben előregörnyedve ott ült, vagy tehetetlenül állt, leesett nadrággal, és anyám körülötte tett-vett, vagy ő éppen hátranyúlt, kezével megérintette saját széketét, valahogy homályosan ugyanis emlékezve talán a papírra, mellyel régebben kitörölte magát, de mostanra csak a mozdulat maradt, és ez a különös bizonytalanság, mintha csak félálomban tenné, a mozdulatai olyan vontatottak, lassan nyúl, mozdítja a kezét, mint aki eltöpreng valamin, önmagához közlendője lenne... ugyanakkor minden részmozdulattal visszakozik, megszámlálhatatlanul sokszor ismétli, ettől úgy tűnik, keze olyan remegős lesz, az ujjaival többször tapogatva fogja meg alsónadrágját, tartja, egy perc alatt néha tízszer is elengedve és megfogva, de ezek az elengedések és megfogások olyan sűrűn, olyan felváltva követik egymást két eres, csontos kezével, hogy a nadrág nem esik le, sőt előbb-utóbb fölhúzza, vagy elnyúl hátra, és megfogja a szövetre keményedett széketét, ugyanúgy százszor, bizonytalanokodva... Pontosan nem tudom, hogy történt, előttem ilyenkor nem sírt, ha én tettem tisztába, mindig valamit mondogatott, és

ezt ugyan a kimondott szavak alapján már nem lehetett megérteni, de a gesztusok, az arc láthatatlan játéka ismerős volt, ugyanaz, melyet még a korábbi években láttam, mindig olyankor, amikor – még jól beszélve – azt mondta valamivel kapcsolatban, hogy: – *miért, majd ha te is öreg leszel, neked se fog menni már.* – Azért emlékszem erre jól, mert az elején, még évekkel ezelőtt, amikor még csak egy-egy szót nem tudott kimondani, és én türelmetlen voltam – szokás szerint –, sokszor mondta ezt, szinte hivatkozva rá, mintha az öregséggel minden embernél ugyanez járna együtt.

Nagyon nehezen lehetett rábírnival valamire. Mindig mindenről azt hitte, az ő megrövidítését célozza. Egy számámra idegen világban élhetett itthon, ezért alakulhatott ki és rögzült ez a képzelet. Ha beszélgettünk a jelenlétében, nagyon gyakran előfordult, már nem tudott semmit sem kifejezni, és nem is lehetett semmit sem megértetni vele, hogy hirtelen azt mondta: – *Ugyan... –*, vagy: – *Nem... –*, vagy: – *Áh....* Pedig nem is érthette már, amiről szó volt. Elég volt a hangom. Valahányszor valamire rá kellett venni, szinte közelharcra került sor. Nem csak azért nem értette meg rögtön, hogy a véccére akarjuk ültetni, mert leépült szellemileg. Ez lehet, hogy minden ilyen esetben hasonló értetlenségekkel jár. Annyira soha nem épült le, hogy ezt kedvező körülmények között viszonylag hamar meg ne értette volna. Azért sem értette meg, és azért tartott hosszú ideig, míg megértette – rendszerint akkor, amikor már a véccén ült, s nem volt mit „előre” megérteni –, mert a lelkében véglegesült, hogy mindig arra kellett felkészülnie, hogy velünk nem érthet egyet. Ez évtizedek során alakult ki, mintegy fölhalmozódott benne ez a meg nem értés irányunkban, mert állandóan azt tapasztalta, hogy azt, amiket én mondtam, és egyáltalán, amilyené én váltam felnőttként, azt nem fogadhatja el, azzal nem érthet egyet és főleg: abból semmit sem ért. Még akkor se, amikor szellemileg teljesen önmaga volt. Az valami teljesen idegen, mindent, ami neki megdönthetetlenül rögzült, semmibe vesz.

Anyám pedig ebben nem volt partnere. Neki semmiféle problémája nem volt velem. Egészen más volt, egyszerű, apámat soha nem hagyta el érzelmileg (ahogy én se tudtam elhagyni), de gondolkodásában sok mindenben ugyancsak teljesen más. Emberismerete volt, nagyon meg tudta ítélni a dolgokat, a férjével ellentétben, aki mindent adottságnak fogadott el. Előbb-utóbb minden hatalmat tisztelt. Anyám meg, hát ez eszébe se jutott. Talán csak Svájcot. De azt inkább szerette. Ez összehasonlíthatatlanul több volt, mint tisztelet. Mérték, becslés – és örök vágyakozás. Köztem és anyám között nem voltak se alkati, se szemléleti ellentétek, és ezért a férjének úgy tűnhetett, hogy mindketten vele szemben állunk. Mostanra, amikor talán már csupán az érzelmi képességei voltak érintetlenek, éppen ezért nagyságrendileg kellett volna nekem megértőbbnek lennem, hiszen benne már a belátás, a megfontolás, a megismerés semmit sem tudott szabályozni. És ez a tudat nélküli, de semmivel sem gyengébb lelki világ, elveszítve értelmi támaszát, már szelektálni képtelen, monoton körforgásban volt: egy különös állapot, melyben valaki csak érez, csak érezve emlékezik, de már semmit sem tud. Egy mindenektől magára hagyatottság.

Az utolsó pillanatokban jöttem rá valamire. De már csak nagyon rövid ideig élvezhette ennek örömét. Félt tőlem. Egyre inkább. Néha nagyon szelíd volt. Talán ilyenkor félt a legjobban.

Az utolsó éveiben sokat járkált a városban. Kezdetben villamosra szállt, egy idő után le is tudott ülni, végigment a vonalon a végállomásig, valahol átszállt, azon a vonalon is végigment. Később már csak gyalogolt. Fel se merült, hogy szabadságában korlátozzuk. Egyébként is, gyakran fölkereste egyetlen, még Magyarországon élő nővérét is. Tudott tájékozódni, noha egyre nehezebben fejezte ki magát, végül már szinte sehogy.

Azt mondtam, apaként csak a fölény helyzetében tudta magát elképzelni. Ez se volt igaz. Egyszer, egy délután, ülünk a szobánkban a feleségemmel, anyám valahol a konyhában neszez, az ajtónk nyitva, halljuk, hogy közeledik (nemrég érkezhett vissza félnapos kószálásából). Egyre lassulnak a halk lépői, mintha egyre bizonytalanabban jönne az ajtónk elé. Aztán sajtáságos kaparászást hallunk (kopogni már nem tudott: a cselekvés logikáját nem ismerte föl, csak valami mozdulatra emlékezett). Megjelenik a nyitott ajtóban, fél lépést beljebb téve megáll, kezét a törzse mellé tartva, a sötét zakójához érintve a tenyerét, hosszú, jól nevelt tartású alakjával finoman meghajol, arca szelíd (a félelemtől szelíd?), ősz a szemöldöke, akár a haja, meghajol finoman... – *m'piszkereszik* – mondja. Szeretném megnyugtítani – Nincs semmi baj, apám – mondom, mosolygok rá, csak hogy ne féljen, óvatosan, mint aki kötelezettségének tesz eleget, visszavonul, átmegy a középső szobán, ahová az előszoba nyílik, visszatér a szobájába. Hiába nézek Évára, ezen már nem tud senki segíteni. Van valami bennem megváltoztathatatlanul, ami miatt most már fél tőlem. Ki tudtam mondani, de nem éreztem sehol se segítséget ez ellen, az ő számára. Ez így maradt örökre.

Jó, hogy borotválkozni is elfelejtett. Mióta kihúlt fejét láttam, száját, abban a különös-beesett, a haláltól fityülésszerűen o-kerekségűre összehúzott alakjában – Hedy Stumpfé egyáltalán nem ilyen lesz –, ahogy a bőr az orr felől hosszasan lehúzódik a szájüregbe, és az áll is egészen apró lesz, csak a szemöldöke tűnt még vastagabbnak, még férfiasabbnak. Istenem: férfi volt, és homlokán a ráncok voltak a régiek. Azóta is örülök ennek. Hogy utolsó hónapjaiban én borotváltam a géppel, erős, sörtekeményességű fehér szőrét, hogy csak úgy recsegett a borotva, és olyankor át kellett ölelnem csontos fejét, melyen a bőr, a hús és a vonások azt a kifejezhetetlenül meghitt összképet adták, mely az idők kezdetétől fogva eltörölhetetlenül belém vésődött az indulat, a szeretet és a szájalom párás emlékezetfelhőin keresztül. Rosszul mondom, mert nem volt csontos. Volt a fejében valami szikárság, amennyiben nem volt rajta semmi felesleges, semmi a társadalmilag erős sugárzó, hatalommal rendelkező vagy arra képes férfiak izmos pofa- és koponyahúsából, de a nyak tövén puha is volt, arcában lágyságok voltak (éles szemmel valami egyszerűség), a bőr meglöttyedt helyenként, különösen az álla mögött és az arca alatt. Homlokán a ráncok mélyek voltak már, és kisimíthatatlanok – és mennyire ismertem őket! Ahogy száját összecsuksa, vékony ajkait, melyeket kissé mintha sebzetten tartott volna, mintha azt fejezné ki, hogy magára hagyták. Nem lehet senkinek sem segíteni abban, hogy az ajkát hogyan zárja össze és nyissa ki, hogyan tartsa, a legkevésbé ezt, csak éppen nem ugyanaz, ha valaki úgy érzi, nincs egyedül, vagy teljesen egyedül van, és ez volt az ajkain.

Örülök neki azóta is, hogy abban a néhány hónapban még átölelhettem a fejét, mikor borotválnom kellett; fölülről fogtam át a bal karommal, a kezem elhaladt a

tarkója mögött, a füle mellett, és tenyeremmel megtámasztottam valahol a nyakát, hogy azon szétnyitva, hüvelykujjammal fölérjek az arcára, és kisimítsam a borotva előtt a bőrét. Nem tudom, miért nem szólaltak meg ilyenkor az érzelmei, hogy biztonságban van, lehet. Talán, mert újat már nem tudott tanulni, és a régi tudása nem volt elég ahhoz, hogy értesítse, most éppen szeretik? Kétségtelen: régebben sohasem a fia borotválta. Örülök, hogy olyan sokat fogtam meg az utolsó időkben az arcát. Most kezemmel a fejemhez nyúlok, végigsimítom valahol az állam (ujjam hegye valahol a fülem mellől csúszik végig az állvonalon), és egyszerre őt érzem, ötvenhárom év távolában, a megismert domborulatokat, a sok jellegzetes, rejtett vonást, amit csak én ismerhetek önmagamon. És amikor kicsi voltam, az anyámon.

An Mutti.

Milyen voltál, mikor halott voltál; te szegény? Istenem, ha tudnád.

Kár, hogy csak az utolsó hetekben jöttem rá. Arra, hogy a gesztus olyan neki, mint szomjazónak az ital. Hogy neki mindig az volt a fontos, hogy odamenjen hozzá az ember, és megsimogassa, vagy ha – annak idején, régen, hetvenöt évvel ezelőtt, 1946 körül, tízévesen – hazaérkezett, eléje fusson az előszobába, és köszönjön, hangosan, jól nevelten; emlékszem, egy ideig, gyerekkoromban – hetvenöt évvel ezelőtt, 1946 körül – magamtól, fogalmam sincs, milyen sugallatokat követve, csináltam is ezt: akkor mondogatta is, mennyire elégedett. Talán éppen jó akartam lenni Azután abbahagytam.

Most úgy jöttem rá erre, hogy kénytelenek voltunk mindent igénybe venni, ha valamire rá kellett vennünk; például arra, hogy jöjjön ki a konyhába enni, vagy mossa meg a kezét. Később megismertem apósomat, Monspart Gábor Nádasdy-huszártisztet, aki a börtönévei után, már a házasságkötésünkkor nadrágos lóinszeminátor volt egy termelőszövetkezetnél. Levette az ondót a kancától felajzott méntől, és ezzel a szerkentyűvel egyben gyorsan és biztonságosan, nem a véletlenre bízva, hogy sikerül-e vagy sem (ami a természetben egyáltalán nem így van), iparilag hatékonyan megtermékenyítette a kancát. A legjobb lovasok közé tartozott. Láttam, hogyan idomít, gyakoroltatja az ugratásokat és a jármódokat. Töredékesen kiejtett szavakkal, érzékeléssel és érzékeltetéssel. Ez nem értelmiségi munka – vagy ha igen, a legmagasabb rendű. Belülről jövő, mintha maga is ló lenne, átértett gesztusokkal idomított, „tanított”, nevelt. Már a megjelenése, a mozgása is: ha a kutyák meglátták, azon nyomban a hátukra vetették magukat, mind a négy lábukat szétvetve; csalhatatlanul megérezték a bekövetkező, dörmögő hasvakargatást.

Otthon a huzakodást szerettük volna mindenáron elkerülni. Anyám értette a dolgát, neki ez magától jött. Én meg ösztönösen – fogalmam sincs, hogyan jöttem rá – simogatni kezdtem az arcát. Ilyenkor vált kezesebbé, különösen, hogy erre korábban szinte soha nem került sor részemről. Minden könnyebben ment, ha nem is zökkenők, visszaesések, ellenkezések nélkül. Ezután jöttem rá – az utolsó hetek voltak –, hogy odamegyek hozzá (csak úgy, minden ok nélkül), amint a vacsorája előtt ül, a megvilágított konyhaasztalnál, az általa felszerelt otthonban, ahol az elektromos rendszertől, a porszívótól a hűtőgépen át a centrifugáig minden az ő szerelő-javító munkájának a keze nyomát viselte, a feje, a félig hátraférsült sima, néhány szál haja, a füle, minden-minden még élt, eleven volt, és megsimogattam az arcát. Végzetesen későn történt.

Ilyenkor felállt, kezét csókolt. Nem mindig, de előfordult. Örülni azonban, akár egy gyerek, mindig örült. Szinte már nevetett, és valami ilyesmit mondott: *te... te... igen... én tudom... te igen... nagyon... én... jó, jó... csak igen...* – szinte szó szerint. Aztán jött még néhány érthetlenebb szó: *mgpsz, ngsz*. Ezek már bonyolultabb érzések kifejezését lettek volna hivatottak szolgálni, és én távoztam a szobánkba, ő meg folytatta a vacsoráját. Mindent megevett már, ami az asztalon volt.

Egyetlenegyszer nem ismétlődött meg ez. Péntek este, miután felcsöngették nekem, és lementem anyámhoz, aki semmit se tudott már tenni, aztán, hogy akaratlanul a huzakodásban, meg is ütöttem, ott lent a kapualjban, az erőfeszítés hevében, hogy fölhozzam. Megsimogattam az arcát – ugyanúgy ült a lámpafényben –, de mozdulatlan maradt, a tányérja felé fordulva. Pedig addigra látszólag megnyugodott. Mikor a házmester kinyitotta a liftet, még ellenkezett, de fenn az emeleten már engedelmesen és az átélt izgalmaktól egész csöppet remegve a testében jött velem végig a folyosón az ajtónkig. Bevégeztetett.

Nem bennünket hagyott el. Soha nem hagyott volna el bennünket, ahogy mi se őt. Akármekkora különbség keletkezett is közte és közöttem. Ugyanúgy nem lett volna rá képes, ahogy mi sem fordítva. Az Alzheimer-kór megsemmisítette a gondolatainak közvetíthető részét, a megbántottsága végül lehetetlenné tette, hogy ezen túltegye magát, és inkább kiment a halálba, de még ebben is hozzája tartoztunk, számára már eltéphetetlenül.

Elképzelhetetlen volt, hogy bezárassuk őt leépült, élőhalott öregek közé, vagy egy elfekvőbe. Olyan mélységben tartoztunk össze, ahová nem hatolhatott le se ellentét, se teher, se harag. Nem állítom, hogy egy idő múlva, ha megéljük, hogy tovább romlik az állapota, nem jutottunk volna el egy számunkra is végzetes határig, ha nem akarunk magunk is belepusztulni. Megkímélt tőle. Ezen nem változtat, hogy nem is tudott volna másként cselekedni. Valami benne a legvégső határig meg akarta őrizni saját magát, és ezért inkább a semmit választotta, mert a maga módján tettekes maradt. Minden félnksége, rettegetése ellenére az volt egész életében.

Mi se tudtuk pontosan, mit kell tennünk. Csak Hedy Stumpf természetes észjárása mentett meg mindannyiunkat a legrosszabtól. *Lasst ihn gehen!* – mondta. Hadd menjen.

Késő délután megtalálták. A körútba torkolló rövid Kádár utca egyik üzletének lehúzott redőnye tövében feküdt, halálosan kimerülten az egész éjszakai és másnapi állandó járás következtében. Figyelmesek lettek rá, rendőrt és mentőt hívtak, nem tudtak beszélni vele, bevitték a Róbert Károly körúti kórház ideg- és elmeosztályára. Onnan telefonáltak este, miután azonosítani tudták az iratai alapján, és a telefonkönyvben (akkor még volt) megtalálták a számát.

Felhívtam a testvéremet, beszámoltam apánkról.

1968. október 1., kedd

Reggel tízre benn voltunk a kórházban. Nem láhattuk. Erőszakkal el akart menni, lefoglák. Nem tudtuk, pontosan mi van és hogyan, mert oda nem engedtek be. Nincsen rá szó. Semmi kapcsolati tőkénk nem volt, hogy ezen változtathassunk.

Az orvos garantálta, hogy mindent elkövetnek az életéért. Kétségtelen, a hivatás kötelez. Meg a humanizmus. Apám azonban, anélkül, hogy tudott volna

erről, bennünket akart megóvni a folytatásától. De el nem mehetett már megint, ahogy ő akarta. A természet fölött – mint annyiszor – győzött az orvostudomány, a szaktudás.

1968. október 2., szerda

Délután öt óra. Meglátogattuk. Nem mehettünk be. Altatták.

1968. október 3., csütörtök

Ugyanaz. Mit élhetett át? Azon (ezen) a Magyarországon.

1968. október 4., péntek

Délután öt óra. Mikor meglátta anyámat, németül elkezdett folyamatosan beszélni. Sokat beszélt, keze enyhén remegett, véres nyomok az arcán, felpuffadt bőr. Valószínűleg, életében először, verekedni kezdett, mert mindenáron el akart menni. Mert ezt nem tűrte. Visszaütöttek neki, ez biztos. Valamit evett. Kitágíthatták az ereit, egy ideig feléledtek az agyában bizonyos területek.

Nyilván ezért nem láthattuk az első napokban. Rettenetesen nézhetett ki. Ezzel nekünk nem volt hova, kihez mennünk...

1968. október 5., szombat

Alszik. Tüdőgyulladás fenyegeti (még nem az influenza – az egykor rettenetes, amelybe az apja belehalt, és a majd később megint rettenetessé váló).

1968. október 6., vasárnap

Délután már négykor beengedtek. Láza van. A hátán feküdt. Csak nagyon nehezen reagált ránk, állandóan a fejéhez nyúlt.

Lényegesen soványabb lett, de valamit beszélt. Például azt mondta, *nem értem*. Mária néneje is meglátogatta.

1968. október 7., hétfő

Megint beszéltem az orvossal. Tíz százalék remény. Noha még nincs tüdőgyulladása. Közben anyám volt mellette, de alig egy hang tőle.

1968. október 8., kedd

Változatlan.

1968. október 9., szerda

Az oldalán fekszik, felhúzott térdel, csontsovány, lázas, kezével olykor a fejéhez nyúl, lehet, hogy fáj? Mária, a nővére is itt van. Nem reagál. A szőlőszemet se veszi a szájába. Halálfej.

Mondták, vigyázzunk, megfulladhat, ha beleerőltetjük.

1968. október 10., csütörtök

Nincs eszméleténél. Valószínűleg haldoklik. A kórház nincs arra berendezkedve, hogy egész idő alatt mellette lehessünk.

1968. október 11., péntek

Tizenhét óra öt perc, mire beérkezünk. Látogatási idő. Halott. Megjön Mária néne, hozza a Bakáts téri plébánost, Tarnóczy Ferencet. Utolsó kenet.

HERR, SPRICH NUR EIN WORT, UND MEINE SEELE WIRD GESUND. EZ AZ, AMIT NEM TUDOK NÉMETÜL. ÍGY NEM GYAKOROLHATTAM. CSAK MAGYARUL TUDOM. EZ MEGBOCSÁTHATATLAN. CSAK EGY SZÓVAL MONDD...

Der zweite Tod¹

Hedy Stumpf állapota hat nappal korábban, csütörtökön változott meg. Néhány nappal ezelőtt még lementünk a Lehel piacra, nehezen, de járkáltunk az eladók között. Már kedvetlen volt.

1989. október 19-ét írtuk. Már zajlott a rendszerváltás, már tudtam, hogy most végre tényleg fel fogok szabadulni, mert 1945 nekem nem az volt. Öt nap múlva, október 23-án fog megnyílni a Belvárosban az a kiállítás, melyen a Történelmi Igazságtétel Bizottság 1956-os emlékmű pályázatára érkezett munkákat állítjuk ki. Közel egy év óta szerveztem, a megnyitó van soron, közben a beszédemre készülök.

Négy nappal korábban hívott fel. Azt hitte, hogy valamelyik kislány van a telefonnál, úgy süvöltötte: *nimmst Ferien, lasst mich doch nicht allein, es dauert ja nicht mehr lange*. Vegyetek ki szabadságot, ne hagyjatok már magamra, nem fog már sokáig tartani. Szabadságot vettem ki, hozzá költöztem, az örökké meghitt lakásba, ahová születtem, házasodtam és a gyerekeink születtek. Később, a halálát követő napon ráakadtam arra a naptári bejegyzésére, melyben ezt a telefonját rögzítette. *Telefoniert. Krach gemacht, mich allein gelassen*. Telefonáltam. Patáliát csaptam, hogy egyedül hagytak. Évek óta mindent följegyzett. Ez volt az utolsó előtti.

Másnap, péntek reggel még kimentünk a gangra, de nem bírta sokáig. Ebédre még evett. Alig tudott már járni, féltem, hogy a járókeretet rosszul emelve hátraesik. Este még tejbegrízt csinált magának, de már rosszul emlékezett, túl sűrű lett, erősen hígítani kellett. Krisztián is meglátogatta, jó részét megette. Ettől kezdve nem evett.

Ezen a napon jött meg a nyugdíja. Még mondta, hogy vegyünk neki valami finomat a Fórumban. Nem hitte volna, hogy még megéli ezt a pénzt. Feltűnő volt, hogy nagyon érzékeny és ingerlékeny lett. Rosszul érezhette magát, lokalizálhatatlanul, egész lényében. Mondtam neki, hogy ez az állapot talán fél évig is eltarthat. Kétségbeesett, hogy nem tud hamar meghalni. Ezen a napon írta be utolsó fontos élményét. *Pension*. Alatta: *1 Uhr Nachts*. Éjjel 1 óra. Svájci volt, és nőikalap-készítő – *modistin* –, becsülte a valóságot, a kézzel foghatót. Az utolsó áldott keze nyoma.

¹ A második halál.

Szombaton még varrogatta a papucsát. Hiányzott a biztosítótű is. Az ornyergét vörösre sértette a vastag 18 dioptriás szemüvege, melyet a szürkehályogműtéje óta használnia kellett. Leukoplasztot ragasztottam rá. A Fórumra már nem került sor.

Vasárnap már nem tudott felállni a vécéről, ahová kiment a járókával, ettől kezdve azt akarta, hogy kísérem ki. Az egész testét előntő rosszullettől szinte összeroppant. Fekvés közben és éjjel csapkodott a kezével a takaróra, hangosan feljajgatott. Nem tudtam mire vélni, mert nem mindig a fájdalom látszott okozni. Harag? Türelmetlenség, hogy nem ér véget? Mindig képes volt küzdeni, most a haláláért. Hogy mégis annyira tehetetlenül kell bevárnia...

Igen, abbahagyta a vízajtó szedését, az osztrákét, melyet a múlt héten három napon át hajlandó volt beszédni, és szépen ment le a víz a lábáról. De emiatt a hét végén negyedóránként kellett pisilteni (hogy ne legyen minden pisis), amitől kétségbe volt esve.

Talán az volt a baj, hogy káliumot se vett már be? A sóhiány? De nem tudtam elérni se Mártát, se Alaine-t, hogy tájékozódjam. Kérleltem, hogy vegyen be káliumot, de nem volt hajlandó. Ahogy vízajtót se. Ekkor elfogyott a türelmem, (megbocsáthatatlanul) hangosan esküdöztem, hogy soha többé nem kérem gyógyszer-szedésre, mert ez reménytelen. Én se voltam magamnál. Ő még, ahogy sokszor, halkán gúnyolódott is a gyógyszerhiszékenységemen. Még most sem tudta megtagadni önmagát, de szenvedett szegény, rettenetesen. Elindult a haldoklás felé.

Október 23. Reggel hatkor keltem, még egy órán keresztül ismételtetem a már előző nap memorizált szöveget. Tökéletes, kíméletlen megnyitóra készültem. Életemben végre először '56 óta megint megszólalhattam nyilvánosan. Éreztem, egyre jobban megy a szöveg, belém égtek a saját előre elgondolt szavaim.

Hogy is hagytalak el ezen a reggelen? Alig emlékszem. Reggel fél kilenc felé maradtál magadra. Akkor még tudtál ülni, olykor föltettem a lábadat az ágyra, és lefektettelek, de felkeltél, mert ülve jobban érezted magad. Azt hiszem, így hagytalak magadra. Éva alig valamivel utánam érkezett.

A forradalom évfordulója volt.

Először a várba mentem, a könyvtárba, ahol dolgoztam. Színes nyomtatón kinyomtattam a megnyitóhoz még szükséges szövegeket. Utána a Budapest Galéria a Belvárosban, ahol már álltak az '56-os forradalom emlékművére kiírt pályázatok a kiállítóteremben. Az utolsó simítások. Közben egészen halkán, a többnyire üres teremben, arra a helyre állva, ahonnan beszélni fogok, a néma szobortervekkel szemben, elmondtam újra a szövegemet. Az újjászületésemre készültem. Anyám pedig a fordítottjára.

Aztán interjú a *Szülföldünk* műsornak (előző nap a *Táskarádió* adásának), majd a Saar-vidéki Televíziónak németül. Közben lassan gyűltek az érdeklődők. A *Beszélő* a megnyitó közben árusítani szeretne, nemet mondok, noha egy ideig a házam pincéjében tárolták a példányokat, és onnan terítették. Figyelmet akartam. Közben a tömeg teljesen megtöltötte a termet. A megnyitó pillanatában kiderült, hogy nem működik a mikrofon, túl kell harsognom a termet. Nem esett nehezemre. Olyan pillanat volt. „Oly korban éltünk, amikor az emberölést tudományos világnézet szentesítette. Összesták a tudományt és a hatalomvágyat,

az értelmet és az indulatokat, s ezért ami aljas volt, tudományos lehetett, és ami tudomány volt, az aljasság szolgálatába állhatott. [...] Feltehetjük hát a kérdések kérdését is végre: hogy bírtuk ki. Azt, amit pártszolgálatosok és karhatalmisták, számonkérőszékek és népbírák, nyilaskeresztesek és kommunisták, testvérek és elvtársak követtek el, nemcsak az észnek és értelemnek, hanem a léleknek is fel kell dolgoznia, mert a bűn és büntelenség kaotikus váltakozásairól van szó. E rémületes, az indulatainkban gyökeredző adottságunkat kivetíteni a művészet legitim feladata.” És anyám, akiről nem tudok.

Kész. Utána még a *Magyar Nemzet* szerkesztőségébe, korrektúraátnézés, közben hallhatom a tévéből Hornyák Tibor hordószónoklatát. Tizenkét év börtön után. Maga az iszony, ahogy gyűlölködve beszél. A szabadság első pillanatai. Körülöttem a lap újságírói arcán semmiféle reakció. Természetes lenne nekik? Még nem tudták, mi vár majd ránk. Haza Gopszihoz, ahogy Stumpf Hedviget, a nagyanyjukat a három unokám hívta. Az én anyám.

Előtte való nap még megvarrta a textilpapucsát. Pánikba estem, hogy nem tudtam meg mindent tőle az életéről. Szinte ütődötten megkérdeztem tőle, amit valójában már tudtam, mert mindent tudtam, mégis, talán a büntudatból rettegve, hogy az elmúlás előtt még legalább valamit kérdezzek, hogy miért ment el még az ostrom előtti napon, 1944. karácsony reggelén Pilisborosjenőre, ahol a háború utolsó két évének nyarait töltöttük, kiköltözve a bombázások elől. Harmincöt év távoláról volt szó. Nem volt már kedve mesélni, pedig régebben hosszan mondta el életének élményeit. Valójában már akkor beszámolt róla, amikor visszaérkezett, és én emlékeztem erre is. És utána is többször elmondta nekem, mint ezernyi más élményét legfiatalabb kora óta. Játszottam a padlón, miközben ő varrt, később tanultam vele a német helyesírást és franciául, majd a felnőttként együtt töltött óráinkban, melyek azóta pillanatokká zsugorodtak. Tejet, babot, szalonnát hozott Frau Meyertől, akinél a szobát béreltük a faluban. Délben már itthon is volt, egy német katonai teherautóra kéredzkedett föl, azonos anyanyelvet beszéltek, legfeljebb más dialektusban. Talán az akkori lelkiállapota érdekelt volna, amelyben ott időzött egykor az ég, utána a föld, szívében a menny és a valóságban a pokol. Svájc és Magyarország. Az élete Magyarországra házasodása előtt és után. Életének lényege volt ez a kettősség. Ez adta életének a keretét. Amelynek második, magyarországi fele egyik soha el nem felejthető mélypontjához közeledett annak a karácsonynak az estéjén, amikor a város ostroma elkezdődött. Ahogy lassan szemtanújának kellett lennie a zsidók deportálásának, aznap éjjel pedig az itteni, örökké idegen magyar világ történelméből következő végkifejletnek: a pincébe költözés, a következő másfél hónapban pedig a belövésektől meg-megrengő ház, a napok alatt kihaló, romhalmazzá váló város, az épületre zuhanó két bomba, a ház előtt, az utcán heverő zsidók, majd német katonák hullái és az oroszok megérkezése. És utána a látszólag teljesen megváltozott folytatás. Mindennek az igazi, fizikailag elvesztett hazája a legteljesebb ellentéte volt. Hogy ezt hogyan lehetett kibírni? Felnőttté válva belém égett a fájdalom. Hiába tudtam már addigra mindent, talán még mondhatott volna többet, mert az emlékek egy bizonyos határig egyre finomíthatók, ahogy egy fénykép felbontása is. Amelyben aztán mégis van egy határ, amikor a további felbonthatóság az értelmét

veszti. Ami még volt az emlékezetében, most már örökre elveszett. De lehet, hogy már eljutottunk a további felbonthatóság határáig, és ezért, és ekkor, és most kellett mindennek véget érni.

Ott találok a középső szoba díványának a sarkán, mely már évek óta az ágya volt, hanyatt fekve, a lába lelóg az ágy végében. Éva nem bírta se feltenni, se felhúzni. Látom, ez nem a reggeli állapot. Lassan rájövünk – agónia. Nincs egészen a tudatán. Hozzákezdünk, hogy rendbe hozzuk a dolgot. Tisztába tesszük, én megemelem, valahogy bírom tartani, fél, kapkod szegény Gopszi, de aztán sikerül. Fektetjük az ágyon, felpolcozva.

Aztán ülünk az asztalnál, másfél méternyire tőle, és csendben beszélgetünk. Most már tudjuk, haldoklik. Időközönként egy-egy kiáltás, majd elernyed valamiféle szunnyadásban. De megismert, amikor kérdeztem, hogy megismer-e, jelezte, sőt igent is mondott – *Ja* – egészen-egészen halkán németül, igen, bár fogsor nélkül nehezen érthető a szava. Olyan békés ez az este, megnyugodva, elfogadva... Nekem az is könnyebbség, hogy nem tud felállni már, s ezért nem kell féltennem az eleséstől. A tisztába tevést a fölvgadósított gyermekpelenkák, liberókkal oldjuk meg. Másnap Éva vesz egy ágytálat, melyre aztán még lesz szükség.

Később Éva hazamegy a gyerekekhez – gyerekek? –, a legidősebb már húszéves, a legfiatalabb is tizennégy. Anyám a megnyitó alatt egy órán keresztül egyedül volt. A tévét nézem, a híradót, istenem, egy lassan egyre szabadabb országban, a kiállításról az összefoglalót, majd a napzártát. Magamon csodálkozom, látva magamat az összefoglalóban és a napzártában. Milyen közel áll a szemem. Milyen sírós az arcom. Ezt talán csak én veszem észre és értelmezem így.

Fél kettő, mire lefekszem. Alig aludtam. Gopszi időnként, egyre halkuló erővel, egyet-egyet kiált kétségbeesésében. Inni nem tud, próbáltam neki vizet adni, teát, de alig valamit, ha fel akartam ültetni, kétségbeesett hevességgel rázta a fejét, lehet, hogy az ágyban felülni fájdalmat okoz neki, mindene fájhat. Ezt más nem élheti át, hiába van vele. Még egyszer tisztába tettem, felemelve a combját, úgy nyúltam alája, sikerült, bár azt hiszem, ez fájhatott neki, de utána elmerült valamiféle kábultságba egy ideig. Szerettem. Még nem tudtam, mennyire. Majd.

Hatkor már felébredtem. A másik szobában olykor feljajgat, teljesen erőtlen. Nyolc előtt bejelentettem a körzeti orvosnak, hogy haldoklik. Fél kilenckor már itt volt. Gopszi éppen felült, de teljesen összeesve, az ágy mellett álló varrógépasztalra támasztva a kezét. – Szenved – mondta Botos Mária –, nehéz lehet magának ezt látni. – Megkérdezte, ne segítsen-e. A szónak rejtett hangsúlya volt. Gondolkodtam. De hiszen ő maga is meg akar halni. Tudtam, mennyire tud rendelkezni a sorsával. – Igen – mondtam halkán. Beadta az injekciót. – Ettől majd összecsziklik, ne fektessék túl magasra, mert megnyomja a belső szerveit. Este még hívjanak fel. – Nem tudta megmondani, mennyi ideig tarthat még. – Egy kis víz van már a tüdejében is – mondta. – És elképesztő, hogy milyen erős még mindig a szíve, hogy így bírja. – Én értettem ezt. Életének utolsó két-három évtizedében olykor panaszkodott: – *Ich habe Herzbeschwerden.* – Így magyarul lehetetlen. Nem „szívpanaszaim vannak”, nem „Klage”, ennél sokkal meghittebb, valami olyan, hogy éppen rosszat érez ott. Mindig erős volt a képzelete. Ha az ugyancsak erős realitásérzéke nem tudott érvényesülni – ki

tudja a lelkét reálisan érezni? –, akkor az volt a realitás, amit képzelt. Volt tehetősége a festéshez, és sokat énekelt, csak úgy magának – és nekünk, gyerekeknek. A teljes német dalkészletet, melyet egészen másként, mégis ugyanúgy viszont-hallottam Schubert zenéjében. – Nem láttam még embereket, akik ennyire nem utasították vissza a szenvedés látványát – mondta, mielőtt elment volna doktor Botos Mária, arra célozva, hogy vállalni akartuk, hogy itthon, velünk haljon meg. Hiszen maga akarja így, rendíthetetlen volt ebben, szeretne itt meghalni, abban az országban, mely soha nem volt az otthona, és csak a lakás maradt, és a néhány még itt élő svájci barátnő. Itt, ami az övé volt, ami az ő keze nyomát viselte, ahol otthon lehetett, itt akart meghalni. Mindennap beszéltünk erről. Ezért ez a lakás mindig az övé maradt, és nem számít, hogy sehol sincs már az a lakás, noha a hely, a falai ugyanúgy megvannak a harmadik emelet hármaskör alatt. De senki nem tudja, ki és mi él velük és benne örökre, a falak között, melyek mindent láttak.

A talpas svájci zászlócska a varrógép szélén, az ágya fölött, országunk jelképe, mellyel ő teljes összhangban volt, melyet annyira szeretett, és ami a legjobban fájt abban a rendszerben, hogy nem adatott meg azokban az évtizedekben, amikor annak ideje lett volna, hogy együtt lehessünk, amikor az ötvenes évek közepétől meglátogathatta végre a szülőfaluját, amikor még éltek az osztálytársai, későbbi barátnői és barátai. Amikor már lehetett volna, istenem, hogyan is lehetett volna, csak a gyűlöletemet tudnám igazán teljesen visszafojtani, akkor már késő volt, már nem tudott igazán utazni, és már alig élt valaki azok közül, akikről annyit mesélt, akik emlékeztek volna még mozgékony, apró, kövérkés lényére, fiatal korában a kis „Rösslire”, aki, *wenn am andren Ende am Stadtrand die Blasmusik ertönte, musste ich sofort die Beine heben*, ha Olten másik végében felharsantak a rézfúvósok, nyomban emelgetnie kellett a térdét a polkára, és úgy vágtatott végig a városkán, akár egy kis lovacska, felnőtt korában pedig a *die Modistin Hedy Stumpf*, a kalapos a kalapszalonzójában, akinek ember- és életélménye volt mindig a legmegfelelőbb kalap megtalálása a legmegfelelőbb vevőnek.

Alig aludtam, a másik szobában olykor feljajgat. Telefonálok a testvéremnek, ő messze van. Aztán András unokatestvéremnek, még kilenc előtt beállít, kicsit sír. Megjelenik az anyja is, keresztet hoz (pedig van a lakásban), ott függ a falon, imádkozik, egy rózsát is hoz, elmegy, hogy papot hívjon délutánra, a plébános fog jönni, Bölcsfalvi István.

Tízre épp beérek a zsúri ülésére. Éva ügyel rá. Folyton haza gondolok. Megbeszéljük, hogy teljesen nyíltak leszünk, mindenről tájékoztatunk. Aztán sietek haza a Belvárosból a Bulcsú utcába. Évát még ott találom, aztán magamra maradok. Délelőtt még jön egyik unokahúgom, beszélgetünk anyám ágya mellett, az asztalnál. Éva mondja, hogy mindvégig volt benne valami békés és szép.

Aztán készülök a pap érkezésére. Bölcsfalvi plébános kissé csalódottnak látszik, amiért anyám maga nem tud már gyónni. Magyarul ezt amúgy se tudná, a nyelvnek ezt a részét sohasem tanulta meg. Én meg a német megfelelőjét. Itt van már a legfiatalabb unokahúgom, Laura és legkisebb lányom, Fanni, miközben a plébános feladja az utolsó kenetet. A teát nem fogadta el, siet tanítani.

Este előkészítem a zsebkendőt, amellyel majd felkötöm az állát. Egy nem elég, kettőt csomózok össze. A görgős tálalóasztalra teszem. Németül a szüleim

mindig úgy mondták: *der Servierpoly*. Azóta is bánom, hogy odaajándékoztam vagy eladtam, mert még nem tudtam, micsoda ritkaság egy ilyen elhúzható üveges, vékony rózsaszín műmárvány tetejű változat. Talán el is fért volna a Nyúl utcai lakásunkban. A kifejezést soha másoktól nem hallottam, és azóta se tudom kinyomozni az eredetét a weben. Néhány bútordarab azért most is megvan, vagy nálam, vagy egyik unokájánál.

Fél nyolckor tisztába teszem. Van kaka, szerencsére nincs összekelve az ágy, a második, kisebb gumilepedő, fölötte a kis lepedő, és azokon a pelenkák beváltak. De már súlyos fölfekvése van, nem értem. Ilyen gyorsan hogy alakulhatott ki? Bekenem. Csak úgy tudom tisztába tenni, ha az oldalára fordítom, ezt nem nagyon tűri, vergődik, alig van hangja, azzal próbál jelezni – még nem tudom, hogy életének utolsó hangjait hallom. Valami *nicht, nein*, de az övé, amiben benne volt az ötvenhárom évnyi együtt töltött, örökké megőrződő lét; pedig csak azt jelzi, ez mennyire nem jó neki, a mozgatás. Mégis, utólag, a zenéjük, akár a végtelen kedvesség. De hát nem tudom másképp megoldani, mindig vissza-visszafordítom. Tagadóan rázta a fejét, amikor felültettem, félig nyitott szájjal, arcán rémület, de benne volt a bizalom. Hogy érti, a felültetéssel fájdalmat okozok neki, de tudta azt is, hogy visszafektetem. Csak én tudom, hogy alapjában véve mindig szorongott, de abban még az utolsó napjaiban is rendíthetetlenül hitt, hogy jó kezekben van, mert ezek nem idegenek, hanem az ő megteremtett világának szereplői. *Krach gemacht, mich allein gelassen*, a bejegyzése még kilenc nappal a halála előtt. Akinek otthona ez a nyelv, tudja, nem, ez nem elég, a nyelvében érzi és átéli, hogy ez abban a helyzetben is milyen kedves, meghitt hang, mennyire nem bántó másokra nézve, ahogy jogos haragjában a telefonba kiáltotta, nem, suttogta, nem, süvöltötte halkán, hogy *lasst mich doch nicht allein, es dauert ja nicht mehr lange. Nimmt Ferien*. Így azokhoz szól németül az ember, akiről tudja, hogy szeretik. Az egyszerűsége bearanyozta gyerekkoromat, hogy érezni és szeretni tudott, ami örökké könnyebbé tette a büntudatom elviselését.

Végre készen vagyok, végleg a hátára fordítom. A viszonylag széles arca, a jellegzetes, apjától származó, közel álló szeme, akárcsak az enyém. A felgyűlő víztől megint ráncatlan, fiatalabb, teljes, maga a megőrződő kapaszkodó benem. Ő vagyok.

Háromnegyed kilenc felé megnézem újra, felhajtva a vékony lepedőt. Barnás, híg ürülék látok a combjai között, mint valami vályúban, az ödémás combhússok között.

Nehéz munka kezdődik. Először felülről távolítom el, vécépapírral, nedves rongyokkal, mellettem vödör, olykor rohanás a fürdőszobába és vissza.

Aztán megint kénytelen vagyok az oldalára fordítani, a fal felé. Gyengén tiltakozik, erőtlenség; ha több ereje volna, bizonyára nem hagyná. Így is majdnem vissza-vissza tud fordulni, ha nem akadályoznám (korábban próbálkoztam úgy alája félni, hogy felemeltem a combját, de ez most már nem ment). Láttam rajta, széttátja a száját, arcán teljesen rémült tiltakozás (soha ilyen), fájdalmat okozhat (az előző este még így csináltam, kibírta). Sokszor újra kellett kezdeni, a végbélnyílásából, mint valamilyen kilyukadt tömlő nyílásából, időnként megállíthatatlanul híg bélsár buggyant elő, előlről és a vaginából is ki kell törölni, nagyon féltem, hogy befertőződik.

Egyszerre – már éppen készen vagyok – érzem, hogy valami lassan megváltozik. Még nem is tudom pontosan, mi szűnik meg, de fordítom vissza a hátára. Látom, nem, nem látom, érzékelem, hogy az a gazdag neszezés, zaj, mely az élő szervezet működésének sajátja, nincs. Odahajlok, nem jár a levegő a szájon át nézem tüdő nincs mozgás már csak a félig nyitott száj benne a nyelv az tesz még néhány ritmikus mozgást fel-le fel-le lassan egyre lassabban félig hunyt szem nem nyitott de belenézek megtört istenem most belém ó jaj hát soha... ez a soha már, a soha már hát itt van, hát most véged van te nagyon szegény, te nagyon szerencsétlen, hát igaz lehet? hogy most már végre vége van, hogy nem szenvedsz többet megszólalok egyre jobban sírva, *Mutti, liebe Mutti, es ist vorbei*, vége van, *Du armes, liebes Muttli, mein liebes Mütterchen, es ist also vorbei Du leidest nicht mehr*, már nem szenvedsz tovább, *o mein Gott, meine liebe Mutti, jetzt bist Du schon fort*, most már elmentél, *es ist schon fertig*, készen van már, vége van már, *Du leidest nicht mehr*, már nem szenvedsz, *mein liebes, mein liebes...* és ráhajlok, és hozzáborulok, a szegény arcához, a bőrét tapintom, a hűlő kezét, szegény leesett boldogtalan állat, a fogatlan ínyekre zuhant ajkakat, a meghitt szarkalábráncos szemű arcát, öreg, aszottá vált vonásait, a meleget a nyaka tövében, melyet még őriz, tapintom a kezemmel, még meleg, de keze már hideg, mennyi telt el, néhány perc, az óra, most kilenc múlt egy-két perccel, amikor az oldalán, akkor amikor megkezdődött, még nem vettem észre, amikor abbahagyta, hogy vissza, akkor lehetett 56-58 nyolc után, Istenem, de szelíden haltál meg, de észrevétlenül távoztál végleg tőlem, és újra *meine liebe Mutti, liebes Muttile, du armes, es ist also fertig, Du bist darüber, hast viel gelitten, du kleines, du unglückliches-winziges*, Te szegény, hát akkor befejeződött, ez a véglegesség e pillanatban kimondhatatlan és elviselhetetlen, túl vagy rajta, sokat szenvedtél, Te szegény kicsi, Te szerencsétlen icipicike... Egész életében kis termete volt, kövérkés, de dinamikus. Elmentél, *Rössli*.

Percek múltak, mintha egy új időszámítás kezdődött volna. Újra meg újra végigtapogatom, hol meleg még, hogy érezzem, ott még inkább ő van, mint ahol már hideg, a nyaka tövén, ott a vastag, kékes ereken, a füle alatti, a takaró és a párna között *oh Mutti*, ott még meleg vagy, Te áldott, az áldott meleged, még egy óra múlva is érzem a melegséged nyomát, de már mozdulatlan vagy örökre, olyan, mint a többi tárgy ebben a térben, csak az icipici meleg még a tarkód alatt, ez milyen sokáig tart, még másfél óra után is érzek valami egész halványat belőled, mindig újra odanyúlok, mint aki nem tud belenyugodni, hogy elveszített, *Mutti*, Te szegény kis svájci, belenyugodtál a honvágyadba, adottságnak vetted a realitást is, meg az érzelmeidet is, semmit se adtál föl, de elfogadtad a létet, és mondogatom újra neki, pedig nem ő hallja már, *es ist vorbei, siehst Du, es ist endlich vorbei, liebes, es ist fertig, Du leidest nicht mehr, mein liebes Mütterlein*, végre vége van, Te édes, nem szenvedsz már, kicsi kis *Mütterlein*, aki csecsemővé változtál ezekben a napokban, akit megpisiltettem, ödémás combjaid közé tolva az edényt, előtted térdelve, miközben Te álltál, támaszkodva a varrógép-asztalba, melyre egész testeddel támaszkodtál, rajta a varrógéped, a lábajtású, az sincs már meg azóta, pedig most de kellene, hogy legalább azt megsimogathassam, átöleljem, amelyen annyit dolgoztál nekünk, megvarrva mindent, amit kellett, pénzedet is megkerested velem, magától értedődő volt ez Neked, mennyire elválaszthatatlan volt tőled az a gép, ez az egyik legszelídebb-legotthonibb az

összes emberi munkaeszköz közül, anyai eszköz, barnára politúrozott faasztalos Pfaff varrógép, körforgós fonalfogós, *der Greifer*, nekem az egyik legkorábbi megismert szó a külső, tárgyi világból, én pedig közben a faállvány lábai között csúszkáltam a lábítón – *der Fusstritt* – keresztül, miközben Te hajtottad, és a csillogó, ezüstös greiferen át a cérnát húzogattad föl a varrógéptalphoz, fogaddal elharapva a szálat, hogy befűzzed *ins Nadelöhr*, a tűfokán keresztül, *Mutti*, a vaginád szeméremajkai ott lógtak a szemem közelében, ősz szőreid között csöpögött az átlátszó vizeleted, és olyan meghitt voltál, annyira esendő és természetes, és olyan bizalom volt Benned irányomban, tudom, hogy mindig is ez volt a fundamentum, hogy tudok hinni abban, hogy lehet örülni az életnek, ezt ennek a bizalomnak köszönhetem, hogy ez kitörölhetetlen bennem, hogy szeretted, még kockázatos is volt, hogy ennyire szeretted, de megúsztam, nem tetsz róla, hogy a mérték nem pontosan sikerült, de mit számít, ahogy tisztába tettelek és megmosdattalak az elmúlt hetekben, beleállítva a kádba, később, amikor már nem tudtad kőkemény ödémás lábadat emelni, a műanyag, kék lavórba, és kezem a tusolót követve végigsimítottam rejtett pontjaid, megereszkedett bőröd, lábad közét, ahol ki tudja mikor maszturbálhattál utoljára, élmény volt látni először a végbélnyílásodat, micsoda más valami, istenem, pedig azt hittem, nem leszek rá képes, és olyan természetesnek bizonyult, és olyan esendő volt a nyílásaid, az is, amelyen keresztül szültél, amelyen keresztül beléd hatoltak, korábban a svájci barátaid, akikről mind meséltél, aztán a férjed, *mein Mann*, az apám, *mein Vati, unser Vater*, az öreges szőreid most, és ahogy nem bírom tovább, és abbahagyom a szólóingatásodat, hogy pihenten megint feléd forduljak, és *mein liebes Mütterchen, du mein unglückliches, es ist ja vorbei, siehst Du, es ist endlich vorbei, du leidest ja nicht mehr*, végre már vége van, elmúlt, ezen a reggelen, de már hétfő reggel is, *ich möchte sterben*, szeretnék meghalni, suttogtad alig hallhatóan, nemcsak nekem, hanem a világegyetemembe, elfelejthetetlenül, és ez mindennél egyszerűbb volt, mindkettőnknek, semmiben sem különbözött attól, ahogy gyerekkoromban megérintetted, nagyon kellett, az is, és most ez is, mint legeslegutolsó ajándék Tőled, a felneveltetésemhez. Megajándékoztál a haláloddal. Teljessé tetted az életem.

Még ezen a reggelen is megismertél, és este fél hét felé, másfél órával a halálod előtt, még akkor is, amikor hozzád hajoltam, *Mutti, ich bin's Rudi, erkennst Du mich*, én vagyok, Rudi, megismersz, alig észrevehetően, de igenlő mozdulatot tettél a fejeddel, a párnára hanyatló, szegény öreg koponyáddal. Legalább tudtad, nem hagyunk egyedül.

Felállok. Lélegzem. Percek telnek vagy órák? Aztán hozzákezek. Befejezem a tisztogatást. Nem emlékszem, hogyan vettem le róla a hálóinget, hogyan adtam rá a ruhát, amelyet a legjobban szeretett viselni, amikor örömet érzett egy-egy látogatáskor, vagy elment sétálni. El-elfeledkeztem róla a tevés-vevés közben... és egyszerre, egyszerre-egetyszerre belém hasított a tudatára ébredés, hogy nincsen már, hogy soha már. Hihetetlen, egészen ritka fájdalom.

Aztán leültem az ágya mellé állított, fehérre festett, régi székre, az egykori gyermekszobából, melynek eredetileg gyönyörű sárga színe volt, és néztem, néztem a vonásait, a kicsi testét abban a kiskockás ruhában, melyben szerettem látni, a lila sállal a nyakában, mely eltakarta a golyvát, melyet annyira szégyellt, néz-

tem, és megpróbáltam újraélni, felidézni a halála pillanatait, amikor észrevettem, hogy nem lélegzik, amikor belém döbbsent, hogy hát bevégeztetett, *es is vollbracht*, hogy amire már rég készültünk, hogy ezentúl ez végérvényes, és nélküle. Próbálom felidézni az állapotomat, azt a mély szánalmat, amit soha életemben addig, a kis teste, a kedves lény, és ez a szánalom üdvözítő és megszabadító, mázsás súlyú állapot, amiben próbáltam neki mondani, hogy hát most már végre végleg megszűnt a szenvedése, véget ért, amitől ezekben az időkben annyit kínlódott, szegény kis *Mutti*.

Reggel a vekker ébresztett, mélyen aludtam. Átmentem pizsamában, néztem, és sírtam megint egy percet. Felidéztem a tegnapi estét, a szánalmat, mely egyszerűen jó és elviselhetetlen.

Később Éva hívott, hamarosan jönnek. Fanni rögtön sírt, mikor tegnap este elmondtam neki, Zsófi talán később, magában, valószínűleg nem tud olyan könnyen sírni. Krisztián már aludt este, de mikor eljött, piros volt a szeme. Éva felkelés után elmondta neki.

Várom őket, ugyanakkor valahogy örülök, hogy még van idő csak vele lenni egyedül.

Bokorné átjött az egyik szomszéd lakásból, mert a folyosóról meglátta az üvegezett bejárati ajtón keresztül, hogy valami gyertya ég. Megérintette. Jóban voltunk, apámat még ismerte a húszas évekből, amikor az ő családja is abban a Külső Váci úti házban lakott, ahol korábban apám a szüleivel. Nem szeretném, ha mások jönnének, mielőtt Éva és a gyerekek.

Telefon Botos doktornőnek meg a testvéremnek, akinek előadása van az egyetemen, üzenetet hagyok.

Botos doktornő éppen elmenőben van, mikor a gyerekek és Éva megjönnek. Elsírom magam a vállán.

Utána elmesélem nekik, milyen szelíden is mutatkozik meg a halál.

Éva elmegy, hogy megrendelje a hamvasztást és az urna hazaszállítását. Anyámmal már korábban mindent megbeszéltünk. A kertünkben szórjuk a földbe a hamvait, a kertkapu közelében, ahová megmutatta. Ennél jobban nem lehetne megoldani, mindnyájuknak. Még ha majd előbb-utóbb lassan teljesen elfelejtjük is a hely jelentését. Előbb Évának még el kellett mennie a kerületi főorvoshoz, hogy aláírja az engedélyt a boncolás elhagyásáról.

Várom a halottszállítókat, akiket a doktornő megígért, hogy megrendeli. Éva felhívott, mert kiderült, hogy a papírokon valamit elfelejtett aláírni, újra el kellett mennie hozzá.

Rendezem a papírokat, az értesítendőik neveit, a sok cédulát. Milyen rendes volt hozzánk, rendet tartott, áttekinthetőt.

Összegyűjtöm a kidobandókat, sokat le is viszek a kukába. Neki mindez érték volt. Én is fontosnak tartom a feljegyzéseket, de sok mindent csak ő tartott szükségesnek félretenni. Most már csak az lesz, amit mi akarunk. A felismerés első perceiben nehezen viselhető, büntudattal teli hiányérzést okoz... Eltart egy ideig, míg hozzánövök.

Várom a halottszállítókat. Ha találkozom valakivel a házban, elmondom, hogy meghalt, így a közvetlen szomszédunknak, Dimitrov néni, akinek a fia kora gyerekkorunktól az egyik házbéli barátom volt. Meg a házmasternek.

A délelőtt folyamán kitűztem a géppel írt gyászjelentést a házbelieknek. Négyemeletes, átriumos, függőfolyosós (gangos) bérház; ebben élte le egész magyarországi életét. Ebben születünk. A Váci és a Lehel utat összekötő széles, akkor még sárga klinkertéglával burkolt utcában. Az északi oldalán a mi házunkkal együtt hét négyemeletes bérház meg az egykor Majlát-féle autószerelő üzem épülete nézett dél felé, a Lehel térre. A piac még nagyon sokáig nyílt tér volt, két oldalán egyforma stílusban, fából épített eladóbódékkal, melyet a város belseje felé a Ferdinánd tér zárt le a jáki templom román kori stílusában épült templomával. Kamaszkoromig sokat jártam oda misére, gyónásra, ott kereszteltek engem meg a testvéremet. Apám meg anyám csak egyetlenegyszer volt velem misén. Anyám pontosan megmondta, mi a felfogása, ebbe nőtem bele. Nagyon egyszerűen és természetesen fogta föl a vallást is. Apámat meg sohasem kérdeztem. Problémája neki sem volt, más okból. Nem az kötötte le.

A szállítók fehér, koporsószerű ládával érkeznek. Megkérdik, hová lesz, mondom, a Kegyelet Gmk-nál rendeltük meg, hamvasztás, Új Köztemető, mondják, ott van a hamvasztás, mi ide kérjük majd, igen, ma már ki hogyan akarja, most múlik ki a pártállam, ez is nagyon velem van. Még egyszer a tenyerem közé veszem a meghitt hullaacát – apámé egyáltalán nem volt ilyen –, sokáig simogatnám, annyira örökké kedves, de nem sok idő van. Föléje hajolva néhányszor még megölelem, aztán oldalra állok, a négy férfi közül kettő a végtagjainál megemeli. – Fel is van öltöztetve – regisztrálják megkönnyebbülve még az érkezésükkor. Felemeléskor az addig természetes, békés vonásai megtörtek, szája nyílik, szeme már előtte is félig, a fej hátranyaklik, szegény hullám, boldogtalan holttestem, benne vagy a ládában, kezedet megint összekulcsolják a hasadon, még lehetett, megint lezárom a szemét, amely pillantásával biztonságossá tette a létemet, a fehér lepedőt, melyet adtam, s amelyben beletettek a koporsóba, rád hajtják, majdnem betakar, kis szünet, hogy majd meg akarják ragadni a ládát, a trapéz alakú fedelet, hogy rátegyék, odalépek, a csontos, sárgult kezén az ujjai, melyekkel cirógatott, megsimítom, éppen hogy megérinthettem. Már lépek is vissza, az utolsó pillantás, de később nem tudok visszaemlékezni, hogy most azt a képet látom-e, amilyen az arca a koporsóban volt, vagy egyet az ezernyi más kép közül, melyet ezeken a napokon róla láttam, túl rövid volt az idő, nem sikerült megörökítenem megbízhatóan arcának utolsó látványát, a nekem utolsót. Pedig még van arca abban a sötétben is, ahogy a ládában viszik, mindaddig, míg el nem kezdődik körülötte a forróság, és olvadozva sercegni nem kezd rajta a sárgássá vált bőr, hiába mondtam volna neki, hogy *es ist vorbei, Mutti*, túl vagy rajta, még ki kell állnia valami szörnyűt, azt az izzást. Vagy mindez már semmi ahhoz képest, amit az élet miatt áll ki az ember. Ő, aki tudott nekem beszélni, sokat és mindig a szép hazájáról, ahol nekem pasztellkékek az utcák, zöldek a hegyek, és minden örökké ragyog. Szerette, és én is szerettem. Realista volt, kibírta 1945 elején a frontot, utána ezt az összeomlott és később még rettenetesebbé vált országot, a honvágyát, talán azért is, mert tudott róla beszélni, mesélni, és volt, aki mindig hallgatta. Hogy milyen lehetett neki ez a változás, annak jelzéseit a szavaiból csak én hallhattam és ismerhettem meg, mert nekem közvetítette, de meghittén, természetes átélésbe ágyazva, és ezért nem a tragédia, hanem csak egy olyan pokol jutott nekem az eszembe,

melyben mindketten vagyunk ebben az országban, és ez az, amit ki kell bírni. Akármilyen is volt, esendő, erős is volt, hogy mindannak ellenére, amit egész lényével átértzett, zokszó nélkül, derús kedéllyel, és sokat énekelve fiatalokorának dalait, a nyitott konyhaablakon át néha az egész házban hallani lehetett, és nem zavarta sem őt, sem engem.

Fent megint előnt a zokogás, ez a végleges üresség, ami most már örökké így lesz ebben a lakásban nélküled, melyet néhány év múlva el is fogunk adni. Tudtam, hogy elmúlik, hogy szükségem van erre az utolsó zokogásra, és hogy ha sikerült később az egészet újra leírni, alig fogom tudni elkerülni, hogy meg ne kísértessen újra, de ez is jó. És mára, amikor ezt írom, teljesen nyilvánvaló már, hogy semmi közöm *a szív segédigéihez*. Megküzdöttem e felismerésért. A sírás egészséges. Ahogy utána az evés is. Mindig mondogatta: *utána* egyetek egy jót. *Es ist gesund. Beruhigt die Nerven. Die Natur. Und schön.* Megnyugtatja az idegeket. A természet, amely szép.

Aztán elmondtam, hangosan, az üressé vált szobában, akarattal, nem bántam, akár egy ritust, teljesen formálisan, halotti ima helyett, a későbbi, időnkénti felidézésekkor bekövetkező, egyre ritkább találkozásokig, végleges búcsúként, hogy *liebe Mutti, bald kommst Du wieder zurück zu uns, in die Nyúl utca*. Hamarosan visszajössz hozzánk a Nyúl utcába. A fehér láda a hullaszállítóban valahol a Lehel utcán, majd a Dózsa György úton robog veled, csak össze ne cseréljenek, csak épségben Te térjél megint hozzánk a kertbe, átalakultan, *Muttim*.

A szobában a kék lepedő az ágyon – és nem álmodom én hihetlent, az altestének helyén még valami egészen gyöngén érzékelhető testmeleg nyoma. Ott tartom egy ideig a kezem, átadva magam valami utolsó üzenetnek. Aztán már csak a puszta lepedő biztosítótűkkel rögzítve, hogy tisztába tevéskor össze ne gyűrődjék, és néhány kakafolt barnasága, melyet a tested eltakart. Most ki lesz minden mosva, és aztán mi fekszünk beléje.

Ahogy később, amikor átnéztem mindazt, ami utána maradt, meghatódom attól is, hogy ilyen rendet hagyott maga után. Pedig előre tudtam, magától értetődő. Nem a tárgyak rendszerében hagyott rendet, mert ez neki soha nem volt öncél. A szellemi hagyatékában: a címek, a levelek, azok jegyzéke, akiket a halála esetén értesíteni kell, a még élő svájci barátnőjének, Alice Wolfnak küldendő, már előre megírt halálhíre, az iratai és az írásos, hosszabb feljegyzései az életéről. Meg a sok levele. Svájcba. A testvéreinek, a háború előtt Magyarországon élt svájci barátnéjának, Clärlynek, és nekem meg a testvéremnek. Mindig másolatban levelezett. És a levelezőlapjaik a házassága előtt apámmal (*Mein lieber Josi!*) – melyek annyi mindent lepleztek, és számomra lelepleztek.

És pénz, amit megtakarított. Ő. Akarva és csakis nekünk. Ez se a *hét krajcár*.

Szabáskönyvecskéje, *das Schnittbüchlein*, mindannyiunk szabásmintaméreteivel és -rajzaival.

Ahogy nem tudta már meggyújtani a gázt: vékonyvá vált, ráncos öreg ujjjaival majd szétlapította a gyufásdobozt, ameddig nem láttam meg, hogy próbálja a kiáramló gázt meggyújtani, nem is értettem, miért lapulnak el ennyire a gyufásdobozok. És ingerült lettem. És abban a pillanatban tudtam, hogy szégyellni fogom, és jóvátételtenül fáj majd utólag, és mégsem tudtam tökéletesen uralkodni magamon soha...

Állok. Felidézni próbálom, milyen volt egy fél, egy egész, öt nappal ezelőtt, egy héttel ezelőtt, egy éve, egy évtizede, ötven évvel ezelőtt az, akinek az arcát kisgyerekként már az emlékeimbe véstem, amikor még fiatal volt, a bársonyos, nőies bőrével, telt, asszonyos vonásaival, dinamizmusával.

S most, lassan több mint tizennégy óra elteltével, rá kellett jönnöm, nem hogy hiába erőlködöm – nem is szabad ezt tovább tennem. Nem szabad akarnom, hogy megállítsam az időt. Nem akarhatom, hogy legyen visszatérés. Kifelé.

Szakszöveg befejezve.

Felriadok – Éva telefonja. Utána belém: nincsen már!

Te sem vagy már ott

Ami történt, nem fogom elmondani soha senkinek. De nem azért, mert megbántam volna bármit is. Nincs bennem szégyen, nincs bennem bűntudat. Amikor november harmincadikán beléptem nagyanyám szobájába, az első gondolatom az volt, hogy elhúzóok innen azonnal. Helyszínbejárásról érkeztem, egy bontásra váró gyárban terepszemléztünk valami videokliphez, és az agyamra ment már a retardált frontember, hallgattam az okoskodást órákon keresztül, így hát a végén úgy döntöttem, beugrom a mamóhoz egy teára lenyugodni. A sarkon raktam le a kocsit, egy domb tetejére futott fel az utca, ott állt a régi otthonom a kerület paneltömbjei meg az új építésű irodaházak között. Már a kapuban éreztem, hogy valami nincs rendben, a kavicsösvényen lépkedve édes, fullasztó bűz ütötte meg az orromat, de amíg meg nem közelítettem a félig nyitva hagyott bejárati ajtót, azt hittem, a szomszédból jön. Az előszobában sötét volt, csak a redőny résein át jött be egy kis fény, a nappaliból kihallatszott a dobozostévé recsegése, de nem ült odabent senki a kanapén. A konyhában csillogott a kő a szétfröcskölt olajtól, a fal összekeverve valami zöldes, tojásállagú anyaggal. A nagy kupac mosatlan mellett kormosra égett lábas a tűzhelyen. Biztos a hálósobában lesz, gondoltam, és tényleg, ott volt egy görbe sziluett az ajtó tejüvegén. Úgy ült az ágy szélén, mintha ott felejtette volna valaki, halkán dudorászott, és az A4-es lapokkal teleragasztott falat bámulta. Aztán elkezdett bólogatni, de nem nézett rám, csak éreztem, hogy észrevett. *Te vagy az?*, kérdezte bizonytalanul. *Akkor indulunk a papóhoz?*

Nem tudom, hogyan maradt életben. Én fél évvel azelőtt láttam utoljára nagyapám temetésén, szép szertartás volt, ő csendesen, udvariasan hallgatta, és közben egy vászon zsebkendővel törölgette a kisebesedett orrtövét. Igazából nem is azért sírt, mert fájt neki, csak akkor pityeredett el egy kicsit, amikor elkezdtem bóggni mellette a széken. De akkor ez nem tűnt fel. Utólag azt gondolom, talán már akkor is színészkedett, így kompenzálta, hogy arra sem emlékszik, kire lapátolják éppen a földet a sírásók.

Becsuktam a hálóajtót, és kimentem rágyújtani. Remegtem, mint a kocsonya, alig bírtam eltalálni a lánggal a cigit. Néztem a csupasz, szétfagyott körtefát a sövény mellett, a vékony ágak átnyúltak a szomszédba, régen mindig átmásztam szedret lopni a Komróczyéktól, és nagyanyám seggen vágott, ha elfelejtettem megtörölni a szám. Aztán eszembe jutott az is, ahogy fent ücsörgök a legmagasabb ágon, és az utca sarkát figyelem, hátha befordul rajta anyám, meg ahogy az ágyamból bámulom a félig érett körtéket az ablakon át, miközben fel-le járnak a homlokomon a mamó ujjai.

Elpöcköltem a csikket. Művészetet csinálni a semmiből nem lehet, az igazán nagy dolgokhoz valódi anyag kell, igazság. Rogyadoztak a fa ágai a hórétteg alatt, jó érzés lett volna odamenni és megrázni a törzset. Huszonhat évesen jöt-

tem ki az egyetemről, és elegendő volt már a fikcióból, rendeztem pár vizsgafilmet az évek alatt, empatikus, érzékeny alkotásokat buzikról meg migránsokról, még egy-két külföldi fesztivált is megjártam velük, de egy idő után már az se tudott érdekelni, hogy a sok kötött pulcsis esztéta éppen dicséri vagy leköpdösi a munkámat. Megfordultam, és kimentem az utcára a kocsihoz. Összerakni valami tehetségtelen forgatókönyvíró sablonsztoriját, reklámot forgatni parizerekről éjszaka a Tescóban, vagy nyalni a kormánypárti producerek seggét, hátha lecsorog egy kis lé. Szóval nem így képzeltem a pályát. Én valóságot akartam. Nemcsak gyártani a szemetet futószalagon, hanem kirakni az asztalra valami igazit. Megcsinálni a nézőt. Felnyitottam az autó csomagtartóját, elővettem a táskából a kamerát. A beállításokkal nem nagyon szórakoztam, csak elindítottam a felvételt. Még jobb is lesz neki így, győzködtem magam, sokkal jobban jár, mintha valami leterhelt fehérköpenyes nyomná le a torkán mindennap a tablettát. Lassan jártam végig a házat, hosszú snittet készítettem a szobákat beborító mocsokról. A hálót hagytam a végére. Nagyanyám az ágy szélén ült, halkan dudorászott, és a falat bámulta. *Te vagy az?,* kérdezte tőlem. *Akkor indulunk a papóhoz?*

Másnap lemondtam a videoklipet, és becuccoltam hozzá. Megpróbáltam kiganzni a nappalit, de hiába súroltam sebesre a kezem, az édeskés bűz megmaradt, mélyen beette magát a falakba az ázott kukák szaga. Feltekertem azt a gusztustalan, mandalás szőnyeget, és kidobtam a kanapét, aztán áthordtam otthonról a kameratechnikát, a kókuszmatracomat. A ház többi részéhez viszont hozzá se nyúltam. Meghagytam az olajba ragadt porcelánszilánkokat a konyhakövön és a rohadt almakupacot is a mosogatógépben. Hazudozás nélkül akartam megmutatni, mi maradt nagyanyám életéből.

Az első éjszaka a nappaliajtó nyikorgására ébredtem. Széles narancssávot vetett a matracomra a kinti lámpa, *hahó,* suttogott bele a mamó a sötétbe, *mikor indulunk?* A küszöbön ácsorgott félregombolt szőrmekabátban és pizsamanadrágban. *Akkor megyünk?,* kérdezgette újra meg újra.

Attól fogva minden napot így kezdtünk. Három óra negyvenkor felkeltett, és hiába magyaráztam neki, hogy éjszaka van, ő csak ingatta a fejét, *ugyan már, ugyan már.* Ordítani kellett vele, attól megijedt egy kicsit, és kihátrált a szobából, de nem feküdt már vissza aludni, hanem megkezdte a csörömpölést a konyhában, próbálta összecsavarni a kotyogóst, vagy nyöszörögve kínlódott a tűzhelyel. Fél órán belül már jött is vissza segítségért. Egyből hozzám fordult, ha nem ment neki valami, de a kamerának az kellett, hogy küzdjön, így hát az első napok bizonytalan próbálkozásai után elkezdtem távolabbról követni. Az ajtó takarásából filmeztem, vagy az ablakon át a kertből, bújócskázunk egymással a lelakott házban, ő totyogott szobáról szobára, én meg rögzítettem minden mozdulatát.

Délelőttiét a házimunkának képzel semmi töltötte ki. Órákon át pakolászott céltalanul, leszedte a szárítóról a ruhákat, és a szekrény helyett visszapakolta őket a mosógépbe, amit aztán elfelejtett beindítani, de így legalább szárazon teregethette ki őket megint. Az órát nem tudta leolvasni, a redőnyökön átszivárgó fényből állapította meg, minek van éppen az ideje, de a túl nagy világosságtól megzavarodott, a sötétség megrémítette. Léptei óvatosak lettek, félősen csoszogott a felemás mamuszában, és tétován nyúlt a dolgokért, mint aki csak a körvonalukat

látja. Szünet nélkül beszélt, de már nem tudta megformálni a felgyülemlett gondolatokat, mondatokra is alig volt képes, csak rakosgatta a szavakat egymás után. Ha nem értettem, mit szeretne, a gyerekes ártatlansága görcsös hisztizésbe váltott, de hiába toporzékolt kézzel-lábbal, én akkor se láttam senkit a szemében.

Minden délben megpróbált főzni, de ha például lecsót csinált, nem jutott tovább a hagymánál, a tészta vizét meg addig forralta, amíg el nem párolgott teljesen. Mielőtt beköltöztem, nagyapám világvége-készletén vegetált, a konzerveket nem tudta felbontani, csak a kétszersültcsomagokat dézsmálta meg, kerek arca kicsontosodott, lógtak róla a hálóingek.

Volt a közelben egy kifőzde, onnan rendeltem magunknak a kaját. Hosszan csámcsogott minden egyes falaton, halvány csíkot hagyott a főzelék a bajuszán. Ebéd közben beszéltem hozzá, az életéről meséltem neki, és ilyenkor megállt a kezében a kanál a csodálkozástól. Néha még én se hittem el, hogy negyven éven át paneleket tervezett Óbudán és Újpalotán, nehéz volt összeegyeztetni azt a magas, vörös hajú nőt, aki páncélként viselte a szépségét, és aki után még ötven felett is füttyögtek a munkások, azzal a gyűrött vénasszonnyal, aki kézzel próbálta elszűröcsölni a húsleves, pedig régen még a banánt is késsel-villával ette. Volt, hogy a szavaim hatására kigördült a szeméből egy-egy könnycsepp, ilyenkor eszébe juthatott valami abból a másik életből, amikor ő még ő volt, mert szinte látni lehetett a tekintetében azt a megállíthatatlan nőt. Némán sírt, hangtalanul, ennyi maradt neki az eleganciából.

A délutánokat általában olvasással töltötte. Képes volt ugyanazt az oldalt bújni órákig, mire leért a lap aljára, elfelejtette, mi volt az elején, és lapozás helyett visszaugrott a tetejére. Ha eszébe jutott a papó, feltúrta a házat kórházi papírok után, *Légrádi doktor*, lóbálta előttem a blokkot a pékségből, nem lehetett neki elmagyarázni, hogy nagyapámhoz már nem beutaló kell, hanem mécsesek.

Esténként aztán odaült az ágy szélére, és az ölébe vette a rajztábláját. Amikor az ujjai megtalálták a grafitot az éjjeliszekrényen, hirtelen abbamaradt a remegés, biztos kézzel húzta a vonalakat, ezt az egyet nem tudta elfelejteni. Előfordult persze, hogy csak rajzolta egymás mellé a párhuzamos egyeneseket, mintha fel akarná rácsozni a papírt, de többnyire gond nélkül felskiccelt egy-egy házat, gyártotta sorra a klasszicista villákat, amiket utána kiragasztott a szobába, épült körülötte a falakon egy város.

Hetente egyszer kikapcsoltam a kamerát, és segítettem neki bemászni a kádba. Bekentem a testét tusfürdővel, és kimostam a fülét is, lereszeltem a megsárgult körmöket a lábujjain. Aprítottam gyömbért a teájába, néha sütöttem neki valami krémes finomságot, ha meg jobb idő volt, tettem vele egy kört a lakótelepen, és mutogattam neki a valódi épületeit. Egyik este elaludt rajzolás közben, akkor óvatosan lehámoztam róla a kardigánt, de felébredt az érintésemre, zavartan pislogott. *Gyere, lefekszünk*, simogattam meg az arcát. Engedelmesen vetkőzött, a bugyiját is lehúzta, akkor leoltottam a villanyt, és befektettem az ágyba. *Hahó*, csendült fel a rémült hang a sötétben, *itt vagy?* Matatni kezdett a lepedőn, és megtalálta a csuklómat, úgy tapogatta körbe az ujjaim, mintha nem értené, milyen is egy kéz. Csendben, szabálytalanul vette a levegőt, majd hirtelen meg-rándult a teste, *hahó*, szólalt meg rémülten, *itt vagy?* Zizegett a takaró, ahogy felült, kétségbeesetten forgolódott az ágyon, *itt vagyok*, mondtam neki halkán, csak ekkor engedte vissza a fejét a párnára. Körbetapogattam az ujjait, hátha meg-

nyugtatja az érintésem, és közben arra gondoltam, vajon milyen lehet úgy egyedül lenni, hogy te sem vagy már ott a testedben.

Az ember a munkájában nem köthet kompromisszumot, ezt tőle tanultam. Az egész életét a hivatásának szentelte, az épületeiből össze lehetne rakni egy kisebb települést. Azt is ő mondta nekem, hogy nem lehetsz ugyanolyan, mint a többiek, ki kell tűnni bármi áron. Különbem engem nagyon szeretett. Tízévesen át-másztam a szomszédba az otthoni kézikameránkkal, és az ablakon keresztül lefilmeztem, ahogy a Komróczyék kefélnek. Ő pár nappal később megtalálta a felvételt, de nem szidott le egyáltalán, csak annyit kérdezett, miért az arcukat vettem. Úgy nézett rám, mintha egy többemeletes ház szerkezetét elemezné, szinte átszúrta tekintetével, pedig nem akartam én hazudni, *mert a többiek a pinát vették volna*, vontam meg a vállam. Akkor elmosolyodott, és belesípelt az arcomba, *belőled még lesz valami*, mondta, *érzékeny fiúcska vagy te*. Aztán hozzátette, hogy ne felejtsem el, a sikerhez több kell a tehetségnél.

Három hónap forgatás után leültem megnézni az anyagot. Több száz órányi felvétel gyűlt össze, napokon át bámultam a laptopom képernyőjét, vörösre dörzsöltem a szememet a végére. Az első éjszaka nagyanyám benyitott három óra negyvenkor, zavartan ácsorgott a küszöbön, én meg nem akartam, hogy elkezdjen csörömpölni, így hát odaültem magam mellé. A tévéműsorokat akkor már nem tudta követni, de a felvételeim tetszettek neki, a vállamra hajtotta a fejét, úgy nézte a saját képmását, aki éppen egy zoknival mosogatta a bögréket. Hirtelen beléptem a képbe, és elvettem tőle a zoknit, akkor felemelkedett a feje a vállamról. Rámutatott a képernyőre, *az ott te vagy!*, kiáltotta boldogan. *Én vagyok*, bólogattam, és megállítottam a felvételt, *hát az ott kicsoda?*, kérdeztem tőle. Felszaladt a szemöldöke, és hosszan hunyorgott a laptopra, aztán felnevetett, *valami nyanya*, mondta kuncogva.

Amikor az utolsó felvételt is megnéztem, kimentem a kertbe rágyújtani. Hajnalodott, de szürke volt még minden, szakadt a hó, én mégis szétizzadtam a pólóm. Járkáltam fel-alá a verandán, és pörgettem magamban a lehetőségeket, de igazából már tudtam, hogy itt most el kell dönteni valamit, mert ez a film így nem fog megcsinálni senkit, az anyag egyszerűen langyos, ha megelégszem vele, mehetek vissza a retardált frontemberekhez.

Elpöcköltem a csikket. Bámultam még egy darabig a körtefát, majd vettem egy mély levegőt, és befordultam a házba. Nem is volt olyan nehéz. Emlékszem, arra gondoltam, hogy bekapok valamit, mert ilyen gyomorgörccsel nem lehet dolgozni. Jól döntöttem, ebben biztos vagyok, és ez nem csak utólagos öngigazolás. A fájdalommal nem az a baj, hogy fáj, hanem hogy emlékszünk rá utána. Aki viszont nem tud emlékezni, az nem is érez igazi fájdalmat. Úgyse számít, mit mondok neki ebéd közben, nagyanyám lehet nyugdíjazott építész, aki paneleket tervezett egész életében, de lehet kiöregedett luxuskurva is, vagy Oscar-díjas filmrendező, bármit mesélek a múltjáról, ő akkor is ugyanazokkal a mozdulatokkal kanalazza majd a főzeléket, és ugyanúgy gördül majd le az arcán a könnycsepp. Az a valóság, amit én akarok. Vajas-sonkás kenyeret ettem snidlinggel. Befaltam négy szeletet, és el is múlt tőle a gyomorgörccs.

Aznap délelőtt leterítettem nagyanyám ágyára egy inget és egy melegítőt, majd azt mondtam neki, hogy öltözzön fel. Belenézett a kamerába, csak utána nyúlt ki a nadrágért. Amikor felemelte a lábát, azonnal kibillent az egyensúlya, tompa puffanással dőlt el a szőnyegen. Megmarkolta az ágy szélét, úgy tápászkodott fel, a bal kezét beledugta az ingbe, de a jobbával már nem találta a lyukat. Erőtlen üvöltés jött fel a torkából, lerángatta magáról az anyagot, és elkezdte tépni, pattogtak a gombok, recsegett a vászon. Bementem szuperközelibe a kivörösödött arcra, mélyről fakadt fel a testéből az erő, aztán lassan elernyedte a karja, lehajtott fejjel zihált. Letettem a kamerát, és összeszedtem, ami a ruhából megmaradt, behajigáltam a foszlányokat a sarokba, képen kívülre. Kinyitottam a komódot, elővettem egy másik inget. *Fussunk neki még egyszer*, mondtam, miközben elindítottam a felvételt.

Pár órával később leültettem az étkezőasztalhoz, és megittam vele négy pohár vizet. *Nem kérem*, nyöszörögte a harmadik után, de én belediktáltam az utolsót is, csak azután raktam le a kamerát a statívra. Fél óra elteltével elindult a vécé felé. *Nem!*, kiáltottam rá. Két perc múlva újra próbálkozott. *Nem!*, ismételtem. Engedelmesen megtorpant, letámasztotta a bal tenyerét a konyhapultra. Jobb keze az ágyékára csúszott, belemarkolt a nadrágba, mintha a mozdulattal akarna megálljt parancsolni az ingernek. Nagyot rándult a teste, összezárta a szemét, és kisimultak az arcán a ráncok, tisztán látszott a kamerán a megkönnyebbülés pillanata, amikor már elengedte magát, de még nem kezdett el duzzadni a sötét folt a lába között. Lassan itatta át az anyagot a vizelet, egy-két csepp végigfolyt a vádliján, és kicsöppent a nadrág száránál. Mélyet sóhajtott, csak utána nyílt fel a szeme. A mamusz talpával elkente a nedvességet a konyhakövön.

Másnap reggel a kezébe nyomtam egy papírdarabot, és kinyitottam neki az ajtót. *Nyomás!* Bekúszott az előszobába a tél, nagyanyám maga köré kulcsolta a karját. *Menjek?*, kérdezte, és csodálkozva végignézett a saját testén. Löktem rajta egyet, *a papóhoz, gyereink!* Akkor végre elindult a verandán, én meg berohantam a nappaliba a monitorhoz, és a kapu fölé szerelt biztonsági kamera felvételén néztem, ahogy kilép a latyakos utcára. Nagyon fehérnek tűnt képernyőn a teste, és nagyon sötétnek a lába között az öklömnnyi szőrösomó. Oldalazva lépkedett, lábfejét vörösré csípte a hó. Pár méter után kibillentette egy erősebb szellőkés, és nagyot esett a betonon, meg se próbált felállni, ott maradt ülve a latyakban, reszketett az egész teste, aztán hirtelen megdermedt. Egy kövérkés nő kocogott be a képbe, virágos otthonkát viselt és kormos sütőkesztyűt, azzal érintette meg nagyanyám vállát. Egy pillanat alatt beütött a pánik, sprinteltem ki az utcára, *mamó!*, kiáltottam a kapuból, *mit csinálsz?* A nő a telefonját nyomkodta, a mentőket hívta biztos, *hagyja csak*, legyintettem, *nincsen rá szükség, köszönjük*. Felrángattam nagyanyámat, és a vállára terítettem a kabátom, közben már taszigáltam a ház felé, *nem is tudom, hogy hálálhatnám meg*, mosolyogtam a nőre, *tudja, néha csak így elköböröl, még jó, hogy erre járt valaki*. Gyanakodva nézett rám, ide-oda ugrált közöttünk a tekintete, de azért lassan leengedte a telefont. *Hát akkor minden jól!*, intettem neki kedvesen, mielőtt becsaptam a hátunk mögött a kaput.

Öt napot forgattam még, és az ötödik éjszaka megint a nappaliajtó nyikorgására ébredtem. Nem is tűnt fel, hogy a héten még egyszer se jött be hajnalban nagyanyám, ez akkor jutott csak eszembe. *Menj aludni*, motyogtam, de nem történt

semmi. Megfordultam nagy nehezen. Ott állt a matracom felett, az arcát nem láttam, csak az alakját, meg a hosszúkás árnyékot, amit a falra vetett. *Baj van?*, kérdeztem tőle.

Benyomtam a zseblámpát a telefonomon, és ráirányítottam a fényt. Mély undor ült az arcán, ezt vettem észre először, és csak utána jött a felismerés, hogy tiszta a szeme. Hogy újra őt látom magam előtt. Szinte átszúrta tekintetével, úgy nézett rám, mintha azt vizsgálná, hol rontott el, körülöttem meg elmosódtak a bútorok a sötétben, nem láttam már semmit, csak ezt a barázdált, ítélkező arcot. Kinyitotta a száját, és halkan köpte rám a szavakat, *hol a kamera?*

Lassan álltam fel, meg kellett támaszkodnom a falban. Néhány centire volt csak az arcunk egymástól, éreztem a kávészagot a leheletén, tejszín, cukor, ahogy mindig szerette. Nem értettem semmit. Odabotorkáltam a kameratáskához, és elhúztam a cipzárt, hallottam a besüppedő matrac hangját a hátam mögött. Visszamentem hozzá. Leültem mellé, remegett a kezem, ahogy a kamera képernyőjén feltűnt a latyakos utca. Kinyílt a kapu, nagyanyám lépett ki rajta meztelenül, és én nem bírtam nézni a jelenetet, csak akkor pillantottam fel, amikor meghallottam azt a furcsa kuncogást. Nem ismertem rá. A gyűrött arc újból kiüresedett, a szája köré visszaköltözött az a bárgyú mosoly, és a köd is ott volt megint a szemében, mintha az elmúlt néhány percet csak képzeltem volna. Nem nézett rám, halkan röhögött.

Karon fogtam, és átvezettem a hálóba, de utána már nem bírtam visszaaludni, forgolódtam órákon át a matracon. Őt körül elkezdtem öregotthonokat keresni a neten. Reggel csörömpölés szűrődött be a konyhából, és nekem azonnal lefagyott a kezem a billentyűzet felett, nem mertem megmozdulni, csak vártam rettegve, hogy mikor nyit be a nappaliba. Szorította a gyomromat a szégyen, le kéne kötözni vagy bezárni a hálóba, még ez is átfutott az agyamon. Dél körül jött be hozzám. Megállt a küszöbön, azt mondta, éhes. Akkor felpillantottam az arcára, és rögtön láttam, hogy azt se tudja, ki vagyok.

A félelmet viszont már nem tudtam többé kiirtani magamból. Lassan telt el a következő néhány nap, szorongva léptem ki a nappaliból délelőtt, éjszaka meg alig bírtam aludni, csak izzadtam a takaró alatt, és ha mégis kiütött a kimerültség, a sütőkesztyűs nővel álmodtam. Nagyanyám állapota hirtelen elkezdett romlani. Az ágyában feküdt reggeltől estig, nem beszélt és nem mozdult, ritkán találtam ébren. Kifakult a bőre, alig lehetett lenyomni a torkán egy-egy kanál levest, de más tünete nem volt, csak ez a fáradtság. A végén a golyóstoll is kiesett a kezéből, annyira legyengült már, megpróbáltam aláíratni vele a joglemondó nyilatkozatot a filmhez, de hiába tartottam a csuklóját, nem is értette, mit akarok tőle. Nem maradt más választásom, meg kellett hamisítanom a papírt.

Végül egy régi osztálytársam segített az öregotthonnal, kellett perkálni félmil-liót extrába, mert másképp nem tudtuk átugrani a várólistát, de én a világ összes pénzét kifizettem volna már, csak találjak neki valami helyet. Az indulás napján váratlanul erőre kapott, mintha megérezte volna a veszélyt. Nem akart beülni az autóba, ácsorgott pucéran az ágyon, és ordított, ha a nadrággal közelíttem felé. Hiába ígérgettem neki, hogy a papóhoz megyünk, nem hitt már nekem, nyugtatót kellett keverni a teájába, különben soha nem indulunk el.

Az intézetben egy vékony, dezodorszagú férfi vezetett körbe minket. Sietős lép-
tekkal járta a keskeny folyosókat, lobogott utána a fehér köpeny, miközben jámbor
hangon magyarázta, hogy miért kell drótkerítés az épületek köré. Nagyanyámnál
beindult a színészkedés, csendben, hátrakulcsolt kézzel követett minket, én meg
nagyokat bólogattam, de feszített belülről az ideg. Csak akkor nyugodtam meg,
amikor bepillantottunk az egyik közösségi térbe, és megláttam a sok üres arcot meg
a nyugtatózástól belassult mozdulatokat. A fehérköpenyes félreértette a mosolyo-
mat, *otthonos, igaz?*, kérdezte, én meg helyesltem neki, és közben arra gondoltam,
hogy ez a hely tökéletes, itt nem fogják felzaklatni nagyanyámat semmiféle emlé-
kek, nyugodtan eltöltheti azt a kis időt, ami még hátravan.

A körbevezetés a szobájában ért véget, a férfi magunkra hagyott minket bú-
csúzkodni. Szótlanul néztem a tágas helyiséget, a három fémágyat meg a kopottas
kisasztalokat, és megpróbáltam elképzelni, milyen lesz, ha majd az összes falat
épületrajzok borítják. Nagyanyám az ablakhoz csoszogott, és kihajolt a kertbe,
ameddig engedte a rács, mozdulatlanul állt a beömlő, délutáni fényben. Odaléptem
mellé, megszorítottam a kezét, *majd jövök gyakran, mamó*, mondtam neki, de ő elhú-
zódott az érintésemről. Rám nézett, és megrándult a szája, *félek tőled*, motyogta bi-
zonytalanul. Még azt se hagyta, hogy megöleljem.

Akkor láttam utoljára, néhány hónappal később meghalt. A filmen dolgoztam
éppen, amikor jött a hívás az intézetből, több változat is készült már addigra az
anyagból, de egyikkel se voltam megelégedve, hol az érzelmi töltet hiányzott,
hol döcögött a jelenetek ritmusa, hol pedig egyszerűen elfáradt a felénél az egész.
Azt hittem, csak egy-két napra kell félretenni a munkát, de aztán hetek lettek
belőle, intézni kellett a temetést, a hagyatéki eljárást, papírokat írogattam alá, és
szerződéseket mondtam le, fogadtam az ingatlanosokat a régi házban.

Mire letudtam mindent, elfogyott a megtakarított pénzem. Kénytelen voltam
bevallalni egy-két asszisztensi melót, meg pár reklámot is rendeztem, aztán meg-
kerestek egy tévéfilmmel, és olyan lóvét ajánlottak érte, amire nem lehetett ne-
met mondani. A forgatáson összehaverkódtam a német producerrel, aki azóta is
bombáz a jobbnál jobb felkérésekkel, még be se fejezem az egyik projektet, már
készíti nekem elő a következőt. Lassan három éve dolgozunk együtt. Profi szak-
ember, és jól fizet, kreatív kérdésekbe nem pofázik bele. Sokat melózom, de saját
lakásom van Rózsadombon, mindennap étteremben ebédelek, és akkor megyek
nyaralni, amikor kedvem tartja.

A nagyanyámról készült felvételek ott pihennek az íróasztalom legfelső fiók-
jában. A filmes barátaim még szokták mondogatni, hogy mutassak nekik egy
nyers vágatot végre, de én azt a merevlemezt mostanában csak portörléskor ve-
szem elő, meg néha éjszaka, ha nem tudok aludni. Ilyenkor megnyitom a vágó-
programot, és rakosgatom ide-oda a snitteket, próbálok kitalálni valami új meg-
közelítést, de az is megesik, hogy hozzá se nyúlok az egérhez, csak elindítom a
lejátszást, és bámulom a képernyőt, amíg fájni nem kezd a szemem. Általában
rám hajnalodik, mielőtt igazán elmerülhetnék az anyagban, és akkor mindig jön
értem a kocsni, visznek forgatni. De nem aggódom. A polcomon ki van készítve a
hely a díjagnak, és azt is kitaláltam már, hogy mit fogok mondani, ha valamelyik
ünnepségen beszédet kérnek tőlem.

Nyáron meghalni

Egy nappal később ebben a faluban ülünk a nagynéném és az unokanővérem háza előtt a kertben, kilátással a közeli szőlőkre, leanderek és gyümölcsüket már levetett cseresznyefák között, egy paradicsomi kertben, ahol ennek az 1973-as télnek az emléke halhatatlan marad. Unokanővérem meséli, hogy azt hitte akkor, vége a világnak. Elhúzta a függönyt az ablakon, vaskos hópelyhek hullottak, látta az apját közeledni kalapban és kabátban, elsötétült arccal a hófúvásban, a szokásosnál lassabban, habozva a hír miatt, amit át kell majd adnia, és ő tudta, hogy eljött a világvége, most jött el, nagypapa meghalt, és megkongatta a világvége harangjait.

Noha Magyarországra a fényesen ragyogó nyár miatt jöttünk, most is betegséget és halált találunk, ezt az egymást szorosan ölelő párt, aki rád erőlteti magát, és nem enged, kapaszkodik, ragad, mint a bogáncs, oda akar tartozni, táncol ő is veled, rád csimpaszkodik, nem ereszt el az öleléséből. Mindenkinek megvan a története betegségről és halálról, mindenkinek megvannak a veszteségei, a fejében sötétben szerteindázó képei, melyek nem halványulnak. A holtak soha nem halottak, ott a helyük a találkozások, beszélgetések első mondataiban, ott ülnek a kertekben, az asztaloknál, a levesestálak, a felszelt fehér kenyérral teli kosarak mellett, és megparancsolják, hogy tessék, beszéljetelek rólam, ne engedjetelek el, ne hagyjátok abba a rólam szóló beszédet. A seb begyógyult, de a heg még hírt ad magáról, itt, a cseresznyefa alatt, az akác alatt, amikor csak kedve támad, és úgy találja, elérkezett a pillanat, elérkezett ismét az ideje. Anyám az évek múltával is siratja még az apját, az unokanővérem és én az évek múltával is siratjuk még a nagypapánkat, csak közben a fájdalom átalakult valami hétköznapi dologgá, mindenkire rátelepszik, aki összegyűlik az asztal körül, mindenki vesz belőle egy darabot, és lenyeli kenyérral és levessel.

Elindultam, hogy beteg apámat elvigyem a magyarországi nyárba. Hogy letegyem a faluban, vagy talán elvigyem magammal a Balatonra. Hogy még egyszer érezhesse ezt a diófaillatú nyarat, hogy rendeljek neki egy hideg Sopronit a kávézóban, a Kisfaludy-strandon, és nézzem vele a nagy kékséget. De amióta megérkeztünk, rosszabbul lett, minden éjjel rettegünk. Hirtelen láz gyúrta le, ami nem akar csillapodni, az otthoni klinika azt mondja nekem a telefonba, hogy azonnali kezelésre van szüksége. Unokanővérem megtiltja, hogy magyarországi kórházba vigyem, azt mondja, ott senki nem segít, a sürgősségin halnak meg az emberek,

tehát elmegyünk Kismartonba, a legközelebbi kórházba az osztrák oldalon. Nem messze innen menekült át apám a határon több mint hatvan évvel ezelőtt.

Estig várunk Kismartonban, de nem szabadul fel ágy, egy másik klinikára kell mennie Alsó-Ausztriában, a mentő majd elviszi. Búcsúzóul azt mondom, pár nap múlva érted jövök, ülünk majd a Balatonon, és rendelünk két Sopronit, eljászom a magabiztost, normalitást erőltetek a hangomra, nem engedem, hogy beleférközzön a félelem, nem engedem, hogy megérintse a szavaimat, megkösse, elkomorítsa és lebénítsa őket, egy ideje van gyakorlatom benne, hogyan bagatelizáljam a dolgokat, hárítsam el a kegyetlenségüket, és lépjek túl rajtuk, hogyan vegyem el az élüket. De a láz elakasztja a lélegzetünket, minden egyes rákövetkező napon dél körül elmúlik, de este visszatér és emelkedik, folyamatosan hívásokra várok, a klinika, a doktornő, az ápolónő, a paradicsomi kertből az unokanővérem, a két utcával arrébb lévő nyaralójukból az anyám, Berlinből a bátyám, mindannyian hozzátartoznak a félelem és feszültség e körtáncához, a mi gondokból szőtt hálózatunkhoz. Miközben a gyerekeim a Balatonba ugrálnak, és kitombolják magukat vízilabdázás közben, a labdát ököllel az égbe röpitik, én a parton állok, és fogadom a hívásokat, minden csörrenésre félelem szorítja össze a torkom, ebben a fénylő nyárban, a maga megbízható örömeivel és kedvességével, elkezdtem a legrosszabbra számítani.

Akartunk egy nagy nyarat, talán az utolsót. Napokat, amik gondtalanok, talán még fájdalommentesek is lesznek. Napokat, amikor megnyugszik a rák. Alszik, nem ébred fel. Egyszerűen csak átalussza őket. Nem mozdul. Legfeljebb a másik oldalára fordul, és alszik tovább. Igen, heves a nyár, ahogy itt mindig is heves szokott lenni, a tücskök odaadással ciripelnek, a hőmérséklet mindennap felszökik, és az erdők hangosan felzúgnak, amikor feltámad a szél. Az utak, a keskeny, végtelen aszfalterek esténként csak az enyéme, mikor a kórházból a faluba vagy a faluból tovább, a Balatonra vezetek. Háromezer kilométert vezetek ezen a nyáron. Matricákat veszek, utazom egyik országból a másikba, egyik határról a másikra, Szlovákia, Ausztria, Magyarország, városról városra, faluból faluba, váltogatom a nyelveket, magyar, német, angol, összezavarodom. Apám kórházról kórházra vándorol, stációk hosszú során át. A balatonfüredi parton, ahol fürdőruhában állok épp a meleg napsütésben, utolér az orvosnője, apámat meg kell műteni, pár perc múlva helikopterrel viszik a következő kórházba, Bécstől északnak egy órára. Miközben a gyerekeim vízilabdázás közben sikítoznak, integetnek, ugrálnak, a vízfelszínat pofozzák, fejjel lefelé lemerülnek, és a kézenállást gyakorolják, valahol Pozsony mögött a levegőbe emelkedik egy helikopter apámmal. Összeteszem a kezem, és elküldöm imáimat a kék tavon át.

Nem új, nem is meglepő, betegség és halál mindig hozzátartoztak, ha Magyarországon voltunk, amióta az eszemet tudom, amióta itt töltöttük a nyarat, itt itthon voltak. Csakhogy most mi vagyunk a főszereplők, nem pedig mások. Ahogy visszaemlékszem, minden évben elment valaki, minden évben el kellett búcsúznunk valakitől, odaadnunk és elengednünk valakit. A betegség és a halál voltak a hívatlan vendégek, bekopogtak, leültek az asztalunkhoz, és beleettek a tényérünkbe. Az emberek a konyhájukban haltak meg, az ágyukban, kertészkedés közben, munka közben a földeken, cseresznyeszedés vagy disznó-
etetés közben, úton a templomba, a kocsmába, biciklin, robogón, futás, játék

vagy dühöngés közben. Tulajdonképpen sohasem kórházban. A halál nem volt kiszervezve, tanúk előtt történt. Nemcsak öregek haltak meg, hanem fiatalok is, gyerekek, csecsemők. Az orvosi ellátás nem volt megfelelő, nem volt elegendő gyógyszer. Unokanővérem e langymeleg esték egyikén elmeséli, hogy csak ő és a fivérei lettek beoltva gyermekbénulás ellen, ők meg a falusi orvos gyerekei. Az oltóanyagot anyám vette az első Németországban keresett pénzből, és küldte el postán.

Szüleim mindig olyan magától értetődően, erőlködés nélkül, a saját könnyed módjukon vettek körül – ennek az elmúlt években bármelyik nap vége szakadhatott volna, én ezt soha nem vettem komolyan, de valahol mégis sejtettem, megéreztem néhány félreeső, eldugott idegvégződéssel. Ezért utaztam előző évben Magyarországra, hogy meglátogassam őket a nyaralójukban, hogy elmenjünk apámmal a Balatonra, és mélyen beússzunk. Ússzunk egy jót, ahogy azt a partlakók mondják, egy igazi jó, hosszú úszás, rendes méretű víz, simogatni a vizet és alámerülni, hanyatt fordulni, az eget befogadni, majd tovább simogatni a vizet, egy jó, hosszú úszkálás tavon és égen, vízen és levegőn át. Nem lehet tökéletesen lefordítani, a magyarban van valami felhangja, amit egyetlen fordítás sem tud visszaadni, a „gut” túl kevés a „jó”-hoz képest, túl kicsi, túl sovány. Ez a jó úszás a magyar nyár magja, a nyár középpontja, a pont, ahova mindennek ki kell futnia. Beveted magad a tóba, és úszol be messze az utolsó bóján, a vízimentők csónakjain túlra. Ez több, mint úszás, ez egyfajta eltávolodás a dolgoktól, nemcsak a strandtól és a nyüzsgéstől, hanem minden mástól is, ami egyébként az életed része és összetartója, a világtól, amelyben ez az élet zajlik, és ezek a dolgok összegyűlnek. Messze kint a tavon, ahol a víz kékje az ég kékjét simogatja, és versenyre kel vele, ez a világ jelentéktelennek, elfeledettnek tűnik. Már reggel felteszi az ember magának a kérdést, amint először rápillant a tóra, hogy lássa, zöld, kék vagy türkiz-e éppen, csendes vagy szélkorbácsolta: megajándékoz-e ma a tó engem ezzel a jó úszással?

Amikor ezen az egyik délutánon Balatonfüreden messze beúsztam, és mikor aztán jöttem kifelé, valaki megszólított a parton, a tóba vezető lépcsőkön, és elismerőleg ezt mondta: na, ez aztán jó úszás volt! Nevettem, és azt válaszoltam, igen, mindenképp, az volt, jó úszás! Az érzést mondja el, a benne rejlő nagyságot, szabadságot, könnyedséget, a súlytalanság óráit a napmeleg vízben, a kiadós vízben levést, aminek nem akar vége szakadni, amire sosincs elég idő. Ezt apánk korán megtanította nekünk: egymás mellett, együtt lenni a vízben, talán ez volt az első, amit megtanított a bátyámnak és nekem, közel hozta hozzánk, és ez volt az, ami szavak nélkül, magyarázatok nélkül mindig természetes módon összekötött minket. Minden nyáron ezt gyakorolta és osztotta meg itt velünk: a víz szeretetét, a jó úszást, ezt a nagyszerű, ezt a fantasztikus úszkálást.

Valamiféle örült játékot játszik most velünk? Elhatározta, hogy itt tart minket? Hálót szőtt, amiben mindig újra fennakadunk? Keresztül-kasul hajt engem az országon át, ami valaha a hazája volt? Nemrég beszélünk a haláláról, azt akarja, hogy Magyarországon legyen eltemetve, mi viszont azt szeretnénk, ha a közelünkben lenne. És ő most itt van a kettő között, félúton, a két világunk között, mintha ezt találta volna ki, mintha így befolyásolhatná. Nem bízik bennem a sírját illetően, ezért megeskette az unokanővéremet, megbízta, hogy harcoljon

érte – ami magyarul erősebben hangzik, mint németül, a magyar harcolni szó nemcsak magát a harcot, hanem véres csatát jelent, amiben mindenedet elveszítheted. Azt mondom neki a paradicsomi kertjében, hogy ne harcoljunk, kérlek, ezért ne, nekem is kell egy hely, ahol az apámat meglátogathatom, amikor már nem él.

A mistelbachi műtét után csövek és hightech-gépek alatt fekszik, állok az ágyánál, és fogom a remegő kezét, beszélek hozzá, akkor is, ha nem tudom, hogy hall-e engem, érzékeli-e egyáltalán, hogy itt vagyunk. Ránézek a fakeresztre a falon, és suttogni kezd a fejemben egy hang, vidd el most, és ugorjuk át a többi, mentsd meg a szenvedéstől, kérlek, kibírom, ki fogjuk bírni. De a halál vár. A meghalás jól láthatóan nem illik ehhez a kékhez, ami Pannonhalma és Zirc közt, a visszautamon rajzolódik ki a kevéske felhő mögött. Stevie Nickset hallgatok, egy amerikai nő csal könnyet a szemembe Magyarországon, egy amerikai nő ríkat meg a magyar ég alatt a német autómban, mert megkérdezi, can I handle the seasons of my life?, nekem pedig azt kell válaszolnom, hogy no, I can't, I just can't handle them. Nem tudom kezelni az életem évszakait, pontosabban: az életem ezen évszakát nem tudom kezelni. Elismétlem magamnak: a nyárhoz nem illik a halál. A halál a télhez tartozik.

FRANK ILDIKÓ ESZTER fordítása

Látlat

(A selmeci különös hölgy legendáriumából)

Dübörög a harag a fejemben. Ma megint nekem kell kivinnem a kecskéket a rétre. Marka nem mehet, az inget kell befejeznie. Szándékosan lassan öltöget, hogy ne készüljön el arra az időre, amikor Janka már leteszi a tűt, én meg az utolsó szálát varrom el. Maminka jól tudja, hogy bírna gyorsabban is, de nem teszi szóvá. Marka hasonlít legjobban apánkra. Ezért szabad neki olyat, amit másnak nem.

Janka pedig elment a tabacskába. Neki már megengedi Maminka, nekem meg nem, pedig alig egy esztendő van közöttünk. Már a második héten jár, de még pénzt nem láttunk. Tegnapelőtt elszöktem elébe, mert majd szétvetett a kíváncsiság. Tabacska, tabacska, olyan szépen muzsikál, csak meg kell nézнем, mi lehet az, mert Jankát hiába kérdem, csupán Maminkával puszog a tűzhely előtt, hogy még véletlenül se halljam a ropogó tűz meg a sistersgő étel miatt, mit is mond. Babka is, Marka is hiába hegyezi a fülét. Hát a tabacska egy óriási ház, száz ablaka van három emeleten szétszórva, tíz kéménye tíz csuda házikó a tetőn. És amikor nyílik a nagy ház ajtaja, kidől belőle a regiment asszony, barna szoknyás, tarka kendős sokaság, az öregebbje fáradt arccal, a fiatalabbja mosolygósan. No most melyikük is Janka. Hiába röptetem a tekintetem ide is, oda is, csak nem látom. Benn fogták volna? Netán korábban elment? Egyszer csak valaki hátulról befogja a szemem. Megijedek, úgy kalimpál a szívem, mint amikor Hugyecék morgós kutyája kidöfi a lécapucskát, s a nyomomba ered. Jó dohány szaglik a kézből. És már hallom Janka kuncogását. Átöleli a vállam, s vonszol magával hazafelé.

Mennék én is inkább a tabacskába, mint a kecskéekkel a rétre. Lenne jó dohányszagú a kezem. Pedig szeretek a réten, de csak akkor, ha nincs semmi dolgom, csak úgy kószálok dombnak fel, völgynek le, leheveredek a nagy fűbe, ahol csak a bogarak meg a madarak látnak, bámulom a nagy kerek kékséget, az égmezőben legelésző felhőbárányokat, amelyeknek a nap a pásztoruk. Könnyet csinállok a szememben, ami könnyű, csak apánkra kell gondolnom, és amikor a könnycseppet kiküldöm a pillámra, a résnyire nyitott szemem alatt szivárvány remeg. Szeretek koszorút kötni a szivárvány minden színében pompázó virágokból, ha a fejemre teszem, méz- és szénaillat bújócskázik a hajamban, ha a csuklómra fonom, csiklandoznak a száruk, simogatnak a szirmok. De legeltetéskor ilyesmit nem lehet, mert a kecske rögtön megérzi, ha lankad a figyelmem, s rögvest elcsavarog vagy az erdőbe, vagy a Dano rétéjére, aki a villáját hajítja utánam, ha csak egyetlen fűszála is görbül a kaszálójának.

A kecske elég ostoba állat, és néha megmakacsolja magát, ha valami ízletes füvet talál, addig nem nyugszik, míg mind le nem rága. Volt már, hogy sötétedés után bírtam csak hazahajtani. Maminka egész este zsémbelt, nem hitte, amit

mondtam a füvekről. De azért csak engem küld ki legtöbbször, mert szentül hiszi, hogy a kecskék rám hallgatnak a leginkább.

A harag lassan csendesedik a fejemben, az ösvénykanyarban már alig hallom, az almafáknál meg teljesen elhallgat. Annál is inkább, mert a négy kecske ma valahogy különösen engedelmes. Még Lapu is, pedig a kökénybokroknál általában lecövekel, mintha ki kellene fújnia magát az emelkedő miatt. Ma észre se veszi a kökénybokrokat, csak törtet előre. Bazalka meg szinte a nyomában, annyira szerelmes bele, hogy nyugtalan, ha nincs a közelében. Malina kicsit lemarad, hiába, ő a leglustább, néha meglegyintem a botommal. Borsika megy leghátul, de őt nem bántom, még fájós a lába.

A galagonyás felé mennek, nem bánom, a bokrok olyanok, mint a kerítés, így nem kell nagy gondot fordítani rájuk. Kicsit kitérek, hogy megnézzem, nyílik-e már a kakukkfű a lapos kő mellett a gerincen. Ahogy gázolok a térdig érő fűben, egyszer csak megbotlok valamiben. Nagyon meglepődök, hiszen úgy ismerem ezt a domboldalt, minden fatönköt, gödröt, buckát, selyemfűcsomót, bogáncsot, mint a tenyerem. Itt semmi nem lehet, amiben megbotolhatok. Ahogy hátranézek, egy lábat látok. Felsikoltok, rohanni kezdek lefelé.

Maminka, Maminka, egy halott ember fekszik a galagonyás alatt, lihegem, ahogy majdnem beesek a pitvarba.

És hol a kecskék?, néz rám szúrós szemmel, mit sem törődve a rémületemmel.

Maminka, bocsássa meg nekem, de a kecskéket ott hagytam, mert... és már potyog a könnyem, mert tudom, hogy a kecskék a legnagyobb kincsünk, a világ minden kincséért sem szabad csak úgy őrizetlenül hagyni őket a réten.

No rögvést szedd a lábad, menj szépen vissza hozzájuk. Hisz még csak most hajtottad ki őket.

Maminka, de ott a halott ember...

Mit keresne egy halott ember épp a mi rétünkön?, húzza fel a szemöldökét, ami semmi jót nem jelent. Ezt csak kitalálsz, Anka.

Nem találok ki, igazából ott fekszik, barna nadrágja van. És a sapkája leesett a fejéről.

Hiszi a piszi.

Maminka, hiszen én sose hazudtam...

No, azért tudok egy-két esetről!

De az már rég volt, még kicsi voltam, és mindig bevallottam... Jóvá is tettem...

Elég a mellébeszélésből, Anka. Máris indulj, mert nem állok jót magamért.

Maminka... Én nagyon félek a halott embertől. Amióta apácska is...

A nefelejcskék hirtelen elmaszatólódik Maminka szemében.

Akkor majd Marka elmegy veled.

Hiába jönne velem Marka, én akkor is csak félnék... hüppögök, de úgy látom, ez nem elég, muszáj rendesen rázendítenem.

Én nem megyek sehova, jelenti ki Marka. Ma Anka a soros.

Maminka egy darabig tanácstalanul áll, aztán lehúzza a nagy lábást a tűzhely szélére, megigazítja a kendőjét, s int, hogy menjek, s mutassam az utat.

Szaporán szedem a lábam, Maminka nem mondja ugyan, de tudom, hogy sietni kell, nehogy elbitangoljanak a kecskék. Meg vissza is kell érnie, hogy megfőjön az ebéd. Rásandítok, alig magasabb, mint én. Látom, hogy dübörög a harag a fejében. Nem csendesedik az ösvénykanyarban, nem hallgat el az almafáknál,

hanem még a kökénybokrokknál is összehúzott szemmel, összeszorított szájjal lépked. Igyekszem ugyanabban az irányban menni, ahogy a kecskékkal. Messziről látjuk őket, békésen legelésznek a galagonyás alatt.

Maminka megnyugszik.

Hol láttad azt a halott embert?, néz rám számonkérően.

Gázolunk a térdig érő fűben. Pontosan emlékszem a helyre. Amikor oda-
érünk, nincs ott senki. Mutatom a legyúrt fűvet. Maminka nem hisz a szemének.

A halott ember feltámadt volna?, kérdezi kicsit gúnyosan.

Nagyon rosszulesik, hogy így beszél velem.

Nem te hevertél itt véletlenül? Úgyet se vetve a kecskékre, te lusta lány...

Sírva fakadok megint. Sajog a mellemben az igazságtalanság.

Maminka sarkon fordul. Még a válla fölött hátraveti, hogy a lódításért ma nem jár ebéd.

*

Krisztusurunk üldögél a Dano kaszálója fölött!, toppanok be lelkendezve a konyhába.

Még a Leányvárban nem fújtak delet. Maminka a lábasban hagymát keverget, megcsapja az orrom az erős szag.

No majd Dano utána hajítja a villáját, akkor biztosan nem lesz kedve ott üldögélni, nevet Maminka.

Már csak nem hajítja éppen Krisztusurunkra, háborodok föl.

Ettől az istenátká Danótól minden kitelik. Mit gondolsz, felismerné egyáltalán Krisztusurunkat?

A csipkelődő hangból tudom, hogy Maminka egy szavam se hiszi. És nem tart engem se képesnek, hogy felismerjem Krisztusurunkat, ha netán valóban eljönne közénk. De hát igaz is, hogy kerülne éppen ide, a Felső Reszlára, a Dano kaszálója fölé Krisztusurunk?

Ha Dano nem is, én felismertem..., bizonytalanodok el.

Ez is olyan, mint a halott ember a múltkor, dohog Maminka. *Képzeldől csak. Vagy álmodozol.*

Nem is képzeldöm, nem is álmodozom, Maminka. Ott ül egy ember a domb tetején, és pont olyan, mint Krisztusurunk az Olajfák hegyén, éppen úgy ül, mint a szentképen Maminka imakönyvében. Ugyanolyan a haja, a szakálla.

Köpönyege is van?, szól közbe Marka unottan a sarokból.

Fehér inge van, vágom rá, magam is meglepődöm, milyen hangosan.

Akkor az nem lehet Krisztusurunk, legyint Marka.

Ha nem hiszed, győződj meg róla!, mondom dacosan, és kifordulok a konyhából.

*

Szép kecskék, mondja a szakállas, amikor egészen közelre ereszkedik hozzánk. A dicséretre elmosolyodok, de nem merek ránézni. Ha mégis Krisztusurunk, akkor mit kellene mondanom?

Mi a nevük?

Ez itt Lapu, mutatok a bakra. Az meg Bazalka. A barna Malina névre hallgat. Ez pedig Borsika, ő a legfiatalabb. Kicsit fájós a lába.

Ahogy Borsika meghallja a nevét, kedvesen megnyalja a kezem.

Bazalka rajong Lapuért, állapítja meg a szakállas.

Csak nézek, honnan tudhatja. Lehet, hogy tényleg Krisztusurunk, hiszen az mindent tud a világon.

Nekiünk is volt gyerekkoromban kecskénk, még Kisszebenben. A Mici. Teljesen belehabarodott a szomszédunk Kázmérjába. Éppen így nézett rá, mint Bazalka Lapura.

Akkor mégse Krisztusurunk, állapítom meg csalódottan. Krisztusurunk egész biztosan nem Kisszebenben gyerekeskedett.

Jól tejelnek?

Jól hát, vágom rá.

Nem csoda, gyönyörű kövér a legelő.

Bólintok.

Minden nap kihajtod őket?

Majd minden nap én vagyok a soron. Janka, a nővérem a tabacskába jár a múlt héttől. Marka, a húgom meg olyan lassan varrja az inget, hogy nem ér ide. Így aztán rám marad.

De te szeretsz ide járni, úgy-e?

Hát szeretek, vonom meg a vállam.

A kecskék nélkül leginkább, úgy-e?

Nézek rá gyanakodva. Mégis Krisztusurunk? Aki mindent tud?

Azt csak néha lehet, mondom szomorúan.

És szoktál heverészni a fűben?

Szoktam hát.

Ez a rét egészen különös, mondja kicsit fátyolos tekintettel. A minap én is lehevedtem, ott, kicsit lejjebb, mutat a galagonyás alatt pont arra a helyre, ahol megbotlottam, el is szunnyadtam, és csuda álmat láttam. Tündérek táncoltak egy nagy fa körül. Amint felébredtem, azt éreztem, tele lettem erővel. Valami sugárzik itt a földből, a füvekből. A kecskék is ettől olyan egészségesek. A tejük is biztosan jó sűrű.

Csak nézem, hogyan ugrál föl-le a szakálla, amint beszél.

Sajtot csináltok-e a tejből?

Maminka nagyon ízleteset tud. Van is keletje.

Eladjátok?

El. A Kossuth téren van minden héten kétszer piac. De hordja a Szentháromság térre is, három házban csak a mi sajtunkat eszik.

Én is vennék.

Hát jöjjön el.

Akár most is?

Akár most is.

*

Maminka, Maminka, itt van a halott ember, akarom mondani, Krisztusurunk!, szaladok előre, de már messziről kiabálom.

Neked teljesen elment az eszed, kacag Marka a kútnál. De amint meglátja a szakállast, földbe gyökerezik a lába.

A kiabálásra, főleg Krisztusurunk említésére még Babka is előtipeg a kemen-ce mellől. De hiába hunyorog, a rossz szemével nem sokat lát. Amúgy is erősen tűz a nap.

Mit kiabálsz itt össze-vissza?, lép ki a pitvarból Maminka. De megtorpan, és a szó is a torkán akad, amikor felbukkan mögöttem a szakállas.

Ez itt a halott ember, aki nem is halott, csak aludt, és csuda álmot látott, amikor vélet-lenül megbotlottam a lábában. És lehet, hogy Krisztusurunk, mert épp olyan, mint a szentképen Maminka imakönyvében, de az is lehet, hogy nem Krisztusurunk, mert annak biztosan nem lehetett Mici nevű kecskéje.

A szakállas csak nevet ezen a sok szófia beszéden, Maminka pedig megenyhül.

Azt mondja a leánya, hogy finom kecskesajtot csinál, mondja a szakállas Maminkának. Vennék, ha van eladó.

Egykettőre megkötik az üzletet. De aztán a szakállas mást is kérdez. Hogy nem volna-e nálunk szállás a számára. Mert a városban kivett egy szobát a foga-dóban, de sehogy se tud aludni benne. Azért is szundított el tegnap a réten. És a munkája is ide köti, jobb lenne, ha nem kéne annyit gyalogolnia mindennap.

Maminka arca elsötétül. Azt hiszi, becsapja őt a szakállas.

Ugyan milyen munka köti magát a réthez? Napszámban fog kaszálni? Vagy gyümöl-csöt szed?

Dehogy!, nevet a szakállas. Azért jöttem, hogy látlatot fessek a városról.

Látszik, hogy Maminka ebből egy kukkot sem ért, de mi többiek se nagyon.

Hm, mondja kicsit zavartan. Mi itten elég szűken vagyunk, a három lányom meg Babka is itt van rajtam kívül, épp csak elférünk a kicsiny szobában, konyhában. De ha elfogadja a szénapadlást, ami most még szinte üres...

Persze, hogy elfogadom, lelkendezik a szakállas, mindig is szerettem szénapadlásokon háltni.

És mennyi időre akarja ezt a szállást?

Hát úgy egész nyárra.

Maminkának kikerekedik a szeme, nem számított ilyen hosszú időre, de most már nem visszakozhat.

A szakállas estére már vissza is tér, néhány ládával felhurcolkodik a széna-padlásra. Erősen horkol, lehallatszik a szobába. Kuncogunk Markával és Jankával. Maminka meg sóhajtozik.

*

Maminka mondta, hogy már pirkadat előtt mocorgott odafent.

Itt se tudhat aludni.

Akkor majd odébbáll.

Maminka hallotta, amikor lemászott a létrán. A kecskék is mekegtek kicsit, mert meg-zavarta az álmukat.

Hova mehetett?

Hát a dolga után. Mit nevezsz ezen? Ő maga mondta, hogy itt a dombon a munkahelye.

De mire a Leányvárban elfújták a kilencet, már vissza is volt. Nem dolgozhatott vala-mi sokat...

Maminkától kért egy csupor tejet. A diófa alá kuporodva itta meg.

Ízlett neki, mondta Maminkának. Meg azt is, hogy soha nem látott még ilyen szép hajnalt. És mondta a színeket. Hogy cinóber meg fénysárga meg levendulalila.

Maminka csak megvonta a vállát. Neki nincs ideje hajnalokat bámulni. Csak a kecske tőgyét lesi. Meg a sajtárt, hogy a bolondos Malina fel ne rúgja. De azért csak rajta felejtette a szemét azon a ragyogó szempáron, amelyikből a hajnal tükröződött vissza a lázas szavak fölött. És már nem ingerelte – úgy, mint engem – nevetésre az ide-oda ugráló szakáll se, ami egy kicsit Lapu szakállára emlékeztet.

*

Az ember, akit Krisztusurunknak hittem, Teo névre hallgat. Maminka legalábbis így szólítja. Napjait a rétünk fölötti gerincen tölti, egy nagy irkával, amibe rajzolgat és írogat. De leginkább csak néz bele a világba. Látom, amikor a kecskékkal vagyok kint. Azt hiszem olyankor, hogy megbolondult, mint Dano apja. Az is csak kiült egy napon az almafa alá, aztán már be se akart menni többet a házba. Csak bámult maga elé. Egy kukkot se mondott. Ha etették, evett, ha itatták, ivott. Aztán már nem etették, nem itatták. Egy reggel oldalra fordulva találták. Teo mégse bolond, mert napszállta után mindig lejön a hegyről. Maminka egy darab sajtot ad neki, száraz cipót. Frisset soha nem eszik. Fel nem foghatom, miért. Hiszen nincs annál finomabb.

*

Amióta Teo itt van velünk, szívesen megyek ki a kecskékkal. Ha Maminka Markát osztja be, kialkudom, hogy maradjon otthon. Markának fúrja az oldalát a kíváncsiság, miért ragaszkodom egyszerűen olyan nagyon a legeltetéshez, mikor azelőtt ki nem állhattam, ha csak lehetett, kibújtam alóla. De nem árulom el.

Teo már nem üldögél naphosszat. Talált egy helyet, nem messze a lapos kőtől, oda jár mindig. Meglesem egy borókabokor mögül. Felállít egy keretet, amire vastag vászon van feszítve. A kisebb ládáját felnyitja, és mindenféle tégelyeket, tubusokat, üvegcséket, ecseteket rak ki maga elé a láda fedelére. Aztán sokáig csak néz. Hol a vászonra, hol a vászon mögött le a városra. Egyszeriben, mintha bolha csipné, nekifog, ugráztatja és táncoltatja az ecsetet a vásznon. Csak akkor hagyja abba, amikor a nap legurul a Paradajz tetejéről.

*

Ha akarsz, idejöhetsz.

Hogyne akarnék.

Odaállok mellé, csak kicsivel vagyok alacsonyabb.

Nahát!, csapom össze a tenyerem, mert felismerem, hogy itt balra az Óvár, vele majdnem szemben a Leányvár, középen messze fent a Kálvária, lejjebb a városháza, jól eltakarja a mi templomunkat, csak a tornyocskáját látni, itt terpeszkedik a német templom, amott az akadémiák, itt elöl meg épp csak kikandikál egy fa koronája fölött a klopacska tornya. Tisztára mint a valóságban.

Minek festi meg a városunkat, ha nem is idevalósi?

Vannak helyek, amelyek Isten különös gyengédségéről tanúskodnak. Ilyen zöldek sehol másutt nincsenek a világon.

Nézem a képen a zöldeket. Ilyeneket még sose láttam.

*

Babka egész éjjel jajgat. Maminka csitítgatja, de hiába. Teo pirkadatkor megzörgeti az ablakot.

Segíthetek?

Maminka beengedi, mécsest gyújt, kitakarja Babkát. Teo föléje hajol, végignézi tetőtől talpig. A duzzadt bokáját, a kékes lábujjait sokáig vizsgálja. Jankával kilesünk a lepedő alól, Marka szuszog, égzengés se ébreszti soha, nem még jajgatás.

Teo kimegy anélkül, hogy egy kukkot szólna. Maminka hideg vízbe mártott vászondarabbal borogatja Babka homlokát, simogatja a szürke haját. Felülteti, megitatja a kék bögréből. Babka csak három kortyot iszik, hiába erőlteti Maminka. Mikor a napsugarak bekíváncsiskodnak az ablakon, már Teo vissza is van, kezében egy csokor. Int Maminkának, hogy hajtsa fel a lepedőt. A csokorral ütlegelni kezdi Babka bokáját és a lábujjait. Suhannak, csattannak a levelek, Babka sikolt, jajdul, sikolt, jajdul. Maminka már-már megragadja Teo karját, kéri, ne bántsa, de csak nem hagyja abba a csapkodást.

Csolamin, lihegi, s nem fárad el a sok mozdulatban. Köszvényrohamra ez a legjobb. De mindjárt hozok pirulát is a gyulladásra.

Babka nem akarja a rózsaszín pirulát, összeszorítja a száját. De Teo annyit mormog neki, hogy végül elfogadja. Kisvártatva elcsendesedik. Nekünk már kelniünk kell. Janka készülődik a tabacskába, Maminka kimegy a sajtárral a kecskékhez. Gyorsan magot szórok a tyúkoknak, aztán kikönyörgöm, hogy belenézhessek Teo orvosságos ládikájába. Nem tudok betelni a fiolák, tégelyek, dobozok, tubusok, üvegcsék látványával. Teo nyitogatja, felpattintja, orrom alá dugja őket, megszállottan magyarázza a cseppek, pasztillák, kúpok, labdacsokek, elixírek, porok, tinkturák gyógyító erejét. Zsong a fejem, kavarodik a sok finom illat az orrfacsaró búzzal és a betegségsszaggal. Az utóbbi Teo meséjéből száll fel.

*

Mit álmodtál, Teo?

Mindig ugyanazt álmodom.

A nagy fát a táncoló tündérekkel?

Azt.

Mondd csak, milyen táncot járnak? Valcert? Csárdást?

Egyiket se.

Hát?

Azt elmondani nem lehet.

Csak?

Feláll, felemeli a karjait, úgy mozgatja őket, mintha el akarna szállni, forog, hajlong, letérdel, felpattan, hajlik oldalt, hajlik hátra, iramodik előre, megtorpan,

visszafordul, felugrik, forog, hadonászik, rugdalja a levegőt, dúdol valami kacskaringós dalt, kacagok, potyog a könnyem, szivárvány kapaszkodik a szempilámra.

Nem haragszik meg, hogy kinevetem. Megragadja a kezem, felránt ültő helyemből, szakállából muzsikát ráz, forgat, derékon ragad, röptet a levegőben, felemeli a karjaimat, háttal kifordít, vállamra hajtja a fejét, elfut tőlem, vonaglik, előrebukik, visszaforog hozzám, varázsol a karjaival, annyira mulatságos, hogy utánozni kezdem, felemelem a karjaim, széttárt ujjaim szárnyként mozgatom, nekiiramodok, levegőbe szökkenek, perdülök, hullámoztatom a csípőm, feszítem a combom, hajladozok, forgok, karjaim úsznak a levegőben, forgok, feszítem a hasam, hullámoztatom a mellem, röppen a hajfonatom, perdülök a levegőben, széttárom a karom, hajladozok, forgok, forgok, forog velem a világ, kacagok, szédülok, lassulok, leengedem a karom, pihegek, megállok.

Teo szemében kis eszelős tüzek gyúlnak.

Mit nézel így?

Pont így táncolt Izadóra a pesti színházban, motyogja.

Izadóra?

A legnagyobb táncosnő, hozzá foghatót nem hordott még hátán a föld, sóhajt elragadtatottan.

Hacsak nem engem, nevetek pajkosan, és nekirontok a lejtőn a feltámadó déli szélnek.

*

Maminka forró vizet önt a teknőbe. Beáztatja az ingeket, alsószoknyákat. Amikor már kibírja a kezünk, szappannal bedörzsöljük, nyomkodjuk, súroljuk, dörgöljük, csutakoljuk, sikáljuk, dögönyözzük a durva vásznakat, finom gyoicsokat, amíg beszürkül a hab, besűrűsödik, nyálkásodik a víz. Maminka kicsavargatja a ruhát, Marka kannába dönti a teknőből a vizet, hátraviszi. Öblítünk, vörös a kezem a jéghideg kútvíztől. Maminka erős keze nem fárad el a csavarásban. Szétrázogatok minden egyes darabot, jószagú permet esik az arcomra, karomra, lábszáramra, mielőtt a kifeszített zsinegre rakom őket. Teo inge az én ingem mellé kerül. Amióta apácska itt hagyott minket magunkra, nem lengedezett férfiing mosás után az udvarunkon.

*

Nem szorít a kötény?

De.

Hát vedd le.

Igaz is.

Hát a szoknya?

Kioldom a szoknya kötőjét is. Kilépek belőle. Nagy kék virág, kuksol a fűben.

Táncolsz nekem?

Táncolok hát.

Nekiiramodok, felemelem a karjaim, hullámoztatom a levegőben, hajlado-

zok, lassan fordulok, csípőm ringatom, nyújtózkodom, lendítem a lábam, pördülök, szökkenek, forgok, forgok, forgok, forog velem a rét, a Tanád, a Paradajz... lecsúszik az alsószoknyám, a derekam szabadon hullámszik jobbra, balra, ingem simogatja a combom, lebegek, talpam csiklandozzák a füvek.

Izadóra a rét hatalmas színpadán, tapsol Teo.

Lehuppanok mellé.

Neked zene se kell.

Izadórának a muzsikusok muzsikálnak, Ankának a tücskök meg a madarak.

A kecskék pedig énekelnek, nevet Teo, mert a kökénybokrok felől Malina hangját hozza a szél.

Pihegek, hanyatt dőlök. Teo is hátrahanyatlik. És beszél a fényről, a nap útjáról, világot átjáró teremtő erőről, zsong a fejem, ég az arcom, zszibong a lábam.

*

Maminka felmászott a szénapadlásra.

Az nem lehet.

Ezzel a két szememmel láttam.

Soha nem megy oda.

Most mégis. Csak ing volt rajta.

Ingben csak lefekvéskor szokott lenni.

Hát éppen ez az.

Ott fog aludni?

Hátha csak vitt valamit Teónak.

Nem volt nála semmi.

Akkor minek?

Hallgatózzunk?

Óvatosan kibújunk a lepedő alól. Marka szuszog, Babka horsog. Lábujjhegyen osonunk, a padló meg-megreccsen, az ajtó nyikkan, nem is tesszük be magunk után, ne áruljon el. A telihold szigorú fényt küld a padlásfeljáróhoz támasztott létrára. Alatta kuporog valaki kezébe temetett arccal. Csak a szipogásból tudjuk, hogy zokog. Indulunk, hogy megvigasztaljuk. Aztán Janka megszorítja a kezem. Visszasurranunk a konyhába. Babka horsog. Marka szuszog. Bebújunk a lepedő alá. Hajnalig forgolódunk, mikor végre megjön Maminka.

*

Szénát gyűjtünk. Nagyon meleg van, Maminka kioldja a kendőjét, Marka és Janka hátraköti, én levetem. A szoknyámat is levetném, de Maminka miatt nem lehet. Én gereblyézem a szagos szénát, a többiek marokra szedik, boglyába rakják. Teo a lapos kónél áll naphosszat a vászna mögött. Amikor végzünk, felszaladok hozzá.

Nemsokára elkészül a látlat, mondja áhítatosan.

Kék hegyek a távolban. Középen világít a kéttornyú templom a Kálvárián, a stációk fehér pöttyök a hársfasorban. A háztetők megbújnak a völgyben, csak a tornyok nyújtogatják kíváncsian a nyakukat. A Leányvár elégedetten pillant le a

békés házakra. Itt az almafák, itt a rétünk, balra a galagonyabokroknál legel Lapu, Malina, Borsika és Bazalka. A kép alján bal oldalt mi vagyunk, feltúrt ingujjal, Marka lehajol, Janka épp ledobja az összegyűjtött szénakévé, Maminka pedig egy kis szénacsomóval a kezében épp kifújja magát. Én a gereblyét a válnak támasztva épp odábbindulok, kis kosár is van nálam, bojtorjánfüvet szedtem bele.

Kék szoknyát festtél nekem, mondom Teónak.

Hát mert olyanban jársz.

Festhettél volna inkább pirosat.

Milyen pirosat?

Mint ez a pipacs, ni, mutatok magam mellé a képen egy lenge virágra.

Nem szereted a kéket? Pedig nagyon illik a szemedhez.

De szeretem. Csak jobban szeretnék piros szoknyát. Hiába könyörgök, Maminka nem engedi.

Teo nézi, nézi a pipacsot.

Aztán a maradék piros festékbe mártja az ecsetjét.

Villanó por

Biztosított róla, hogy a szem fényképezéséhez most a legjobbak a fényviszonyok, mert épp úgy süt a nap, hogy kellő rásegítéssel a szivárványhártya és a pupilla kontúrjai tökéletesen hangsúlyozzák az emlék nélküli szorongás felcsapó fényét, amely, mintha ág csapna ki a szemből, senki figyelmét nem kerülheti el. Második-harmadik generációnál gyakori ez, úgy mondják szakmai körökben, hogy megerjed odabent a félelem, és a tudat nélküli háttér, ami amiatt van, mert az egésztől nincs zsigeri tudomásom, szerencsésen domborítja ki a lélek láthatatlanul bevérzett anatómiáját, és az új honlapon, amire felkerül, a szakértők egészen biztosan úgy tudják állományba venni, hogy a legkedvezőbb együttérzést váltsa ki az érdeklődőkből. Naponta néhány ezer klikkelésre számíthatok az elején, aztán, sikeres marketinggel a napi tíz-, sőt százezer megtekintés sem kizárt. Extrém érdeklődés esetén, ahogy a múltkor egy lengyellel is történt, reklámcégek is érdeklődhetnek, ezzel persze semmi gondom, ők intézik, kegyeleti okokból nem is volna ízléses, ha nekem kellene ezzel törődnöm. Nagyapja volt, ugye, az áldozat? A páros nemzedékek mindig szerencsések, ezt ő tapasztalatból mondja. Előreállós állkapcsa volt, bulldogbeszéddel szavait beharapta, mintha minden mondattal kapást könyvelne el, ami az emlékhalászatban rendkívül fontos. Már hozta is a készülékét, a mai technika korában furcsa volt, hogy nem digitális eszközt használ, egy ormótlan állvány, lámpa, talán még sötétítő függöny is előkerült. Ne féljen, a legfontosabb pillanatban nem fog sírni, arról mi gondoskodunk.

Hesztia lélegzete

Kínai csoportok érkeztek megtekinteni, hogyan élünk. Próbáltam leültetni őket, megkínálni kávéval, vagy összekaparni, ami épp a konyhából feltálalható. Leintettek, hagyjam csak, az egyik a fogkefémeket emelte fel egy percre, a másik a papírjaimat rakosgatta egy kicsit az íróasztalomon, egy harmadik a hamutartóban vizsgálta a csikkeket. Apámtól örököltem, indián lepénysütő volt, még a hetvenes évekből való. Hagyjam csak, úgyse értik. Úgy néztek körbe, mint akik egyszerre vannak múzeumban, és fontolgatják, hogy ideköltöznének. Megengedték, elzárták a víz-csapot. Nevettek, hogy nem gáz jön belőle. Egy kopott térdű, tréningruhás végig fényképezett, de mindig csak a falat vagy olyan térrészletet, amiben nem voltak tárgyak. Őket ez érdekli legjobban, magyarázta a tolmács vagy a kíséző, a tárgyaktól nem zavart részletek, amikben mégis leülepszik az életnyomunk, a láthatatlan kötőanyag, Hesztia lélegzete. Vizsgálják, hogyan tölti meg a családi cserebomlás a titkos pórusokat. Milyen más családoknak van esélyük utánunk itt élni, kiknek nem árt az évtizedek alatt felhalmozódó levegő. Mikor elmentek végre, nem tudtam, hogy végképp békén hagynak, vagy azt kartotékolják, hogy ezt a teret bárkinek továbbadni reménytelen.

Szörföző

*Az ember mindenbe belevág,
emigrálni akar, megváltani a világot,
olyan köteteket írni, hogy másfelé járjon a villamos,
a szerelmet megélni mindenestül.*

*De közben sem az anyja, sem az apja nem szereti,
és körülöttük mindenki az ő áldozatuk lesz,
szóval mindenki görbén néz az emberre,
s ettől ő elbátortalanodik:
nem akar emigrálni, sem megváltani a világot,
belátja, hogy a villamos mégsem járhat másfelé,
és a szerelmet csak félig élheti meg egy józan ember.*

*Közben azért próbálkozik,
ettől aztán vihogós lesz, nagyszájú, pökhendi és hűtlen,
belül pedig tépő szomorúság gyötri –
legalább van mentsége.*

*Végül megéli a szerelmet mindenestül,
de csak a szerelmet éli meg mindenestül,
emigrálni már nem akar, megváltani nem tudja,
a villamos mindenfelé jár, csak erre nem:
kizárólag a szerelemben lehet megbízni egyedül.*

*Ebben sok erő van, sok lendület,
az ember a lelkén szörfözik, a viccek lelke nyugodt felületére hullanak,
mert a felületen roppant nyugodtság árasztja el,
nem borítja fel a szörfözőt,
annak meg miért is kellene tudnia,
hogy alatta, nem is annyira mélyen,
a bálnák nyelvét kardszárnyú delfinek marcangolják.*

d.1. a csomó megköt

*akart és ritka öröm, mindennapi,
felfejtetlen látvány. reggelre kibomló,
estére befalazott ablakok, a száradás
sebes és kíméletlen. hány napig jó
a hal a hűtőben, erre gondolsz,
és a csirkecomb, a zacskón, belülről,
cseppek, van-e körülötted ez a pára.
ajtó nyílik, kőművesek jönnek,
munkához látnak. nem beszélnek,
a sarokban rádió, rajta malterfröccs.
mikor megszólal a dalod, elönt
a szégyenérzet, egyszerre néznek fel
a felsötét szemcsés mélyén.*

d.1.1. süket só

*bal könyökükön kopás, a szövet
fakuló, majd vékonyodó szálai,
növekvő, szögletes lyukak.
a bőr szikkadt pikkelyei átlátszanak,
mélyvarratok ívei kísérik fel
a csendes, de zavaros csarnokvízig.
a kőművesek arca, mintha mindjárt
elsírnák magukat, tompa és merev
a halvány, vörös fényben. elalszanak
a hirtelen csobogás súlya alatt.*

d.1.2. rideg félgömb

*a víztorony tövében homokba fúrt
cipők, a glóbuszt belülről csigák fedik
a könnytisza folyadékban, a sötétben,
a tükör feletti vasrácson állva a kőművesek,
még a lencsén innen, feltört sarokkal
várják a felszín hideghullámain, az üvegtest
mozgását, a szédülés lassú árnyjátékát.
szemhéjukat leengedik, fehér amóbák
úsznak a kültér negatív vonzásában.*

Piros víz

*Beúszol mélyen a piros vizű tóba,
hány hullát húzhattak ki itt a partra,
tüdejük csurig vízzel, mint a váza,
kifehéredett arcukon kinyílt a halálvirág,
mentőautók diszkófénye a csend.
A tó, mint a magzatvíz, körbefog,
újja akarsz születni, tűzben foganni,
kapkodsz, keresed a szülőcsatornát,
de tágul a víz, a nádas, a szél,
egyre távolodnak a füves partok,
egyre kisebbek és némábbak a fák,
tágul a méh, mint a néma világűr,
a méhfal csillagos, nyálkás mennybolt,
és a tó, mint a temető, az égnek feszül,
mozdulatlanul, némán, súlyosan,
a partján színes virágok táncikálnak,
apró gyökerek szívják a testnedvedeket,
minden lélegzetre belülről szúr
testedben a millió csont- és koponyaszilánk,
a tó egy fényesre borotvált alvó test,
megsimogatod és megcsókolod,
bizsergő mellbimbódat csiklandozza,
a tüdeje megtelik a lélegzeteddel.*

Arcadia

*Mit sem érdekelt a világ: hempergett
a fűben, és arra gondolt, hogy sziklává változik,
fészket raktak a hajába az ugató sirályok,
a tenger habos hullámai mosták, verték
éjjel-nappal elpusztíthatatlan sziklatestét,
nevetett, ahogy csiklandozta a huncut szél,
és legördült a virágzó pitypangok között.
Arra gondolt, hogy súlyos árnyékká változik,*

*aláfeködtek a lompos tehenek és kecskék,
gondtalanul legelték és nyalogatták árnyéktestét.
Lusta ujjaival mélyen a húsába túrt,
talált benne római pénzeket, üvegszilánkot,
műanyag csatokat és izgága bogarakat.
Autók gördültek át a hasán, csizmák taposták,
árvíz mosdatta, az aszályban lángba borult.
Aztán felkelt, és megrakarta a fejét,
mély levegőt vett, és szárnyra kapott.*

Az ő testem

*A kutya a kezemet nyalogatja,
miközben a fürdőszobában lévő nő
bal mellbimbója miatt aggódom.*

*A haját szárítja a nő,
akinek fáj a bal mellbimbója.
Megnéztük ma este,
találunk-e ferde vágást,
vagy elszíneződést,
vagy az ágyunkban élő apró
rovartól származó harapásnyomot.*

*Jó ágy, hűsleges ágy.
Az a fajta, amelyik nem sértődik meg,
hogyan felmerült bennünk,
netán apró, ámde
aránytalanul erős rovarok
élnek benne.*

*A hajszáritónak olyan a hangja,
mint egy felszálló repülőnek.
Amikor először repültem Brüsszelbe,
az emberek boldogan kezdték az utat,
mégis nyálfoltos inggel végezték.*

*A haját szárítja,
pedig sosem járt még Brüsszelben.
A haját szárítja,
pedig a kutyát is simogathatná.
A haját szárítja,
miközben azon aggódik,
mitől is fáj valójában a mellbimbója.*

Bob Hicok (1960) a kortárs amerikai költészet egyik közkedvelt alakja, aki eredetileg az autópárhuzamban dolgozott, de már első verseskötetével szakmai sikert ért el, népszerűsége pedig azóta töretlen. Lírájára egyszerre jellemző a hétköznapiaság és az emelkedettség, a közérthetőség és a finoman adagolt műveltség, a vallomásosság és a közéleti érzékenység. Számos elismerés birtokosa. Kreatív írást tanít a Virginia Tech egyetemen.

Én nem a hajamat szárítanám
egy ilyen pillanatban, bár én kopasz vagyok.
A női test többféleképpen
képes megszűnni
női testnek lenni.

Én egyféleképpen
tudok boldog lenni,
és az ő.

Szeretnék vele elrepülni Brüsszelbe.
A nyálfoltok sem zavarnának.
Ez történik az emberekkel álmukban.
Vennénk képeslapot, amelyen az a kisfiú látszik,
aki megmentette a várost, amikor lepisilte a tüzet.
Nyilvános helyeken romantikáznánk.

Jelenleg ezeket
a vágyakat azzal tudom előmozdítani,
hogy a kutyát simogatom.

Közben egy elméleten dolgozom.
Miszerint néha egy testrész
csak úgy fáj.
Miszerint azért imádkozunk,
hogy az a testrész,
amelyik néha csak úgy fáj,
a kislábujj vagy a vakbél legyen.

Valami csökevényes és felesleges.
Amitől meg lehet szabadulni.
Nincs okom
a rák szót használni,
miközben a kutyát simogatom.

Íme itt egy másodperc-darabka,
miközben a gép még nem repül,
de már a földön sincs.

Van egy másik elméletem is,
miszerint senki sem halhat meg
abban a darabka másodpercben.

Ha ez a gondolat
megvigasztal, nyugodtan
tartsd meg.

Alzheimer

*A székek maguktól vándorolnak, a könyvek is.
Unokák látogatnak, ismeretlenül és
név nélkül, az arcuk egy kirakós
hiányzó darabkái. Olyan, mint az óceán*

*mélyi hal, melynek teste fény.
Átlebeg a szobákon, a tekintetemen,
múlt nélküli öregasszony,
a saját életének példázata.*

*És bár olyan, mint egy gyermek,
közünk van egymáshoz:
rajta keresztül érkeztem.
Így megóvnom őt késektől,*

*lépcsőktől, az utcától, mely hívja,
akár a folyók, hogy induljon,
és kövesse. Felöltöztetem,
mutatom, mire valók a gombok,*

*amikor pedig néha felnéz, és
a nevemen szólít, a hangja olyan,
mintha egy ritka madár trillázna,
mely állítólag már nem is létezik.*

Óralátogatás

*Ki látott már sólymot?
Egy kéz emelkedett a magasba. Ki járt
már vidámparkban? Senki.
Kinek van kutyája? Négy kéz.
Épített már valaki hőembert? Ketten.
És a Göncölszekeret ki látta?
A nagy telkén, felelte egy srác,
lelkesen hadonászva.
Ki ismer olyan embert, akit
előttek? Az összes kéz felemelkedett.
Gyorsabban, mint hittem volna. Mint a parancsolat.*

*Ha mást is ismertek,
akit megölte, emeljétek fel a másik kezeteket!
Ha netán akkor léptél volna a terembe,
elcsodálkoztál volna, miért jeleznek
touchdownt magasba emelt kézzel, vagy miért
csinálnak úgy, mintha hullámvásúton ülnének,
a nap felé nyújtott karral,
ahogy épp alábuknak
a csalóka mélységbe,
miközben mosolyognak. S a mosolyt
vagy legalább a boldogság szűrt fényét,
magaddal viheted, ahogy
végigmész a folyosón,
bárhová is tartasz,
hogy feldobd
a hangulatot
egy másik teremben is,
még ha nem is tudatosan.
Azt hiszem, az egész
abból fakad, milyen kicsi
a tenyerük,
mégis épp annyit akarnak fogni,
mint bárki más.
A kezek ebben igazán jók. Fognak.
A kezek általában bármire jók,
amit kérünk tőlük.*

TÓTH BÁLINT PÉTER fordításai

Párizsi levelek

Walter Benjamin először 1926-ban töltött hosszabb időt Párizsban, majd 1933 márciusában emigrált; a Németországból való végleges kiutasítására pedig 1939-ben került sor. Az emigráció nemcsak a kulturális közeg elvesztését, hanem helyenként a szegénységet, sőt a mélyszegénységet jelentette számára. „Benjamin élet- és publikációs feltételei a párizsi emigrációban állandóan a pénzügyi létminimum határán mozogtak. [...] Nem az utazás örömeiből, hanem az anyagi szűkösségből fakadó helyzetváltoztatások vezetnek el többször is San Remóba, ahol egykori feleségének panziójában ingyen lakhat. Aztán újra és újra Ibizán tartózkodik, mert ott alacsonyabbak voltak a létfenntartás költségei, és látogatásokat tesz Brechnél Dániában. Párizsban újabb és újabb lakásokba költözik, lehetőleg nagyon kedvezményes vagy minimális lakbérért.”¹ Ilyenek voltak a 20. század egyik legnagyobb és legeredetibb gondolkodójának fojtogató és megalázó mindennapjai – életének utolsó tíz évében. De még ennél is van rosszabb: már ide is úgy menekült a náci Németországból, pontosabban Berlinből. És van mögötte néhány hatalmas magánéleti kudarc: 1925-ben a frankfurti egyetem germanisztikai intézetében elutasítják a habilitációs kérelmét, és 1930-ban elválít Dora Sophie Kellnertől, akivel 1917-ben házasodtak össze, és volt egy közös fiuk is. És persze voltak szép sikerei is: a Weimari Köztársaság második felének egyik legjelentősebb német irodalomkritikusává küzdötte fel magát. Baráti szálak fűzték a kor talán legjelentősebb költőjéhez, Hugo von Hofmannsthalhoz, vonzások és taszítások kötötték a George-körhöz. És igazából itt, ebben a párizsi emigrációban vált esztétává, a kor egyik legjelentősebb művészetfilozófusává (A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában című tanulmányával). Ritkán szokták észrevenni, hogy ezzel párhuzamosan még valami lejátszódott a gondolkodásában: az emigrációban a saját, személyes életét is megpróbálja újragondolni és újraszervezni. Ezért is értékelődik fel az ennek a célnak jól megfelelő levélforma: illetve talán pontosabb azt mondani, hogy az ebben a formában lévő lehetőségeket próbálja most még jobban kiaknázni.² A levelek adják most az élet kontinuitásának és újraformálásának műfaji kereteit. Talán közhely: az emigrációs lét nagyon hangsúlyosan veti fel az identitás kérdését, az emigráció ugyanis evidensen az identitás megingását váltja ki. Vagyis az identitást itt és ilyen körülmények között újra meg kell konstruálni. Ennek az egyik aspektusa a művek megalkotása, a másik viszont a személyes kapcsolatok újragondolása. És erre bőven van is idő: az új kapcsolatok csak nagyon nehezen jönnek létre, ezek útjába állandóan kulturális és mentális különbségek kerülnek. Az emigrált ember magányos. Állandóan a magánnyal küzd, de végtelenül vonzódik is a magányhoz. (Ebből az ördögi körből adódik az állandó kétségbeesés, a depressziós rohamok és az öngyilkossági gondolatok.) Figyeljük meg, hogy Benjamin milyen szívesen beszél a párizsi időjárásról, és ezen belül arról, hogy Párizsban

¹ Nadine Werner: Zeit und Person. In: Burkhardt Lindner (szerk.): *Benjamin Handbuch*. J. B. Metzler, 2011, 6–7.

² Ekkoriban jelent meg, de már régebben készült a *Német emberek* című levélgyűjteménye.

állandóan esik az eső. Ismerjük Rilke híres mondatát: „Die Einsamkeit ist wie ein Regen.”³ („A magány olyan, mint az eső.”) És lehet, hogy ez fordítva is igaz: az eső a magány általános allegóriája. Ez a magány nem oldható fel, mégis egyszerűbb belőle visszalépni a saját múlt felé, mint előrefutni az új életbe. Ebben a fundamentális magányban Benjamin számára nagyon fontos volt a nőkhöz fűződő viszonyainak rendezése és újragondolása. Az emigrációs időszakban ez alapvető életfeladattá vált számára.

Nagyjából ez volt az a háttér, amely előtt mobilizálja a levél műfaját. A Scholem és Adorno által kiadott kétkötetes válogatott levélgyűjtemény ezt mintha tagadni próbálná. Ebben ugyanis csak nagyon kevés női címzett található. Ezeknek a leveleknek mindenestre nagy érzelmi töltetük van, amely a mai olvasót is rabul ejti. Benjamin visszahúzódo szeretettel ír mindenkinek: itt már nincsenek szemrehányások és veszekedések, ki nem hordott és elfojtott konfliktusok. A fundamentális magánnyal megvert ember már nem veszekszik; megadta magát, meg úgy is gondolja, senki sem méltó arra, hogy veszekedjen vele. Meg miért is? Az emigráció az életnek amúgy is egy olyan törése, amikor visszavonhatatlanul és az egyén irányítása nélkül új életszakasz kezdődik. Itt most minden levélben jól érezhető (igaz, nem teljesen egyenletesen), hogy a személyes kapcsolat és a személyes élet alárendelt a munkának, a műveknek. A levelekben mindig munkáról van szó, projektekről, művekről, publikációkról – és már csak ezek perifériáján szerepel az, amit életkörülményeknek nevezhetünk. Benjamin a leginkább attól a kérdéstől retteget, hogy miből fog megélni – ezt csak nagyon ritkán akarja vagy meri szóba hozni. Mintha azt szeretné, hogy ne is sejtse vagy érezze senki, hogy ez a kérdés számára létezik. Hogy számára ez most a legfontosabb kérdés – mert nem is az. Inkább a barátnőivel is elméleti kérdésekről beszél, néha kicsit leckéztetve őket („remélem olvastad...”), néha valószínűleg messze túlbecsülve a képességeiket és a fölkészültségüket, a saját szintjére emeli föl őket, mint amikor például az új „nyelvfilozófiai” koncepciójába próbálja beavatni őket. Azt mindenestre egyáltalán nem tudjuk meg, hogy melyikük lehetett volna Benjamin legjobb szellemi társa. Valószínűleg egyiknek sem volt erre esélye.

Azt hiszem, ők négyen – Julia Cohn, Asja Lacis, Gretel Karplus és Margarete Steffin – voltak Benjamin legjobb barátnői a párizsi emigrációban. Vagy mégsem (egészen): a volt feleségével Benjaminsnak különleges viszonya volt, elfogadta, kénytelen volt elfogadni tőle a megélhetésben nyújtott segítségét. De ő már nem barátnő. A másik négy nő ugyanakkor több is, mint barátnő; mind a négyükhöz nyílt vagy rejtett szerelmi vonzalom is köti. Kettőjükhöz egykor valóságos szerelmi viszony fűzte, egyhez nem tudjuk, egyhez pedig biztosan nem (vele még magázódik is). A legutolsó esetet leszámítva „átmentett” kapcsolatokról van szó; tudjuk, az emigráció jó talajt nyújt a kapcsolatok „átmentésének” is. Mit jelent ez az „átmentés”? Egyfajta transzformációt: próbáljuk ki, tudunk-e másról is beszélni, mint a szerelmünkről, magunkról, az érzelmeinkről. De akkor miről? Művekről, gondolatokról, publikációkról. És ez még nem jelenti azt, hogy ezek a levelek érzelmentesek lennének. (Egyébként nem éreznénk olyan határozottan, hogy a viszony valahol a barátság és a szerelem között lebeg.) Az érzelme helyét minden esetben egy gesztus veszi át: valamilyen nagyon apró kis gyengédség, amely jól mutatja a kapcsolat hőfokát. És ez korántsem azonos a négy levélben: a legmelegebb és a leggyengédebb kapcsolat Gretel Karplushoz fűzte. Miközben azt is érezzük, hogy itt bizonyos értelemben már túl is vagyunk a szerelmen.

³ Rainer Maria Rilke: *Einsamkeit*. In: *Sämtliche Werke*, 1. kötet. Wiesbaden, 1955, 397.

Jula Cohnnak

Benjamin Jula Cohnnak ajánlotta a húszas évek első felében készült és 1924–25-ben megjelent, Goethe *Wahlverwandschaften* (magyarul Vonzások és választások) című regényéről szóló, alapvető jelentőségű nagytanulmányát. A dolgozat mottója Friedrich Gottlieb Klopstocktól származik: „Ki vakon választ, áldozati füst | Vág szemébe”. Ezt Benjamin mintegy beleírja Jula Cohn emlékkönyvébe. Tessék választani – még hozzá tudatosan és meggondoltan! Történt ugyanis, hogy Benjamin Dora Sophie Kellnerrel 1917-ben kötött házassága a húszas évek elejére szétesett.⁴ A részleteket nem ismerjük, és nem is akarjuk. Mindenesetre az biztos, hogy Dora Kellner Benjamin egyik gyerekkori barátjával, Ernst Schoennel (aki Edgar Varèse-nél tanult zeneszerzést, és a frankfurti rádió zenei szerkesztője volt) állt össze, miközben Benjamin a heidelbergi szobrásznővel, Jula Cohnnal kezdett szerelmi viszonyba. (A „vonzások” és „választások” valóságos konstellációja állt föl.)⁵ Hogy boldog volt-e ez az utóbbi szerelem, nem tudjuk. Csak az biztos, hogy 1926 áprilisában már vége is volt; Jula Cohn házasodni készült – mással. Benjamin nem tesz szemrehányást, de saját – továbbra is fennálló – vonzalmát azért érzékelteti. Habár a kapcsolaton addigra már ő is messze túl van.

Párizs, 1926. április 30.

Kedves Jula,

E szavakkal kettős fölszentelést hajtok végre: egy új tolltartót és egy újfajta papírt szentelek fel; ezt az utóbbit természetesen neked tartom fent mint levélpapírt; az erre írt soraimból válik a legértékesebb kéziratom, egy olyan színben, amit régóta keresem, és amely a legjobb gondolatokat csalogatja ki belőlem. A melegebb időben – nem süt a nap, de a fagyos hideg hetek után az utcákon hirtelen a nyári fülledtség terül el – fokozatosan újra feltűnök a városban és az életben. Az utolsó heteimet félelmetes depresszióban töltöttem. Természetesen ez az oka annak, hogy az utóbbi időben semmit sem hallottál rólam. Még nem voltam a *foire-on* (a nagy mézeskalácsvásáron), és az íróasztalon még nincs egy darab sütemény neked. Éjjel-nappal esett, erre még gondolni se mertem volna. De mire olvasod ezt a levelet, már minden elrendeződött. Csakhogy ezt a kigon-

⁴ *A német szomorújáték eredete* című mű ajánlása így szól: „Terv: 1916. Kidolgozás: 1925. Ma is, mint akkor, feleségemnek [Dora Sophie Kellnernek] ajánlom.” Fordította: Rajnai László. Erről az egyszerű ajánlásról is sokat lehetne beszélni, de talán két aspektust érdemes kiemelni. (1) Az ajánlás mögött szerelmi vonzalom áll, és (2) ez a vonzalom fönnáll a Jula Cohnnal való affér, illetve az Asja Lacisszal kialakult viharos szerelem után és ellenében is. Lásd a következő részt.

⁵ Benjamin egyik legfontosabb irodalomkritikája Goethe *Wahlverwandschaften* című regényéről készült. Az 1960-as évektől a 20. század egyik legjelentősebb és legszuggesztívebb esztétikai és irodalomelméleti tanulmányának számít. Történetileg tekintve azonban a recepció sokáig megosztott volt, az egyik oldalon állt az elvetés, a másikon a mély tisztelet. Az elvetés indokai a homályos stílus, a megütköztető kifejezésmód és az irodalomkritikára vonatkozó általános elképzelés volt. De aztán a hatvanas évek végétől egyre inkább a kultúratudományok egyik alapító dokumentumaként fogadták be. Goethe művének címe nehezen fordítható le (szó szerint azt jelenti, hogy választott rokonság, amely szemben áll a vérrokonsággal, ugyanakkor egy kémiai fogalom is, és ekként cserebomlást jelent). Kemenczky Kálmán 1894-ben *Lélekkonkságnak*, Vas István pedig 1949-ben *Vonzásoknak és választásoknak* fordította. Az utóbbi vált elfogadottá.

dolt mézeskalács-történetet plasztikusabbnak, monumentálisabbnak és kevésbé fogyaszthatónak (igen, fogyaszthatónak) gondoltam el, mint ahogy Te értetted: nem közeli visszatérés jeleként (nem gondoltam rá, hogy már kőkemény lehet, mire Te megjössz). Nagyon sokat gondolok Rád, és sokszor kívánom, bárcsak itt lennél velem a szobámban, amely semmiben sem hasonlít a szobámhoz Caprin, és amely mégis nagyon tetszene Neked – és te nekem *benne*. De egyelőre nem akarok hazajönni, hanem inkább ebben a városban szeretném kipróbálni a hódító erőmet, amely a maga szövetségesevé teszi az időt. Ez a türelem ad nekem egyfajta tunyaságot, amely szinte már túl nagy is. Szinte semmit nem látok abból, amit „látni” kell, sokkal kevesebbet teszek, mint amennyit tenni kellene, és nem nagyon tudok többet tető alá hozni, mint a fordításokat. Azért van néhány kivétel is természetesen. A *Hotel des Ventes*-ben (a legnagyobb párizsi aukciós ház – egy olyan intézmény, amelyhez fogható nincs Berlinben) éppolyan jól kiismerem magam, mint egy párizsi. Már sok könyvárverezésem vettem részt (amelyekre ott mások mellett sor kerül), és sokat tanultam, habár általában keveset vásároltam. És amikor a legrosszabb állapotban voltam, az egész Proustot a sarokba dobtam, és egyedül csak saját magamnak dolgoztam, és írtam néhány jegyzetet: ezek között van egy nagyon szép a matrózokról (arról, hogy ők hogyan látják a világot), aztán írtam egyet a reklámról, egy másikat az újságárúsnőről, a halálbüntetésről, a vásárokról, a céllövöldékről, és egyet Karl Krausról – ezek mind keserű gyógynövények, amelyeket most ültettem el egy *konyhakert*-ben.⁶ És te most hercegkisasszonyként Gundolf fejét és az én fejemet áthelyezted a te várharcaidba,⁷ és ezekben most összevissza rosszalkodsz (én ebben nem akarok megszakítani, inkább gyorsan küldök egy csókot). De tán mégis mesélhetnél nekem valamit Gundolf berlini napjairól (természetesen nem vagyok annyira szégyentelen, hogy bizalmasságokat kérdezzek tőled, és ezért a lehető legszerényebben, néhány hazugsággal is beérem). A legszívesebben fölhívnálak, de az emberi technika még nem jutott el addig, hogy egy ilyen távolsági beszélgetést le lehetne folytatni Párizs és Berlin között. [...]

Elkezdtem franciaórákat venni az *École normale supérieure* egyik diákjától, de ezek az órák túl drágák nekem, valószínűleg valami más megoldás után kell néznem. De pillanatnyilag azzal vagyok elfoglalva, hogy egy kicsit közelebből is megismerjem ezeknek a diákoknak az életét (akik úgy a húszas éveik elején járnak), ezért egyelőre még megtartom. Talán legközelebb többet mesélek neked erről. Itt lassan megismerkedem a magány iránti vágygal, amelyet az eddigi életem során még nem ismertem. Ez, bármilyen különösen hangozzék is, csak a fonákja annak, hogy itt nagyon magányos vagyok. Hessel⁸ kellemes és Ernst Bloch⁹ problematikus jelenléte ezen természetesen nem sokat változtat. Blochot természetesen nagyon tisztetem, mint az én dolgaimnak a legjobb ismerőjét (sokkal tájéko-

⁶ Munkálatok és előmunkálatok az *Egyirányú utca* című műhöz, amely majd 1928-ban fog megjelenni a Rowohlt Verlagnál.

⁷ Julia Cohn Gundolf fejről is készített egy szobrot.

⁸ Franz Hessel Freiburgban, Münchenben, Berlinben és Párizsban végezte tanulmányait; 1919-től 1938-ig a Rowohlt Verlag lektora volt.

⁹ Ernst Bloch filozófus fizikát, zenét és filozófiát tanult Münchenben és Würzburgban; 1918-ban jelent meg *Az utópia szelleme* című műve, amely az I. világháború utáni korszak egyik legfontosabb könyve volt.

zottabb, mint én magam, mert nemcsak mindent tud, amit valaha is írtam, hanem még az évekkel ezelőtt kiejtett szavaimat is mind ismeri). De miközben én megpróbálom teljesen átadni magam a párizsi élet jelenségeinek, az ő vágya mindig Garmisch marad, amihez újra és újra visszatér. Természetesen időnként más alakok is fel-feltűnnek. Tegnap este beszéltem Valeska Gerttel,¹⁰ aki a következő héten táncestet fog adni. Karl Kraus is itt volt, akivel sajnos nem törődtem.¹¹ [...]

A jegyzeteim, amelyeket neked Egon Wallach küldött el, a *Frankfurter Zeitung*-ban jelentek meg.¹²

Jula, nagyon kérlek, írd nekem egy szép, használható levelet, amelyet megmutathatok Párizsban. És ti mikor? Tudnál nekem adni valamilyen támpontot az esküvői ajándékokhoz? Ilyen szegényen nekem természetesen nem könnyű, hogy kettőtöknek együtt valamit ajándékozzak. Kérek szépen valamilyen javaslatot. [...] A nap ráesik a papíromra, és most le is zárom ezt a levelet; az elmúlt napok borús hangulatú Párizsából itt küldök neked egy giccses gyöngyvirág-üdvözlőt,

a te Waltered

Asja Lacisnak

Anna Ernesztovna Lacis Benjamin életének talán legnagyobb szerelme volt. 1924-ben Capri szigetén ismerkedett meg vele, a lett harcos, bolsevik nővel, aki ekkoriban Bernhard Reich élettársa volt. „A Walter Benjamin és Asja Lacis közötti barátságról a kutatásban viták dúlnak. Egyesek úgy látják, hogy ez a barátság terelte Benjaminget a marxizmus felé; mások szerint Benjamin az intellektuális csigaházba való visszahúzódnak felé tartott, és már buzgón azon fáradozott, hogy belevesse magát a misztikus gondolkodás karjaiba.”¹³ Lacis 1922 óta már viszonylag sok időt töltött Németországban, aztán visszamegy; Benjamin 1925-ben Rigában, majd 1926–27 fordulóján Moszkvában is meglátogatja; de érdemleges közeledésre nem kerül sor. „Ma nem fogom látni Asját. [...] Még csak egy hete vagyok itt, s máris egyre növekvő nehézségekkel kell számolnom akkor is, ha pusztán látni akarom, nemhogy kettésben lenni vele.”¹⁴ Aztán 1928 nyarán Lacis Berlinbe jött, ahol egy ideig Benjamingal élt együtt a Düsseldorf Strasse 42-ben. Benjamin neki ajánlotta az Egyirányú utca című 1928-as kötetét. „Ez az utca / az Asja Lacis utca / – arról az útról kapta a nevét, / melyet ő tört, / mérnök lévén, / a szerzőben.”¹⁵ Erről az ajánlásról írta később Lacis: „Szeretném megjegyezni, hogy az ajánlás az Egyirányú

¹⁰ Valeska Gert (*Gertrud Valesca Samosch*, 1892–1978) 1916-ban debütált mint táncosnő, nem sokkal később a *Münchner Kammerspiele* szerződtette. Szólótáncosként már az I. világháború utolsó éveiben nagy sikerei voltak, mind Münchenben, mind Berlinben. A tánc egy sajátos válfaját teremtette meg, az excentrikus táncpantomimot, amelyben a modern nagyvárosi élet mozgás- és gesztusvilágát képezte le és integrálta.

¹¹ Karl Kraus (1874–1936) osztrák író, publicista és satirikus; 1899-től szerkesztette a *Die Fackel* című lapot. Irodalmi főműve *Az emberiség végnapjai*.

¹² *Kleine Illumination*. *Frankfurter Zeitung*, 1926. április 14.

¹³ Martin Vialon: *Zur Geschichte einer Freundschaft*. *Zeitschrift für Germanistik*, 1993, 391.

¹⁴ Walter Benjamin: *A belső világ krónikája*. Fordította Zsellér Anna. Kijárat, 2020, 16.

¹⁵ Walter Benjamin: *Egyirányú utca / Berliini gyermekkor a századforduló táján*. Fordította: Márton László. Atlantisz, 2005, 9.

utcában [...] arról szól, hogy Walter Benjamin nagyon fontos világnézeti válságon ment keresztül, és megtalálta ezt az egy utat.”¹⁶ Asja Lacis az ajánlást politikailag értelmezi – senki ne is sejtthesse, mi volt köztük. (Az itt következő levél csak egy tervezet; Benjamin mintha vázlatpontokat írt volna fel magának. És nem is Párizsban, hanem a párizsi tartózkodás egy rövid megszakítása során született.)

Monaco [?]. 1935 eleje [?]

Kedves Asja,

nagyon örültem, hogy levelet kaptam tőled. És kitűnőnek tartom, hogy 1) valamit megpróbáltál tenni értem, és 2) erről előre semmit sem szóltál nekem.

Abban a nagyon rossz helyzetben, amelyben most vagyok, az emberek mintha élveznék, hogy olcsó reményeket csöpögtetnek belém.¹⁷ Az ember ennek hatására már olyan érzékeny lesz a reményre, mint egy reumatikus a huzatra. Jó tudni ilyen körülmények között egy olyan emberről, aki nem kelt reményeket, még akkor is, ha sejttem, hogy csak azért nem, mert lusta levelet írni. Ez az ember most te vagy, és ezért kapsz kiemelt helyet az én eléggé elárasztott „lelkemben”. Így a nem-írásod majdnem annyit ért, mint a hangod, amit oly sok év után most újra hallhattam.

Az emigrációs létezésem első két évében, azt hiszem, bizonyítottam az ügyességemet. De eljöhét a pillanat, amikor ezek a bizonyítékok már senkit sem érdekelnek – és engem már most sem érdekelnek. A körülmények, amelyek a tartózkodási helyemet előre nem látható kombinációktól teszik függővé, nagyon megnehezítik a hosszabb távú munkát. És ezt a piac szervezetlensége – amely már csak a szépirodalomnak ad bizonyos játékkeret – is tovább erősíti.

Most jut eszembe, ezzel a levéllel együtt elküldöm neked az egyik utolsó nagyobb munkámat. Talán megjelenhetne Moszkvában, ott számot tarthatna bizonyos érdeklődésre. Cserébe természetesen én is kérem a te könyvedet.¹⁸

Az én munkáim mostanában mind a *Zeitschrift für Sozialforschung*ban jelennek meg. Néhány héten belül fog kijönni a nyelv szociológiájáról szóló dolgozatom. Ebben néhány fontos orosz szerzőt, mint Marrrt és Vigotszkijt is feldolgoztam.¹⁹ A *Háromgarasos regény*ről szóló nagy recenzióm áprilisban jelenik meg.²⁰

Ezt a regényt remélhetőleg olvastad. Azt gondolom, hogy a világirodalomban Swift mellett lesz majd a helye. A nyáron talán megint elmegyek Dániába.

Az egyik barátom, egy radiológus, nemsokára Oroszországba megy, ott szeretne dolgozni. Elküldöm hozzád.²¹

Ha fél éven belül nem talál nekem munkát Oroszországban, akkor megszakítom vele a kapcsolatot. Miközben az egyik legrégebbi barátom.

¹⁶ Asja Lacis: *Revolutionär im Beruf*. Passagen, 1971, 71.

¹⁷ Horkheimer 1934 végén ígért Benjaminsnak egy amerikai ösztöndíjat, de az erre vonatkozó kilátások hamarosan semmivé foszlottak.

¹⁸ Anna Lacis: *Revolutionäres Theater in Deutschland*. Moszkva, 1935.

¹⁹ Walter Benjamin: Probleme der Sprachsoziologie. Ein Sammelreferat. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1935/2.

²⁰ A regény a *Koldusopera* nyomán született 1934-ben Dániában (részben pénzkereseti szándékkal). A megírásában már döntő szerepe volt Brecht új munkatársnőjének, Margarete Steffinnek.

²¹ Egon Wissing, Benjamin nagybátyja és barátja; az Asja Lacisszal való találkozásra nem került sor.

A fiam most megy el Németországból, és Olaszországban fog iskolába járni. Most már nem a feleségemnél lakom, ez hosszabb távon nagyon nehéz. Hamarosan Párizsba megyek, írj oda nekem a húgom címére, amelyet megtalálsz itt a levél végén.

Steffin vajon hol bujdosol? Róla már nagyon régen nem hallottam. Remélem, időközben meggyógyult. Nagyon szeretnék látni a rénszarvasbundádban, és melletted sétálni Moszkva utcáin.

Ez a levél már nem olyan rövid, és ha mindjárt írsz, Asja, akkor rögtön írok egy hosszabbat is.

Gretel Karplusnak

Benjamin a húszas évek vége felé ismerte meg Gretel Karplust, a frissen doktorált kémikusnőt. Karplus szenvedélyes érdeklődéssel fordult Benjamin személye és művei felé; részt vett azokon a megbeszéléseken, amelyeken Benjamin a passzázásokra vonatkozó korai koncepcióját ismertette. Gretel Karplus 1928-tól Adorno menyasszonya lesz, és 1937-ben házasodnak össze. Karplus mindent tudott Benjaminról, a gondoskodó anya szerepébe került. Állandóan aggodalmát fejezi ki Benjamin életkörülményei és életfeltételei miatt. Ő győzi meg az emigráció szükségességéről, és később anyagilag is jelentősen támogatja. De általában két dolog miatt aggodalmaskodik: (1) Benjaminsnak a nagyon szűkös anyagi forrásokkal sikerül-e megélnie Párizsban; és (2) ami számára még ennél is aggasztóbb: az állandóan tervezett Moszkvába való áttelepülés. Mintha pontosan informált lenne az Asja iránti nagy és kudarcba fulladt szerelemről. „Elviselhetőnek tartanád, hogy ma ugyanabban a városban élj, mint Asja, a megváltozott körülmények után? Kérlek, hogy a kérdésemet ne pusztán kíváncsiságnak, hanem igazi aggodásnak tekintsd az olyan dolgokkal kapcsolatban, amelyekre most talán nem is gondolsz. Felkészültél-e a teljesen más életfeltételekre, a lakás, az étkezés és a közlekedési eszközök stb. vonatkozásában?”²² Ezért a gondoskodó beállítottságért Benjamin nagyon hálás volt, talán senkihez nem volt olyan gyöngéd, mint Karplushoz. Ennek beszédes gesztusa az ölelni készülő kar mozdulata.

Párizs, 1935. október 9.

Kedves Felizitasom,

nagyon örültem a részletes beszámolódnak. Igen, ez biztosan nagyon nehéz, ha az ember azt látja maga körül, hogy minden kiürül. De én nagyon boldog lennék, ha az a döntő változás, amiről beszélsz, számodra kilátásban lenne. És ez biztos, hogy előtted fog utoljára alakot öltetni. Az utolsó tudósításaid mindenesetre nem tiltják meg nekem ezt a reményt.²³

Ha azt gondolod, hogy az én megváltozásom – amely még csak ködképként áll a távolban – sokkal bonyolultabb ügy, akkor igazad van. De a vitális belebonnyolódások ecsetelésénél nagyobb felelőtlenség lenne, ha most túl nagy körülte-

²² Gretel Karplus – Walter Benjamin: *Briefwechsel 1930–1940*. Suhrkamp, 2005, 241.

²³ Gretel Karplus ekkor még Berlinben él, az utalás egy korábbi levélre vonatkozik, amelyben a Németországból való menekülés lehetőségeiről beszél.

kintéssel átadnám magam a pusztá életlehetőségnek. Hogy ez Nyugat-Európában számomra még sokáig fennmarad-e, azt nem tudom; csak azt tudom, hogy ha ez a helyzet marad, akkor az esélyeim rohamosan csökkenni fognak.

Röviden: amire szükségem van, az nem az, hogy – a végtelenségig redukálható mértékben – támogatásokat kapjak, hanem a munkám szerény, de meghatározott minimális követelményeinek biztosítása. Ha itt minden reményt fel kellene adnom, akkor aligha lenne bátorságom ennek kimondására. De ez pillanatnyilag, azt hiszem, még nincs egészen így. Most például kaptam egy rövid és provizórikus, de mindenképpen pozitív választ Maxtól az expozémra.²⁴ És ami még nem objektív, hanem egyelőre még szintén szubjektív, és lehet, hogy nincs is különösebb súlya, az az, hogy az utóbbi időben a konstrukció fogságába kerültem, amely bizonyos értelemben kiszorítja a dokumentációt, és ezzel egy döntő lépéssel tovább jutottam. Erről sokat kellene mesélnem, és milyen keveset lehet erről írni! De amit elmesélhetnék neked, az – ebben biztos vagyok – az expozét is, amit te is ismersz, új, de részben legalábbis jól ismert fénybe állítaná. A tartalmi dolgokra itt nem tudok kitérni, de azt szeretném elmondani neked, hogy én – ezekben az utolsó hetekben – a mostani művészetben, a művészet mostani helyzetében egy olyan rejtett strukturális sajátosságot fedeztem föl, amely megengedi, hogy a számunkra döntőt, azt, ami éppen most aktuálisan meghatározó a számunkra, fölfedezzem a 19. századi művészet „sorsában” is.²⁵ És ezzel az ismeretelméletemet, amely a megismerhetőség „most”-ja, általad talán nem ismert és általam rendkívül ezoterikusan használt fogalma köré szerveződik, egy különös példán mutattam be. Azt hiszem, sikerült megtalálnom a 19. századi művészetnek azt az aspektusát, amely csak „most” ismerhető meg – korábban nem volt az, és később nem lesz az.

De mindezeket túl nem szeretném elfelejteni, hogy megköszönjem neked a pszichoanalitikus almanachot. Ha te is átlapoztad, akkor biztosan eszedbe jutott, hogy én nagyon könnyen kimondom a bibliográfiai vágyaimat. Mert milyen hasznomra lenne az „Ibsen, a gyógyszerész”²⁶ – bármilyen sok közöm is van a cím-motívumhoz? Igazad van, de nem annyira, mint gondolod. Könyv-dolgokban nem szoktam tévedni. És ha mégis tévedek, akkor ez az „ész csele”, amely mindig a helyeset keresi. Valójában a te küldeményed sokkal fontosabb volt nekem, mint amilyenek az Ibsenről mint gyógyszerészről szóló döntő hírek lehetnek volna számomra. Nagyon remélem, hogy elolvastad Freudnak a telepátiáról és pszichoanalízisről szóló tanulmányát,²⁷ amire most akarok rátérni. Ez szerintem csodálatos írás, és lehet, hogy csak azért, mert az ember szeme elé idézi a szerző eléggé nem dicsérhető kései stílusát, ami az igazi közérthetőség mintadarabja. De én valami különösrre gondolok. A meggondolásai során ugyanis Freud megkonstruál – csak úgy futólag, ahogy többször előadja a legjelentősebb gondolatait – egy összefüggést a telepátia és a nyelv között, amennyiben az elsőt a megértetés eszközeként (magyarázatként a rovarállamra utal, amely nem működhethetne a kölcsönös meg-

²⁴ Max Horkheimer ezt írta 1935. szeptember 18-án: „Az ítéletemet csak nagyon gyorsan tudom összefoglalni: az ön munkája kiválóan ígérkezik. Az a módszer, hogy a korszakot a felszín legkisebb szimptomájából kiindulva ragadja meg, ezáltal úgy tűnik, a teljes erejét megmutatja.”

²⁵ Ez a későbbi nagytanulmány, *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában* első említése.

²⁶ Ibsen hat éven át gyógyszerészként dolgozott, illetve gyógyszerészsegéd volt.

²⁷ Freud dolgozatának címe: *A telepátia problémájáról*.

értés nélkül) és filogenetikailag a második előfutáraként tekinti. Itt olyan gondolatokkal találkozom, amelyekkel én már egy ibizai kis tervezetben foglalkozom, amelynek az volt a címe, hogy „A mimetikus képességről”.²⁸ Erről most nem tudok többet mondani, és meglehet, az utolsó találkozásunk során nem meséltem neked semmit erről a töredékről – persze ebben nem vagyok egészen biztos. A dolgozatot elküldtem Scholemnek, aki régóta érdeklődik a nyelvelméleti megfontolásaim iránt, és aki a legnagyobb csodálatomra, anélkül, hogy különösebben értené, el is fogadta azt. És ebből a szempontból a Freud-rész az almanachodban igazi ajándék volt számomra. Köszönet érte!

Remélem, hogy a közeljövőben meg tudok írni egy nyelvelméleti dolgozatot, egy összegző referátum formájában, amely a *Zeitschrift*-ben meg is jelenhetne.²⁹ Erről már hallottál tőlem. A saját nézeteim ebben nem kapnak helyet. Habár a tanulmány vége felé egy új miméziselméletet tárgyaltam, amely jól alátámasztja a saját megfontolásaimat.

Most éppen egy kis történetet írok, „Rastelli meséli ...” címmel,³⁰ amelyet a következő napokban szeretnék elküldeni neked.

Türelmetlenül várom, hogy nemsokára Teddie-ről is hallhassak.³¹ Ha már nem tudná a címemet, tőled megkérdezheti. A szállásom azóta, hogy utoljára írtam neked róla, nem változott. Arnold L. ígért nekem pár nagyon fontos bútor-darabot.³² Mivel minden, ami vigasztaló, a szellem szférájában megy végbe, ezért ezt már nem akarom többé elveszíteni.

Szeretnék átkarolni az egyik karommal, amely már régen elfelejtette ezt a mozdulatot.

a te Detlefed

Margarete Steffinnek

Margarete Steffin a harmincas évek elejétől Brecht titkárnője, munkatársa és szeretője volt. Benjamin tehát Brechten keresztül ismerte meg.³³ Walter Benjamin 1936-ban töltött először hosszabb időt Brechtnél, Dániában, a svendborgi kertés házban. Beszélgettek, vitatkoztak, tervezgettek (leginkább egy folyóiratot), sakkoztak és megint csak sakkoztak. Ebben a miliőben ismerkedett meg Benjamin Steffinnel. A fiatal „titkárnő” imádott sakkozni, mint ahogy nagyon szeretett rejtvényeket is fejteni – ez kötötte össze Benjammal, és persze a krimik szeretete. Nagyon távolságtartók voltak egymással szemben, még három év után is magázódtak. A beszélgetéseik (nagy valószínűséggel) általában a jövőről szóltak: emigrációs körülmények között ez a szorongásokat jelentette. De külsődlegesen tekintve mindig a munkaprojektokról volt szó; miközben a beszédpozíciók természetesen

²⁸ Lásd *Gesammelte Schriften*, II. 1. kötet, 210–213.

²⁹ Lásd Walter Benjamin: Probleme der Sprachsoziologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1935, 248–268.

³⁰ Megjelent: *Neue Zürcher Zeitung*, 1935. november 6.

³¹ Adornót nem sokkal korábban nagy csapás érte, meghalt a nagynénje, Agathe, aki döntő szerepet játszott a nevelésében. Lásd Gretel Karplus 1935. október 2-i levelét.

³² Arnold Levy-Ginsberg-ről van szó, aki doktorált művészettörténész volt, a feleségével, Millyvel Benjamin utolsó korszakának legközelebbi barátai közé tartoztak.

³³ Benjammint Brechtel Asja Lacis ismertette meg, a Capri szigetén való viharos találkozásuk után, 1924 novemberében.

nem voltak teljesen szimmetrikusak. (Habár ma már tudjuk: Steffinnek oroszlánrésze volt a Brecht középső korszakába tartozó nagy művek megalkotásában.) A lényeg mindenestre az egymás szorongásaiba való betekintés volt – így nagyon intim barátság jött létre köztük. Egy képbe sűrítve: ülnek egymás mellett, rejtvényt fejtenek: a saját maguk és a másik szorongásait próbálják megismerni és feloldani. (Az alább közölt levél megírása után két évvel már mindketten halottak: Benjamin negyvennyolc, Steffin harminchárom évet élt.)

1939. júniusa

Kedves Grete,

tizennégy nappal ezelőtt tértem vissza a burgundi ciszterci kolostoromból. Az ottani tartózkodásom nagyon hasznos volt ugyan a csodás könyvtárnak köszönhetően, de ettől a nyereségtől eltekintve, szó szerint és minden más értelemben is, az ott-tartózkodásomat elmosta az eső. Hiányoztak az emberek, akikhez igazodhattam volna; vagy ha voltak is ilyenek, az adott atmoszférában nem tudtak érvényesülni. Ez lehetett a helyzet egy Stenbock-Fermor nevű hölgy esetében. Brecht talán emlékezni fog rá, a férje neve alapján. Röviddel Hitler hatalomra jutása előtt közzé tett egy kommunista riportot a bányászok életviszonyairól.³⁴

A kolostor környékén mintegy két tucat spanyol harcos élt. Nem tudtam együttérezni velük; Frau Stenbock-Fermor tartott nekik kurzusokat. Mivel ő nagyon érdeklődött Brecht iránt, ezért a visszatértem után néhány napra elküldtem neki a *Furcht und Elendet*,³⁵ és ő a spanyol brigád tagjainak (általában németek és osztrákok voltak) ebből olvasott föl.

„A legnagyobb hatást – írta nekem – a krétakereszt, az elbocsájtott, a munkaszolgálat és a munkás órája gyakorolta; és mindent igaziként és egyszerűként érzékelték.”

Amikor Ön kézhez veszi e sorokat, már biztosan tudni fogja – mert Stockholm folyóiratokkal biztosan jobban el van látva, mint Svendborg –, hogy a *Nouvelle Revue Française* júniusi számában megjelentek részletek a ciklusból, Pierre Abraham fordításában. Összességében hat vagy hét; én eddig csak a könyvtárban tudtam belenézni. Azt hiszem, a fordítások nagyon jól sikerültek. A *Nouvelle Revue Française* egy rövid, meglehetősen egyszerű lábjegyzetet közöl. Eszerint Brecht a költője az *opéra de quatre sous*-nak és a *sept péchés capitaux*-nak.

Szeretnék még írni néhány szót a verskommentárjaimról is.³⁶ Nem a *Maß und Wertben* fognak megjelenni; ennek a folyóiratnak – mindjárt miután Ön megírta nekem, hogy a *Wort* eltűnt – írtam egy új dolgozatot Brecht dramaturgiájáról.³⁷ Valószínűleg rövid időn belül meg fog jelenni. Ha Brecht megtenné nekem azt a

³⁴ Alexander Graf Stenbock-Fermor: *Meine Erlebnisse als Bergarbeiter*, 1929.

³⁵ *Furcht und Elend des Dritten Reiches* (Rettegés és inség a Harmadik Birodalomban) – ebben az időben még csak kéziratként létezett.

³⁶ Csak posztumusz jelent meg: *Schriften*, II. kötet, 351–372.

³⁷ Was ist das epische Theater?

szívességet, hogy ő küldi el az *Internationale Literatur*nak, akkor annak nagyon örülnék. Nem arra gondolok, hogy ezt a kommentárban tárgyalt versek szerzőjének kellene megtennie, hanem inkább a *Wort* szerkesztőségének a nevében, amelynek a kéziratai között az én tanulmányom is megtalálható. (Egyelőre képtelenesen beszélek, mert Erpenbecknek nem küldtem el a kéziratot, csak Önnek.) De bárhogy is legyen, Brecht kapcsolatban áll az *Internationale Literatur*tal, én pedig nem. Azt hiszem, Brecht könnyen megkérdezhetné, hogy az ilyen kommentárok érdekelnék-e az embereket. Ha nem akarja ő maga beküldeni őket, akkor megkérhetné a szerkesztőséget is, hogy tőlem rendeljék meg őket.³⁸ Ez mindent megkönnyítene, nekem nagyon nehezemre esne kezdeményezni valamit az *Internationale Literatur*nál. Kérem, írjon nekem erről.

A „Baudelaire” kapcsán egyelőre nincs mit mesélnem; a New York-iak átdolgozást kértek. A kézirat átdolgozott alakja, amely tartalmazná a döntő javításokat, már régen kész lenne, ha a munkakörülményeim nem lennének ilyen irgalmatlanul rosszak. Nem vagyok nagyon érzékeny a zajra, de állandóan olyan feltételek közepette létezem, amelyek fennállta esetén egy igazán zajérzékeny ember egyetlen sort sem tudna papírra vetni. Most a nyáron, amikor a teraszomon egy időre ki tudtam kapcsolni a lift zaját, egy szemben lévő balkonra (amihez egy szűk folyosó vezet) beköltözött egy léhűtő festő, aki egész nap csak úgy önmaga elé fütyörészik. Én általában úgy üldögélek az asztalomnál, hogy beton-, paraffin- és gyantarakományok vannak a fülemben, de ez semmit se segít. Ennyit tehát a „Baudelaire”-ről, de ebben az ügyben feltétlenül szeretnék előrébb jutni.

Mint mindig, amikor a munkám nagyon sürgős lesz, elkezdek haszontalan dolgokkal foglalkozni. A francia forradalom százötvenedik évfordulója alkalmából csináltam egy kis montázst – a levél-könyvem mintájára –, amellyel meg akartam mutatni a francia forradalom hatását a kortárs és a későbbi német írókra. Eközben felfedeztem egy olyan tényállást, amelyet a német irodalomtörténet jó száz éven át elkendőzött. Képzeld el a megrökönyödésemet, amikor az alaposabb olvasmányok alapján megállapíthattam, hogy Klopstock *Ódáinak* második kötete, amely a későbbieket tartalmazza, legalább egyötödében a francia forradalommal foglalkozik.

Nagyon ritkán jutok emberek közé; és ha nem, akkor a *Versuche* tanulmányozásával foglalkozom. Így Dudowot is már régen nem láttam; de tegnap azt hallottam Kracauertól, hogy nincs jól.³⁹

³⁸ *Svendsborger Gedichte*, 1939.

³⁹ Ekkoriban mindketten Párizsban éltek: Slatan Dudow, bolgár filmrendező, Brecht munkatársa volt a *Gewehre der Frau Carrar* című darabban, Siegfried Kracauer pedig a *Frankfurter Zeitung* feuilletonrovatának főszerkesztője volt a húszas évek második felében, itt szoros munkakapcsolatba került Benjaminsal. A *Versuche* Brecht műveinek kiadására szolgáló füzetsorozat volt; voltak összevont számok, különszámok, mégis általában harminchét számot tartanak nyilván, amelyeket majd a háború után tizenkét önálló kötetben jelentettek meg. Eredetileg a füzetek a Suhrkamp Verlagnál jelentek meg, a tándrámák korszakától kezdődően. Az első megjelent darab a *Der Ozeanflug* volt, amely 1929-ben született, és Kurt Weill írta hozzá a zenét (Brecht munkatársa ekkor még Elisabeth Hauptmann), és nagyjából a náciizmus és az emigráció vetett véget a sorozatnak. Benjaminsnak nagyon tetszett az önálló könyvsorozat ötlete, de még inkább a címe: kísérlet. Ez szerinte kiválóan jellemzi Brecht alkotói habitusát (és nem az epikus színház vagy valamilyen más címke). Ezért ő ezzel a címmel írt Brechről: *Versuche über Brecht*.

Azt hiszem, sikerült megfejtenem a kis dohánycsomagok titkát. Nem szabad átkötni őket. Akkor mennek át, mint egy érték nélküli kis csomag, ha egyszerű borítékban küldi el, egy gemkapoccsal összefogva. Megpróbálná Ön ezt még egyszer? Nagy örömömre szolgálna.

Szorgalmasan tanul svédül? Írjon hamarosan! Szívélyesen üdvözi az Ön

Walter Benjaminja.

PS. I. Karl Kraus mégis túl korán halt meg. Hallja: a bécsi gáztársaság leállította a zsidóknak való gázszolgáltatást. A zsidó lakosság gázfogyasztása a gázcég számára veszteséget okozott, mert éppen a legnagyobb fogyasztók nem fizették ki a számláikat. A zsidók ugyanis a gázt elsősorban öngyilkossági célokra használták.

PS II. A *Versuche* már teljesen megvan nekem, a 15-16. számig – már csak az a szám hiányzik, amelyben a *Dreigroschenprozess* szerepel. Meg tudná ön ezt szerezni nekem Brechtől? És meg tudná nekem mondani, hogy napvilágot látott-e a *Spitzköpfe* a *Versuchében*?⁴⁰ Egyáltalán jelent meg még valami a 15-16. szám után?

Fordította és a felvezető szövegeket írta: WEISS JÁNOS

⁴⁰ *Versuche* 8. szám; 1933-ban még betördelték, de nyomtatásra és kiszállításra már nem került sor.

EMLÉKEIM VICTOR LUNDY ÉS GEORGE NELSON TERVEZŐIRODÁIRÓL

1965-ben Ausztriában, egy Alpbach nevű tiroli faluban évente tartott nyári szabadegyetemen ismertem meg amerikai születésű feleségemet, aki akkoriban már évek óta Münchenben élt amerikai emigrációjukból szülőföldjükre, Németországba visszatért szüleivel. Amikor kétéves kapcsolat után házasságról kezdtünk beszélni, megkérdeztem, hogy hajlandó lenne-e Pestre költözni. Azt válaszolta, hogy esze ágában sincs – amit én két sikertelen 1956-os disszidálási kísérlet után és a helyi viszonyokat ismerve nagyon jól meg tudtam érteni. Ezért úgy döntöttünk, hogy én fogok elmenni Magyarországról. Megbeszéltük, hogy – mint azt akkoriban sokan csinálták – egy nyugat-európai turistaút végén „el fogok felejtetni” hazatérni. Így is történt. Úgy döntöttünk, hogy Amerikában, New Yorkban fogunk letelepedni, ahol anyám két testvére és anyai nagyanyám már régóta élt.

A disszidálásom utáni hónapokban szüleimnek sikerült kijuttatni Münchenbe néhány fotót és tervrajzot az általam tervezett épületekről és üzletbelsőkről. Ez nem volt kockázatmentes. Például az író Hegedüs Géza, szüleim jó barátja, lebukott a határon, amikor vonattal Ausztriába ment, és a magyar határőrök vagy vámosok találtak nála egy csomó fénymásolatot az Ipartervben készített terveimről, melyeket részemre próbált kivinni. Géza persze azt mondta nekik, hogy ő az ilyesmihez egyáltalán nem ért, és nem tudja, mi van az összehajtott papírokon, amelyeket a szüleimtől kapott. Anyám pedig azt hazudta az őt faggató hatóságoknak, hogy ő csupán ki akart juttatni nekem néhány dolgot, amiket az otthoni papírjaim között talált. Ez persze nem volt igaz, mert a másolatokat az Ipartervben dolgozó egyik barátom csinálta számomra, s komoly következményekkel járt volna, ha ez kiderül.

1967 decemberében, Münchenben volt az esküvőnk, és januárban érkeztünk New Yorkba, ahol eleinte anyám 1956-ban disszidált hűgánál laktunk. Már két héttel érkezésünk után elkezdtem állást keresni. Szerencsémre akkoriban éppen konjunktúra volt az amerikai gazdasági életben, és ez megkönnyítette a feladatomat. Elmentem a New York állam által fenntartott állasközvetítő irodába, ahol a mérnöki állásokat kezelő tisztviselőnek be kellett számolnom iskolai végzettségemről és szakmai tapasztalatomról. Miután a pasas átnézte a szüleim által utánam küldött munkáimból összeállított portfólió-mappát, és látta, hogy – ha nem is tökéletesen, de – viszonylag folyékonyan tudok angolul beszélni, mutatott egy listát az építész rajzolókat kereső tervezőirodákról, és röviden elmondta, hogy az irodák nagyjából hány alkalmazottat foglalkoztatnak és milyen jellegű tervekre specializálódnak.

A felsorolt legtöbb építészcégről addig egyáltalán nem vagy csak alig hallottam, de felfigyeltem Victor Lundy nevére, mert néhány művére emlékeztem azokból az amerikai építészeti folyóiratokból, amelyeket a Lakótervben dolgozó apám a vállalati könyvtárból kikölcsönzött és hazahozott. Valamennyire fel tudtam idézni egy-két temploma fából készült tetőszerkezetének szinte romantikusan expresszív hajlított formáit, de a munkái közül főleg egy óriási New York-i üzlet belső terének falécekből kialakított és valamiféle egzotikus templomra emlékeztető oszlopai és azokból kinövő boltívei maradtak meg emlékezetemben. Sőt az *Architectural Forum* nevű amerikai folyóiratban megjelent enteriőr fotóit készítő fotográfus, George Cserna nevére is emlékeztem, részben a nagyszerű felvételek, részben pedig a magyar eredetre utaló név miatt.

Nemcsak Lundy hangsúlyosan egyéni, a modern építészet ortodoxiájától különböző tervei miatt akartam először nála próbálkozni, hanem azért is, mert az ügynökség tisztviselője elmondta, hogy míg az összes többi építészcégnél tervezők és rajzolókat tucatjai dolgoznak, Lundy-nál csak négy. Ez vonzónak tűnt, mert azt reméltem, hogy egy olyan irodában, ahol az alkalmazottak valószínűleg kevésbé szakosodottak, gyorsabban belejöhettek az amerikai építészeti gyakorlatba. Az is vonzott, hogy irodája csak körülbelül 20 perces sétányira volt nagynénémétől, ahol laktunk.

Lundy – egy hírnevéhez képest meglepően fiatal ember – szívélyesen fogadott, s miután kikérdezett addigi építészeti tapasztalatomról és átnézte munkáim portfólióját, felajánlotta, hogy dolgozzak nála – igaz, még az akkori fogalmak szerint is abszurdan alacsony fizetéssel. Ha jól emlékszem, heti 130 dollár fizetéssel kezdtem, s ebből persze még adót is kellett fizetnem. Egyébként amikor ezeket a sorokat most, 2021 áprilisában írom, a 98. évét betöltött Lundy még él Texas államban, ahova 1976-ban költözött.

Néhány nap alatt egész jól hozzászórtam a tervrajzoknak az amerikai inch és foot hosszúságú mértékeken alapuló léptékeihez. Ebben nagyban segített, hogy bennük a valóság és a tervrajzok közti méretarány szinte ugyanaz volt, mint a Magyarországon használt építészeti léptékeknél. Ugyanis az amerikai 1/8 inch = 1 foot és 1/4 inch = 1 foot léptékek a tervrajzokon alig különböztek az általam megszokott 1:100-asoktól és 1:50-esektől.

Mint hamarosan észrevettem, Lundy minden tervezői munkát magának tartott meg, és diplomás építész alkalmazottait csak rajzolóként és szerkesztőként foglalkoztatta. Ez engem egyáltalán nem zavart, mert először az amerikai tervrajzi konvenciókkal és az ottani épületanyagokkal, épületszerkezetekkel akartam megismerkedni. A tervrajzokon szokásos szimbólumokat és rövidítéseket megtanulni sem bizonyult sokkal nehezebbnek, mint a mértékegységeket, viszont sok hónapba került, amíg kiismertem magam az építőanyagoknak a magyarországinál nagyságrendileg nagyobb választékában. Például míg Magyarországon akkoriban csak körülbelül négyfajta burkolótégla között lehetett választani, az USA-ban több száz fajta ilyen téglát árultak.

Lundy irodájában nem volt titkárnő, mert nem akart erre pénzt kiadni. Ehelyett ő maga pötyögte le írógépén a leveleit, és építész alkalmazottainak kellett a telefonhívásokra válaszolni. Pontosán megadta nekünk, hogy mit kell ilyenkor mondanunk: „Victor Lundy’s office. May I help you?” Engem azonban megkért, hogy szörnyű akcentusom miatt ne válaszoljak a telefonhívásokra. „Ha te megszólalsz, az olyan, mintha a szovjet követségen vették volna fel a telefont” – mondta.

Magyarországról hozott angoltudásom nagyjából elegendő volt a mindennapi társalgáshoz, de sem az építészeti szakkifejezéseket, sem az amerikai szlenget nem ismertem. Egyik kollégám kedvesen segített nyelvtudásom hiányait kipótolni: építészeti szakkifejezésekre tanított, valamint az általam egyáltalán nem ismert jassznyelvre: trágárságokra és a nemi élettel kapcsolatos mondásokra. Ezeket a szavakat egy külön szótárfüzetbe írtam, s szabad perceimben szorgalmasan tanulgattam. Egy nap elvesztettem a füzetet a földalattin, s aki megtalálta, jót mulathatott az építészeti műszavak és trágárságok furcsa keverékén. Néhány hónap után már kevésbé fárasztott az angol beszéd, mint eleinte, és másokat megérteni sem okozott már akkora nehézséget, bár erős akcentusom a mai napig nem tűnt el.

Eleinte annyira bizonytalannak éreztem magam, ha angolul kellett valamit írnom, hogy mindig átnéztem írásaimat a feleségemmel vagy az egyik kollégámmal. De néhány év elteltével ez is kezdett jobban menni. Amikor 1976-ban újra állás után néztem, az ottani főnök felhívta korábbi munkaadómat, hogy megkérdezze: tudok-e rendszeren angolul írni. „Egész jól tud írni – hangzott a válasz. – Sőt szívesebben veszem, ha ír, mert akkor legalább nem kell a rémes kiejtését hallgatnom!”

Ám az írás nemcsak Amerikában okozott gondot, hanem már akkor is, amikor még

Magyarországon éltem. Olyan gátlásaim voltak e téren, hogy még egy magyar nyelvű levelet sem mertem piszkozat nélkül megírni. A sors iróniája, hogy a nyugdíjba vonulásom óta eltelt közel húsz év jelentős részét magyar és angol nyelvű könyvek írásával töltöm, de szerencsére most már a kiadók szerkesztői is kevés hibát találnak kézírataimban.

A nagynénémnél szinte semmire sem kellett pénzt kiadnunk, így júliusra még a pötöm fizetésemből is sikerült annyit megtakarítanunk, hogy saját lakást bérelhettünk. Igaz, nem Manhattanban, ahol a lakbérek túl magasak voltak számunkra, hanem a város egy másik részében, az East River túloldalán elterülő, a munkahelyemtől és rokonaimtól földalattival csak úgy 20-25 percnyi távolságra levő Astoria nevű negyedben. Akkoriban délolasz és ír bevándorlók tették ki ott a lakosság többségét. A negyed a főutcák kivételével nagyrészt egyemeletes, előkertes családi és sorházakból állt. A csemegeüzletek tele voltak importált olasz élelmiszerekkel, a cukrászdákban főleg olasz jellegű süteményeket lehetett kapni, és rengeteg volt a friss zöldségeket áruló kis bolt – mindez nagyon tetszett nekünk.

Az irodájában töltött néhány hónap után kezdtem megérteni, hogy Victornak nyilvánvaló tehetsége, hírneve és a szakfolyóiratokban rendszeresen közölt munkái dacára miért van hasonló kvalitású és ismertségű építészeknél sokkal kisebb irodája, és hogy miért okoz még annak fenntartása is állandó anyagi nehézséget számára. Bár az általa tervezett épületek egyáltalán nem voltak hagyományos stílusúak, ő alapjában véve régimódi építész volt, akit – legalábbis akkoriban, amikor nála dolgoztam – épületeinek formái és kifejező ereje jobban érdekelt, mint a funkciója. Az építészetet elsősorban a művészi önkifejezés eszközének tartotta – szinte úgy, mint egy képzőművész. Több épületén használt újszerű szerkezeteket, például laminált fa tartókat több templomának kecsesen ívelő tetőszerkezeténél, függesztett tetőszerkezetet más templomainál vagy felfújt műanyag membrán szerkezetet két kiállítási pavilonjánál, de mindebben főként csak azt értékelte, hogy ezek újfajta, expresszív formákat tettek lehetővé.

Büszkesége, indulatos természete és merev ragaszkodása a tervezői döntéseihez nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy nem kapott több megbízást, és ennek következtében nem volt nagyobb irodája. Jól emlékszem arra, amikor Henry Luce III., a nagyhatalmú médiamágnás Henry Luce II. ugyancsak dúsgazdag fia és a Luce Foundation elnöke eljött az irodába, hogy a St. Bernard iskola igazgatósága és kurátorai nevében megnézzék az iskola terveit. Amikor Luce valami változást javasolt a terven, az iroda másik végéből is hallottam Lundy emelt hangú válaszát: „a csecsemő megszületett, azon már nem lehet változtatni”. A New Jersey-beli Gladstone város egy parkszerű részébe tervezett, pavilonos jellegű iskola valóban nagyon szép kis épületcsoportja ugyan megépült, de nyilván nem véletlen, hogy Victor nem kapott több felkérést Luce-tól.

Pedig Victor a legnagyobb áldozatokat is hajlandó volt meghozni azért, hogy alkalma legyen alkotni. Anstisszal, második feleségével és gyerekükkel a Connecticut államban levő, tengerparti Guilfordban lakott, de csak hétvégeként vonatozott oda, míg hétközben a New York-i irodájában aludt, mert nem volt pénze lakást bérelni. Gondosan titkolta az irodájának helyét adó városi sorház tulajdonosa előtt, de még a saját alkalmazottai előtt is, hogy az irodájában alszik, ez ugyanis ellentmondott az általa aláírt bérleti szerződésnek. Naponta még jóval a munkaidő kezdete előtt elment egy kávézóba reggelizni, és csak az alkalmazottakkal egy időben tért vissza, úgy téve, mintha a lakásából jönne.

Victor irodája révén ismerkedtem meg és kerültem jó barátságba Cserna Györggyel, az egyik legismertebb és legkiválóbb amerikai épületfotográfussal, akinek amerikai szakfolyóiratokban látott néhány felvételére – mint említettem – már pesti kezdő építész koromban felfigyeltem. Úgy ismerkedtem meg vele, hogy egy alkalommal Victor velem küldött el egy nagyméretű perspektíva rajtot Csernához, aki nemcsak az ilyen rajzokat reprodukálta számára, hanem az összes olyan épületet is fényképezte, amelyet Lundy New York-i

korszakában tervezett. Már akkor, a Gyurival folytatott első beszélgetésemtől kiderült, hogy a magyar származáson túl mennyi szál köt össze bennünket: közös ismerősök, közös érdeklődési területek és még sok más. Amikor beszámoltam erről feleségemnek, elhatároztuk, hogy meghívjuk Gyurit és svájci francia feleségét vacsorára. Hamarosan nagyon jó barátok lettünk, gyakran jöttünk össze, együtt mentünk kirándulni és komolyzenei hangversenyekre (mindketten lelkes zenebarátok és megszállott lemezgyűjtők voltunk), rengeteget beszélünk ételekről és az étkezéskultúráról, ami mindkettőnknek nagyon érdekelt, sőt egyszer közösen béreltünk egy házat Vermontban, és együtt nyaraltunk ott. A nyolcvanas évek végén Gyuri, aki addigra már betöltötte a hetvenet, feleségével, Gisèle-vel annak hazájába, Svájcba költözött. Barátságunk ekkor sem szakadt meg, bár valamelyest veszített intenzitásából, hiszen csak levelezni tudtunk, találkozni nem.

Nagyjából két évig dolgoztam Victor irodájában, de az utolsó hónapokban egyre inkább kezdett elegendő lenni a rajzoló, szerkesztői munkából, és mindjobban vágytam arra, hogy visszatérhessek a tervezői munkához. Bár becsültem Victor tehetségét, és a kapcsolatam is jó volt vele, úgy éreztem, eljött az ideje, hogy olyan állás után nézzek, ahol alkalmam lesz erre.

Elkezdtem rendszeresen tanulmányozni az építészirodák álláshirdetéseit a *New York Times*ban, és újra elmentem az állami állásközvetítő szolgálathoz, hogy a segítségüket kérjem az álláskeresésben. Nem emlékszem már, hogy próbálkoztam-e más cégekkel is, és arra sem, hogy végül újsághirdetés vagy az állásközvetítő irányított-e George Nelsonhoz, akinek ugyan láttam néhány bútortervét folyóiratokban Pesten, majd Amerikában, de valójában inkább a nevét, a hírét ismertem, mintsem a műveit.

Nem tudtam, hogy munkássága a tervezés számos területét, az ember alkotta világ legtöbb elemét felöleli. Először akkor kezdett erről valami fogalmam lenni, amikor első találkozásunkra vártam a Manhattan keleti oldalán, a 22. utcában levő, az irodájának és lakásának helyet adó városi sorház lépcsőházi előterében, és nézegettem a munkáiról készült rengeteg fotót, amely az előtér hosszú falát saroktól sarokig, padlótól mennyezetig beborította. A képek között voltak vállalati védjegy-grafikák, valamint fotók kiállítási pavilonokról, bútorokról, épületekről és az általa tervezett írógépekről, lemezjátékszókról, edényekről és még sok másról. Mindez nagyon vonzónak és izgalmasnak tűnt számomra.

Élénken él emlékezetemben, hogy mennyire élveztem a találkozást vele és az első beszélgetésünket. Talán elfogódottságomat igyekezett eloszlatni póztalanságával, kedves humorával és az érdeklődéssel, amellyel a magyarországi munkáim fotóit átnézte. De mint később tapasztaltam, a póztalanság, az önirónia és a minden iránti kíváncsiság általában is jellemző volt rá. Megemlítette, hogy nem én leszek az első magyar tervező az irodájában, mert néhány ilyen származású tervező már dolgozott korábban nála.

Elképzelhető, hogy az építész végzettségű, de nagyrészt másfajta tervezői feladatokkal foglalkozó Nelson azért vett fel, mert a munkáimról készült fotókat átnézve feltűnt neki, hogy nemcsak épületeket terveztem, hanem belsőépítészeti munkákat is csináltam. Ez a hatvanas években, amikor pályakezdő építészként elkezdtem dolgozni, teljesen szokatlan volt Magyarországon, ahol Kozma Lajos nemzedékétől eltérően a fiatalabb építészgeneráció szinte soha nem foglalkozott belsőépítészettel. Nekem sem volt jelentős belsőépítészeti gyakorlatom, de amikor 1965 körül apámmal közösen terveztem két bútorbemutató termet, rengeteget tanultam tőle, aki ugyanolyan járatos volt a belsőépítészetben és a bútortervezésben, mint az építészetben.

Miután megállapodtunk a fizetésben és az állás többi részletében, Nelson körülvezetett a két emeletet elfoglaló tervezőirodában, és megmutatta, hol dolgoznak a tárgy- és bútortervezők, hol a grafikusok és hol a belsőépítészek, sőt a pincébe is levitt, ahol a modellműhely és a fotóműterem volt. Amikor visszatértünk az első emeleti szobájához, ahol a portfóliómat hagytam, bemutatott a szobája előtti íróasztalnál ülő Jacqueline-nak,

francia születésű feleségének, aki az iroda személyzeti vezetője és menedzsere volt, és Hilda Longinottinak, a már több mint egy évtizede nála dolgozó titkárnőjének.

Úgy rémlik, hogy az első hetekben régebben futó munkák tervezőinek kellett segítenem, de ezen kívül igyekeztem megismerkedni a többi tervezővel is és elbeszélgetni velük a projektekről, amikben dolgoztak. Nelson azonban hamarosan, talán már februárban, megbízott egy önálló feladattal: egy, a Michigan állami Lansingban lévő nagy bőrönd- és táskabolt, a „Liebermann’s Luggage Store” homlokzatának átalakításával és belső kiképzésének tervezésével. Elmondta, hogy bár most sok más megbízással van elfoglalva, mégis beleegyezett az üzlet tervezésébe, mert úgy érezte, tartozik ezzel Betty Price-nak, a tulajdonosnak, akinek már évekkorábban is tervezett egy ugyancsak Lansingban lévő ajándékboltot.

Átadta a nagyobb házak közé épült, egyemeletes üzlet akkori állapotát mutató fotókat és tervrajzokat, de a tervvel kapcsolatos elképzeléseiről mindössze annyit mondott, hogy igyekezzek minél könnyebben változtathatóra tervezni a belső kiképzést, mert lehet, hogy néhány év múlva a táskák helyett vagy mellett más dolgokat fognak árulni.

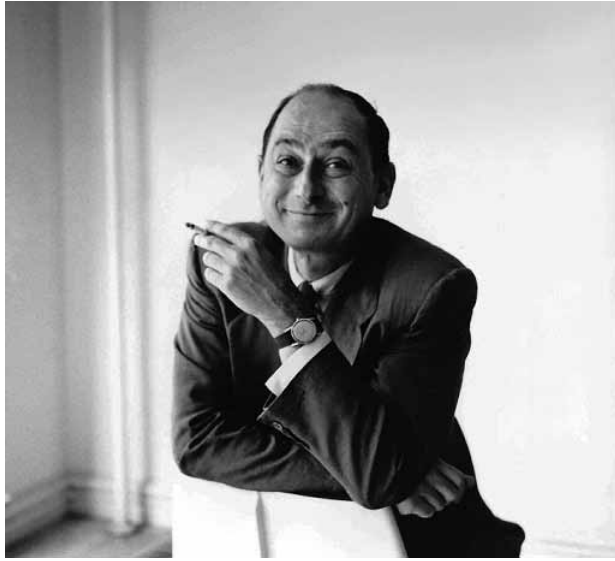
Lelkesen kezdtem el dolgozni a terveken. Arra számítottam, hogy Nelson úgy egy hét elteltével meg fogja nézni a vázlataimat, de elmúlt egy hónap, és ennek semmi jelét nem láttam. Csaknem minden nap rövid időre felbukkant az irodában, itt-ott megállt csevegni, őt nekem is többnyire kedvesen odaköszönt, de mintha nem igazán érdekelte volna az, amit csinállok. Igaz, más tervek alakulását valamivel gyakrabban ellenőrizte, de egy idő után kezdtem megérteni, hogy mindez nem az érdeklődés hiánya volt nála, hanem stratégia.

Tudta, hogy az alkalmazottai lelkesebben, sikerebben dolgoznak, ha a készülő tervet magukénak érzik. Ugyancsak az alkotói önállóság érzetét igyekezett elősegíteni azzal, hogy nem izgatta, ha a nála dolgozók munkaidő alatt néhány percre újságot olvasnak, vagy ha ebédszünetben egy óra helyett másfél órára távoznak el az irodából. Ez nagyon különbözött más irodáktól, ahol ha a főnök felbukkant, az alkalmazottai sietve eldugták az újságot, amit olvastak. Nelson nem törődött az ilyesmivel, mert tisztában volt azzal, hogy ki milyen eredményesen dolgozik, s csak az érdekelte. A többi tervezőirodához hasonlóan ő is vacakul fizette alkalmazottait, annyiban azonban mégis eltért a szokásostól, hogy – liberális elveinek megfelelően – kedvezőbb betegbiztosítást nyújtott nekik.

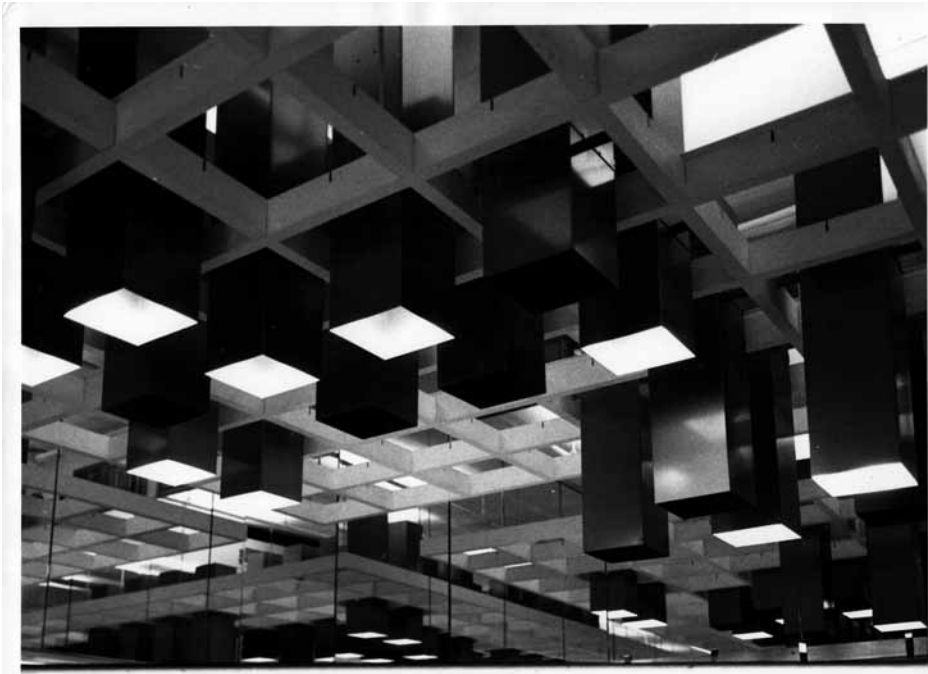
Később is csak nagyjából havonként vagy még annál is ritkábban nézte meg az üzlet készülő terveit, s többnyire akkor is csak hallgatta, amit mondok, de alig tett megjegyzést. Mint említettem, az irodának akkoriban rengeteg fontos és nagy munkája volt. Miután Nelson látta, hogy nagyjából minden rendben megy nálam, békén hagyott, és inkább olyan dolgokkal foglalkozott, amelyek jobban érdekelték, vagy az iroda olyan munkáival, amelyekkel több probléma volt.

Bár, mint később megtudtam, ez fiatalabb korban nem volt ennyire egyoldalú, mégis már évtizedek óta a legtöbb építésztől, designertől eltérően nem vázlatok segítségével fejezte ki a tervekhez kapcsolódó gondolatait, hanem szóban. Sőt még akkor is csak általános véleményt mondott a tervekről, és szinte soha nem javasolt konkrét megoldást. Lehetséges, hogy ez is hozzátartozott stratégiájához: nem akarta precíz javaslatokkal gátolni a nála dolgozó tervezők fantáziáját, alkotókészségét. Az irodájában töltött idő alatt soha nem láttam őt egy alkalmazottja számára valamit lerajzolni, amiből azt a téves következtetést vontam le, hogy a rajzi kifejezés nem erős oldala. Csak évekkor később, amikor egy könyvben láttam néhány remek fiatalkori rajzának, külföldi útjain készült skicceinek reprodukcióját, jöttem rá, hogy mennyire tévedtem.

Kimondhatatlanul élveztem a nekem nyújtott tervezői szabadságot. A nehéz problémát jelentő, szinte folyosószerűen keskeny és mély üzletteret – Nelsonnak a tér változtatóságára vonatkozó megjegyzésére gondolva – nem tagoló elemekkel, hanem Adolf Loos bécsi Amerikai Bárjának nekem nagyon tetsző enteriőrjét követve, az oldalfalakat

George Nelson

Liebermann's üzlet

szemmagasság felett burkoló tükörsávval próbáltam kellemesebbé tenni, amely azt az illúziót keltette, mintha a tér a falak mögött folytatódna. A mennyezet függesztett fa raszterre is ezt a célt szolgálta, mert látni engedte a farács feletti teret, és ezzel is csökkentette a nyomasztó, folyosószerű hatást. A raszterba különböző magasságban és szabálytalan csoportokban beillesztett hosszú, fekete, szegletes csövekre emlékeztető világítótestek ötlete is egy régi élményemre épült: a Svájcban élő Kemény Zoltán absztrakt fémdomborműveire, amelyekkel 1964-ben a Velencei Biennálé svájci pavilonjában ismerkedtem meg. A táskabolt tulajdonosnője kérte, hogy az eladótér a réginél nagyobb legyen, ezért a raktárhelyiséget minimálisra csökkentettem, s ehelyett a raktározandó árukhoz az egységes méretű és szabadon átrendezhető eladópultok alsó részét elfoglaló szekrényekben biztosítottam helyet, míg a pultok felső részét az árukat bemutató vitrin alkotta. Mind a viszonylag kicsi, azonos nagyságú eladópult egységek, mind a mennyezeti farács könnyen áthelyezhető világítótestei az üzlet átrendezhetőségét szolgálták, eleget téve ezzel annak az igénynek, amit Nelson a tervezés kezdetekor említett. Az üzletbe belátást engedő, teljes egészében üvegezett portál feletti tömör homlokzati falat 8 méter magas, messziről látható „L” tagolta, utalva a Liebermann's nevű üzlet kezdőbetűjére.

Miközben a vázlatterveken dolgoztam, egyre jobban aggódtam, hogy miként fogom tudni az üzlet kivitelezési terveit elkészíteni. A Lundy irodájában töltött két év alatt egész jól belejöttem az építőipari termékeket gyártó cégek katalógusait tartalmazó, minden építészirodában megtalálható vastag kötetek használatába, de egyáltalán nem ismertem az olyan cégeket, amelyek a belsőépítészeti fémárúkat, például zsanérokot, fiókok oldalára szerelt csapágyas síneket, fiókhúzókat stb. gyártják. A kollégák, akiket az efféle katalógusok felől kérdeztem, mind Ernest Farmerhez, az iroda legrégebbi alkalmazottjához és az ilyen termékek legjobb ismerőjéhez küldtek. A nálam több évtizeddel idősebb Ernest hamarosan egyik legjobb barátom lett, s barátságunknak – amiről később majd bővebben fogok írni – csak a 2000-es évek elején bekövetkezett halála vetett véget.

A kivitelezés zökkenőmentesen zajlott, s szeptember táján elkísérhettem Nelsont az újra megnyílt üzletet megnézni és a tulajdonossal, Betty Price-al újra találkozni. Korábban soha nem volt alkalmam olyan hosszasan beszélgetni Nelsonnal, mint a repülőút és a kétnapos lansingi tartózkodásunk alatt. Már nem emlékszem mindenre, amiről a repülőn folytatott csapongó beszélgetésünk során szó esett, de élénken él emlékezetemben egy megjegyzése, amikor elmondtam neki, milyen nehéz hozzászoknom ahhoz, hogy nem mutathatom meg minden munkámat véleményezésre apámnak. Az egyáltalán nem szentimentális, inkább enyhén gunyoros modoráról ismert Nelson meglepő gyengédséggel azt válaszolta, hogy ő szívesen átveszi ezt a szerepet.

A repülőútunk alatt nemcsak a világ legkülönbözőbb problémáihoz fűződő gondolatait hallgattam nagy élvezettel, de eközben csodálattal figyeltem, ahogy a folytonosan cigarettázó Nelson minden látható következmény nélkül az egyik martinit itta a másik után. Beszélgetésünk során valahogy az is szóba került, hogy néhányszor találkoztam Breuer Marcellel. Nelson ennek kapcsán elmesélte, hogy sok évvel korábban egyszer Breuer és ő valami összejövetelre voltak meghíva Közép- vagy Dél-Amerikában – sajnos nem emlékszem az országra, amit említett. Miközben Nelson a kanyargós hegyi úton az autót vezette, Breuer időnként elnevette magát. Kiderült, hogy az út melletti Curva pericolosa feliratokon nevet, és mindketten jót derültek, amikor Breuer elmagyarázta a curva/kurva szó magyar jelentését.

Nelson nagyon meg volt elégedve az elkészült üzlettel, s javasolta, hogy este, amikor már nincsenek ott vevők és eladók, menjünk vissza fotókat csinálni az enteriőről és a kivilágított homlokzatról. Megbeszéltük, hogy én fogom a fekete-fehér felvételeket csinálni, míg ő a színeseket. Nelson szenvedélyes fotós volt, aki felvételek ezreit csinálta, s mindig azokkal illusztrálta az előadásait és a könyveit. Néhány előadásán két vagy három egy-

Liebermann's üzlet

más melletti vászonra szimultán vetítette a képeket, hogy ezzel hangsúlyozza az összefüggéseket, s kihasználja a gyorsan változó képek dinamikáját, szuggesztív hatását.

Bár – mint említettem – Nelson egyetlen konkrét javaslatot sem tett, miközben az üzlet tervein dolgoztam, s így az szinte teljesen önálló munkámnak tekinthető, kezdeti kérése, hogy tervezzem minél könnyebben változtathatóvá, mégis döntő fontosságú volt, és befolyásolta a terv végső formáját. Akkoriban, amikor az irodájában dolgoztam, másoknak is gyakran adott hasonló módon szabad kezet a tervek kialakításában, bár ennek mértéke valószínűleg esetenként változott. Irving Harper, az iroda egykori alkalmazottja említette egy öregkori interjújában, hogy Nelson a negyvenes években és az ötvenesek elején kissé jobban részt vett a bútorok tervezésében, mint azt később tette, bár már akkor is mások dolgozták ki számára a terveket. És maga Nelson mondta el egy nem sokkal a halála előtt készült interjújában, hogy a negyvenes évek közepén általában laza skicceket adott át a bútor-ötleteiről Ernest Farmernek, első alkalmazottjának, amelyekből aztán az csinált kivitelezhető terveket. Az ötvenes évek közepétől kezdve egyre inkább csak a tervezés alapötlete, sőt gyakran csupán a tervben követendő irányelv származott tőle, néha még az sem. De persze még ekkor is magának tartotta fenn a tervek jóváhagyásának vagy elutasításának jogát, s így az irodából kikerülő munkák mégiscsak tükrözték ízlését.

Mielőtt dolgozni kezdem Nelsonnál, természetesnek vettem, hogy a nevével publikált munkák az ő művei. Bár az irodájában töltött majdnem két év alatt kezdem kapiskálni, hogy a valóság ennél komplikáltabb, csak az irodából való kiválásom és Nelson halála után tudtam meg, hogy szinte minden munkáját az alkalmazottai tervezték. Igaz, néha hallottam kollégáktól, hogy valójában melyik régebbi alkalmazott tervezte Nelson egyik-héssé vált bútorát, mégsem fogtam fel, hogy ezek nem kivételes esetek voltak. Nelson életében mindez nem volt közismert, csupán néhány régi alkalmazottja ismerte a teljes valóságot. Nelson ugyanis ezt az iroda belügyének tekintette, s nem akarta, hogy a nagyközönség is tudjon róla. Legfeljebb a szakmának, vagyis nem a nagyobb nyilvánosságnak szánt publikációkban jelölte meg munkatársait, de azt sem mindig. Bár Amerikában az építészek vagy bútortervezők ritkán nevezik meg munkatársaikat a nyilvánosság előtt, az ő esetében azonban nem csupán a neves tervező munkáját segítő munkatársakról volt szó, hanem lényegében önállóan dolgozó alkalmazottakról. Nelson 1986-ban bekövetkezett halála óta azonban a dolog nyilvánosságot kapott. Az irodájában egykor dolgozók is beszámoltak erről, a róla megjelent monográfiák is megírták, sőt a George Nelson Foundation honlapján is szerepel a munkák eddig azonosított szerzőinek neve.

De nagyon téves képet kapunk jelentőségéről, ha csak annak alapján ítélkezünk, hogy mások tervezték a neki tulajdonított művek túlnyomó többségét. Irving Harper, aki az iroda fennállásának első 17 évében, 1947 és 1963 között vezető tervező volt Nelsonnál, egy 1997-es beszélgetésben „a design Gyagilevének” nevezte őt, utalva az Orosz Balett igazgatójára és világhírré emelőjére. Ez valóban nagyon találó, frappáns megjegyzés, mert Gyagilevhez hasonlóan Nelson is nagyszerű érzékkel tudta mások képességeit felmérni. Még negyven éves sem volt, amikor 1945-ben a Hermann Miller bútorgyár művészeti vezetője lett. Ekkor még egyetlen bútorterv sem fűződött nevéhez, a gyár tulajdonosa csupán a tervezéssel kapcsolatos meggyőző és eredeti gondolatai alapján bízta meg a vezetéssel. Az elkövetkező években azonban már rengeteg remek, a mai napig forgalomban levő bútort tervezett a gyár részére, s ezen kívül olyan kiváló tervezőket kért fel a cég számára dolgozni, mint Alexander Girard, Isamu Noguchi és a még náluk is jelentősebb Eames házaspár. Saját alkalmazottait is biztos ítélőképességgel tudta kiválasztani. A rövidebb-hosszabb ideig nála dolgozó tervezők közül Ettore Sottsass és Michael Graves tett szert a legnagyobb hírré, de rajta kívül sok más alkalmazottból lett később saját irodát vezető, ismert designer.

Nelson a harmincas évek második felében és a negyvenes évek elején főleg építészeti cikkek szerzőjeként és egy építészeti magazin szerkesztőjeként vált ismertté. A könyvei is

rendkívül nagyhatásúak és népszerűek voltak: a Henry Wrighttal közösen írt, 1945-ben megjelent *Tomorrow's House* (A holnap háza) című műve egy ideig a *New York Times* bestsellerlistáján volt. Az írás mindvégig kedvenc alkotói területe maradt, sőt néha bevalotta, hogy még a tervezői munkánál is jobban szereti. De a nagy hatású cikkeken kívül már a negyvenes években is néhány olyan jelentős új, bár előzményekkel bíró koncepció fűződött nevéhez, mint az 1944–45-ös tároló fal (*storage wall*), amely egy tételhatároló elemet képező vagy egy falat teljes magasságában beborító, sok különböző funkciót kielégítő, típuselemekből összeállítható szekrénysorból állt. Hasonlóan fontos újítás volt az első „L” alakú íróasztal, a Hermann Miller „Executive Office Group” egyik darabja, melyet Nelson 1947-ben tervezett. A Lengyel Károly által 1930-ban tervezett íróasztal kihúzható „oldal szárnyaival” e Nelson kezdeményezte asztal egyik előzményének tekinthető, de egyrészt nem fejleszti logikus konklúziójáig az ötletet, másrészt Nelson szinte biztosan nem ismerte. Nelson újításai nem korlátozódtak a bútortervezésre. 1943-ban például a belvárosok revitalizációjának keretében javaslatot tett a fő bevásárlóutcák gyalogosítására. Ez az általa „Fű a fűtácán”-nak nevezett gondolat tekinthető a későbbi gyalogos bevásárlóutcák őskének. Nagyon érdekelték a gyárilag előállított típuselemekből különböző formában összeállítható épületek lehetőségei; így jött létre 1955–57-ben az úgynevezett Kísérleti Háza. Rengeteget foglalkozott a környezetszennyezés (hulladékok, szemetelés, valamint kémiai és vizuális szennyezés) problémájával, különösen élete utolsó évtizedeiben. Gondolatait, koncepcióit cikkek, könyvek, előadások segítségével népszerűsítette – éppen ezért jelentősége, hatása nem korlátozódott közismert bútór- és tárgyterveire.

Szeptember táján, a Liebermann's üzlet elkészülte után, Nelson megkért, hogy vegyek részt a BP (British Petroleum) amerikai részlege részére készülő, sorozatban előgyártott és raktáron tartott típuselemekből összeállítható szervízállomások és benzinkutak tervcsaladjának több hónappal azelőtt elkezdett tervezésében. Nelson ezt az irodájában akkor futó munkák talán legfontosabbjának tekintette, nemcsak azért, mert már több évtizede foglalkozott az ilyesfajta, egységes típuselemekből összeszerelt épületek gondolatával, hanem azért is, mert a tárgytervezés is munkásságának egyik fontos területe volt. Az előgyártott műanyag homlokzati panelek, valamint a szabványosított részekből álló benzinkutak tervezésének feladata pedig ilyen jellegű volt. A benzinkút terveit a velem nagyjából egykorú Barry Berger készítette, s egy másik kolléga foglalkozott a panelek gyártási és minőségi követelményeinek összeállításával. Ez nehéz feladat volt, mert bár korábban is épült néhány kísérleti ház üvegszálaspoliészter panelekből, soha addig nem dolgoztak ki előírásokat az ilyen panelek sorozatgyártására. Én eleinte a belső oldalukon termékek bemutatására és más funkciókra is használt homlokzati panelek tervein dolgoztam, melyek koncepciója már korábban kialakult, így rám inkább csak a részletek kidolgozása maradt.

Készítettünk egy modellt az építési rendszer egyik lehetőségét bemutató olyan autószerházhoz és benzinkúthoz, amelynél a helyiségeket, a kutat és a hozzájuk vezető behajtókat hatalmas háromdimenziós térrácson nyugvó lapostető védte az időjárástól. Az óriási, a tervezőcsoportunk nagy termékének középső részét szinte teljesen betöltő modell paneljei azért voltak annyira valóságosak, mert maguk is műanyagból készültek, csak nem üvegszálaspoliészterből, hanem vákuumformált vékony műanyag lapokból.

A megrendelő változó igényei miatt sok zökkenővel haladó terv adminisztrációját végző fiatal építész valamikor az év vége felé felmondott, mert az irodában megismert egyik titkárnővel össze akart házasodni, és egy másik városban akartak letelepedni. Helyette Nelson engem bízott meg a projekt adminisztrációjával és vezetésével, ami a megrendelővel való kapcsolat nehézségei miatt igencsak igénybe vette szerény diplomáciai és kommunikációs képességeimet. De Nelson meg volt elégedve ezzel a munkámmal is, és nem engem, hanem a megrendelőt okolta, amikor a következő év első felében a projekt lelassult, majd hősi halált halt.

Az iroda évente egyszer-kétszer bulit rendezett, ahol a Nelsonnál dolgozók olcsó bort és kávéét iszogatva, sajt szeleteket, nyers zöldségeket és kekszeket rágcsálva beszélgethettek. Az októberben tartott ilyen bulin Nelson eleinte csak üldögélt, a feleségével társalgott, és nézte a kisebb csoportokba verődött alkalmazottait, de egy idő után – talán valami kérdésre reagálva – elkezdett beszélni. A jelenlevők hamarosan mind ott ültek körülötte a szőnyegpadlón, és hallgatták. Nelson kevés dolgot szeretett annyira, mint a kedvenc témáiról csevegni. Lebilincselő előadó volt, aki kihegyezett megfogalmazással, szokatlan példákkal, meglepő gondolattársításokkal és nem utolsósorban humoros megjegyzésekkel tette komoly mondanivalóját szórakoztatóvá. Utálta a nagyképűsködést, s élvezte, ha megkérdőjelezhet elfogadott véleményeket, rámutathat azok abszurditására. Ugyanúgy, ahogy ő is igyekezett az unalmat elkerülni, mások unalmas, klisékkel teli fecsegéséhez sem volt türelme.

Ezúttal egyrészt az igénytelenségről beszélt, amivel a modern ember környezetét alakítja, másrészt a kémiai és vizuális szennyeződésről, amit csak úgy lehetne hatásosan csökkenteni, ha sikerülne megváltoztatni, ahogy az emberek erről gondolkodnak, de sort kerített a városok problémáira és néhány más témára is. Körülbelül egy óra elteltével, Nelson a rá jellemző önironikus megjegyzéssel fejezte be monológját: „na ennyi elég eből, mert úgy tűnik, sikerült már benneteket álomba ringatnom”.

1970 elején, amikor Nelson felvett, az iroda rendkívül elfoglalt volt, de 1971 közepére ez nagyon megváltozott. Az ország gazdasági életében pangás állt be, s ezt az építés- és a designirodák az elsők között érezték meg. Nelsonnál a kifutó régi munkák helyére nem jöttek új megbízások, s emiatt egyre több alkalmazottját volt kénytelen elbocsájtani. Míg korábban körülbelül huszonöt tervező dolgozott nála, most talán csak tíz. Az iroda nagy helyiségeiben a rajzasztalok nagy részénél senki sem ült. Persze én is aggódtam a jövő miatt, de – mint kiderült – szerencsére azok közé tartoztam, akiket Nelson ameddig csak lehetett, igyekezett megtartani.

Mivel nem tudott pénzt hozó, tényleges megbízásból adódó munkát adni nekem, kitálalt egy projektet, amellyel néhány hónapig foglalkoztatni tud. Nelson néha korábban is hajlandó volt az irodájában saját költségére megvizsgálni, hogy milyen tárgyakkal, bútorokkal lehetne bizonyos társadalmi igényeket kielégíteni. Most is ez történt: megkért, hogy gondolkozzak olyan bútorokon, amelyek illenek az úgynevezett „új nomádok”, a szinte állandóan úton levő fiatalok életmódjához. Bár az Európában nagyobb mobilitás már a 19. század óta jellemző volt az USA-ra, ezeknél az új nomádoknál ez életük állandó velejárója lett, nyilván azért, mert így akartak lázadni szüleik megállapodott, polgári életformája ellen.

Nelson megint nem siettetett, hanem csak nagyon ritkán nézte át a vázlataimat. Közülük a legígéretesebbnek a szekrényé, ágyá, heverővé, székké vagy íróasztallá alakítható, de útközben tárolásra használható utazóládák tűntek, de ezeknél is kétségesnek látszott, hogy elég ember lenne hajlandó ilyesmire pénzt költeni. Szerintem Nelson az első perctől kezdve nem volt meggyőződve ötlete kereskedelmi életképességéről, és csupán azért osztotta ki nekem a feladatot, mert foglalkoztatni akart. Én mindenesetre szorgalmasan produkáltam a vázlatok tömegét, bár sejtettem, hogy ez nem mehet így sokáig. Miután az iroda továbbra sem kapott jelentős új megbízást, három hónap elteltével Nelson belátta, hogy engem is el kell bocsájtania.

Felajánlotta, hogy ír egy ajánlólevelet, amely talán meg tudja könnyíteni számomra az álláskeresést. A levélben kitért arra, hogy a bőrönd- és táskabolt Lansing, Michiganban túlnyomórészt az én munkám eredménye volt, hogy sikerrel vezettem a BP benzinkút és szervizállomás prototípusának „rendkívül nehéz” (exceedingly difficult) projektjét, sőt még arra is, hogy az ügyfelek elismerően nyilatkoztak a hozzáállásomról és az általam nyújtott szolgáltatásról. Fogalmam sincs, hogy a másoknak írt ajánlólevelei mit tartalmaztak, de bevallom, örültem a nekem írottaknak, s ma is jó érzés tölt el, ha újra átfutom.

Liebermann's üzlet

Kapcsolatom mindvégig kellemes maradt vele. A következő években órabéresként kétszer is kiségtettem az irodájában, s ilyenkor néha beszélgettünk egy kicsit. De ezen kívül is mindig kedvesen üdvözölt, ha felbukkantam az irodában, hogy az egyik régi kollégával ebédelni menjek. Tudtam a nyolcvanas évek elején egyre nyilvánvalóbb egészségi problémáiról, és arról is, hogy 1984 körül végleg bezárta az irodáját, mégis megdöbbenett, amikor 1986-ban a haláláról értesültem.

A búcsúztató összegyövegetelt, amelyre engem is meghívtak, abban a Nelsonék lakásától néhány lépésre levő klubban tartották, amelynek ő tagja és gyakori látogatója volt. Nelson soha nem szerette az ünnepélyes beszédeket, ezért néhány megemlékező szó után a résztvevők, nagyrészt az iroda egykori alkalmazottai, kisebb csoportokba verődve beszélgettek egymással. Mint a legtöbben, én is odamentem Jacqueline-hez, az özvegyéhez részvétet nyilvánítani és néhány szót váltani vele. Jacquie, ahogy az irodában mindenki nevezte, kedvesen hívott, hogy látogassam meg. Megköszöntem, de végül nem mentem el hozzá, mert bár semmi konfliktusunk nem volt egymással, valahogy soha nem tudtam feloldódni társaságában. Talán az is közrejátszott ebben, hogy mint az iroda menedzsere, ő nem lehetett annyira lezser, mint George, de azt hiszem, főleg valami ösztönös idegenkedés tartott távol tőle. Az sem segített, hogy a francia akcentussal beszélő Jacquie nehezen értette az én magyar akcentusomat. Ezért ha beszélgettünk, egyre közelebb hajolt a számhoz, szinte mintha bele akarná dugni a fejét. Ez persze még gátlásosabbá tett engem, s nyilván csak növelte az akcentusomat.

Befejezésül az irodában megismert kollégákról szeretnék röviden írni, valamint arról, hogy mit tudok a Nelson műveként számontartott bútorok tényleges szerzőiről. Bár több más kollégával rendszeresen összejöttem az irodán kívül is, és nem egyet közülük feleséggel meghívtunk otthonunkba, egyikükkel sem kerültem olyan szoros és tartós barátságba, mint Rick Hibberddel, az egyik grafikus tervezővel, és a már korábban is említett Ernest Farmerrel, Nelson első alkalmazottjával, aki az iroda kezdetétől szinte a felosztásáig nála dolgozott.

Ernest az egyik legkülönösebb ember volt, akit ismertem. Hosszú ideig csupán nagy tapasztalattal bíró rajzolónak, technikusnak véltem, és fogalmam sem volt arról, hogy az iroda korai korszakának egyik legjelentősebb tervezője volt. Hálás voltam a technikai részletek megoldásában nyújtott segítségéért, és megismerkedésünk kezdetétől fogva éreztem, hogy kedvel engem. Én is vonzódtam hozzá: néha együtt töltöttük az ebédidőnket egy közeli kávézóban, és azon kívül is sokat beszélgettünk. Naponta láttam, amint elmaradhatatlan pipáját a szájában tartva, a táskarádióján klasszikus zenét hallgatva szorgalmasan dolgozik mások terveinek megrajzolásán és részleteinek kidolgozásán. Azt is észleltem, hogy a rend megszállottjaként állandóan rendet rak az irodában és kidob minden felesleges dolgot. Otthon sem szeretett feleslegesnek ítélt dolgokat tartani, és bár rengeteget olvasott, mint említette, időnként kiselejtezte a könyveit, hogy ne gyűljön túl sok össze. Tudtam tőle, hogy esténként a pianóján gyakran játszik darabokat kedvenc klasszikus zeneszerzőitől, s így igencsak meglepett, amikor egyszer csak bejelentette, hogy eladta pianóját és elajándékozta kottáit, mert felhagyott a zongorázással. Ha mondta is, most már nem emlékszem a kiváltó okra: talán az egyik szomszédja szólt, hogy hallja zongorázni. De a mindennapi életére vonatkozó ilyen kivételes megjegyzései dacára, valójában hosszú ideig jóformán csak annyit tudtam róla, hogy agglegényként egyedül él. Minden akcentus nélkül beszélt angolul, s a neve sem utalt idegen eredetre, így semmi okom nem volt kételkedni abban, hogy Amerikában született.

Akkor derült ki, hogy mennyire tévedtem, amikor Nelson egyszer odatett elém egy német könyvet, és megkérdezte az egyik szó jelentését. A szót nem igazán ismerve csupán néhány szinonima kinyögésére voltam képes, de a közelünkben álló Ernest bemondta a szó pontos angol megfelelőjét. Kérdeztem, honnan tud ilyen jól németül, mire csupán annyit mondott: ott születtem. Csak találgatni tudom, hogy Nelson – aki persze jól tudta

Mályvacukor Kanapé

Mályvacukor Kanapé

ezt Ernestről – miért nem hozzá fordult a kérdéssel: talán próbára akart tenni engem, amit néha más alkalmazottjaival is megtett.

Későbbi beszélgetéseink során Ernest kérdéseimre elmondta, hogy Kölnben született, ahol iskolai tanulmányai után egy bútorigazgató tervezőjeként dolgozott. Mesélte, hogy mennyire tetszettek neki akkoriban Kozma Lajos munkái, amelyeket német folyóiratokból ismert. 1938-ban huszonegy éves fiatalemberként, angolul csak néhány szót tudva emigrált Amerikába, ahova a szülei két évvel később követték. Ernest először az ottani modern bútortervezés és belsőépítészet egyik úttörőjénél, Gilbert Rhode-nál kapott állást. Rhode 1944-beli váratlan halála után, 1945 vége felé kezdett a fabútorok részleteihez akkor még alig értő Nelsonnak segíteni a Hermann Miller cégnek szánt közel 80 darabból álló bútorsorozat tervezésében. Ernest már 1939-ben, Rhode irodájában is tervezett egy radikálisan modern cipőüzlet-enteriőrt, és most Irving Harperrel közösen ő tervezte a Miller cég első bemutatótermeit New Yorkban és más városokban, valamint a vállalat nagyon szép, könyv formátumú korai katalógusainak belveit.

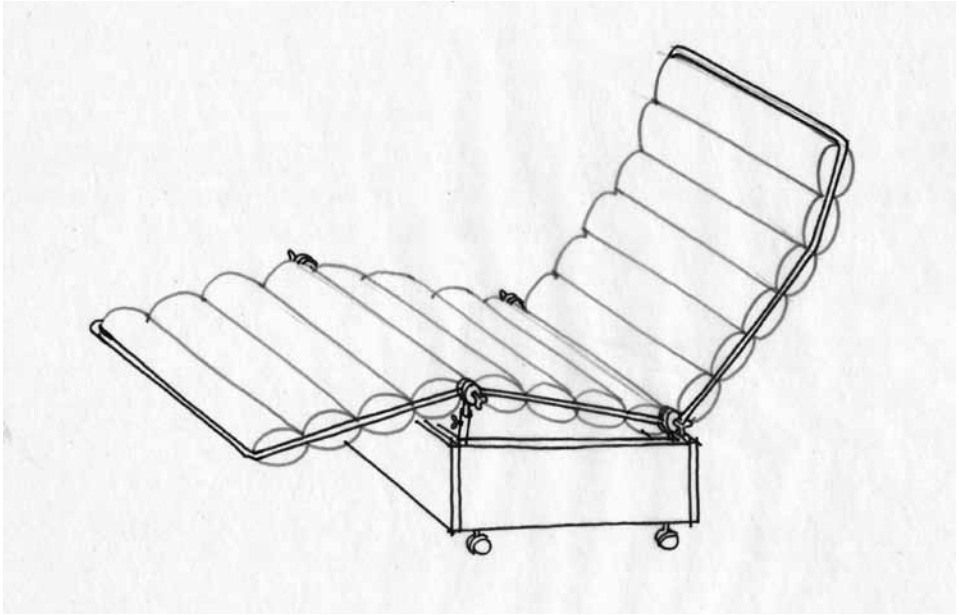
A végletesen zárkózott Ernest azonban csak a lehető legszűkszavúbb válaszokat adta, ha az életéről kérdeztem. Az eredeti nevét is csak a halála után, egy Rhode-ról szóló monográfiából tudtam meg: Ernst Feibelmannaak hívták. Ma Kölnben, családjának régi lakhelye, a Meister-Ekkehart utca 5. előtti járdába sülyesztett úgynevezett *Stolperstein*, botlatókő, azaz macskakőre rögzített feliratos réztábla emlékeztet arra, hogy egykor a szüleivel együtt ott lakott.

A Nelson-iroda korai éveiben betöltött döntő szerepéről egyáltalán nem beszélt nekem. Csak akkor tudtam meg ezt egy kollégától, amikor egy-két évvel az iroda elhagyása után Nelson visszahívott, hogy órabéres mellékállásban kisegítsek valami munkában. A részleteket azonban ez a kolléga sem ismerte, azokat csak egy Nelsonról szóló, 1995-ben, azaz Ernest életének vége felé megjelent monográfiából tudom.

Barátságának sok tanújelét adta: néha megajándékozott egy-egy német könyvvel, mert tudta, hogy mennyire szeretem a német irodalmat, és 1980-ban az ő révén kaptam egy érdekes magántervezői megbízást. Ugyanis Arthur Drexel, a Museum of Modern Art designrészlegének vezetője, aki egykor a Nelson-iroda alkalmazottja volt, Ernestet kérte fel Breuer Marcell 1931-ben tervezett, de elveszett csövázás kanapéjának rekonstrukciójára. Ernest maga helyett engem ajánlott erre a munkára, ami igazán kedves volt tőle.

Az iroda elhagyása után is rendszeres kapcsolatban maradtunk, s ez akkor sem változott, amikor 1982-ban nyugdíjba ment, nem sokkal azelőtt, hogy Nelson egészségi problémái és egyre gyérülő megbízásai miatt feladta az irodáját. Két-három hetente továbbra is együtt ebédeltünk egy olcsó falatozóban, gyakran találkoztunk a mind az ő lakásához, mind az én munkahelyemhez közeli antikváriumban, és többször együtt mentünk kiállításokat megnézni. Mániákus rendszeretete ekkor sem csökkent: néha, ha nem vette észre, hogy a távolból figyelem, láttam, amint titokban logikusabb sorrendbe rendezi a könyveket abban az óriási antikváriumban, amely mindkettőnk kedvence volt. Utolsó éveiben egészségi problémái arra kényszerítették, hogy egy idősek otthonába költözzön, ami szerencsére csak néhány percnyi sétára volt lakásomtól, így továbbra is tudtunk találkozni, és néha összefutottunk egy közlemben, a Broadwayen levő antikváriumban.

Ha most, 2021-ben az interneten rákeresek Ernest nevére, sok olyan hirdetést találok, mint azt, amelyik Ernest Farmer ebédlőszékeket kínál megvételre: „*A set of six Ernest Farmer dining chairs, designed for George Nelson and Associates*”. A rendkívül szerény Ernest soha nem panaszkodott, hogy tervezői munkásságáról csak a bennfentesek tudnak. Bár említette, hogy mennyire örül Nelson 1995-ös monográfiájának, amelyben Stanley Abercrombie először írt szerepéről a Nelson-irodában, mégis meg lenne lepődve, ha tudná, hogy húsz évvel halála után a neve szinte fogalommá vált. Az is meglepné a pirinyó fizetéséből mindig nagyon szűkös körülmények között élő Ernestet, hogy a hat szék 4900

Bórrönd-heverő (vázlat)

Kókuszsháj Szék

dollárért kelt el, és a többi általa tervezett bútor is hasonlóan magas vagy még ennél is magasabb árakat ér el.

Az iroda alkalmazottjai közül csak Irving Harper tervezett olyan sokat a Nelsonnak tulajdonított művek közül, mint Ernest. Harper, aki már Gilbert Rhode irodájában jó barátságban volt Ernesttel, az ő tanácsára kezdett 1947-ben Nelsonnál dolgozni, ahol hamarosan vezető tervező lett. Én csak egyszer-kétszer találkoztam futólag vele, mert ő jóval előttem, még 1963-ban elment Nelsontól, és saját irodát alapított. Harper a Nelsonnál töltött évek alatt rengeteg nagyszerű reklámgrafikát, könyvtervet, tárgyat, bútort és enteriőrt alkotott. A Herman Miller cég „M” alakú védjegye szintén az ő műve volt, valamint a több tucatnyi különböző falióra, melyeket Herman Miller Howard nevű fiának tervezett. Ugyancsak ő volt a szerzője Nelsonnál egy szép rozsdamentes acél evőeszköz készletnek, és 1952–53-ban valószínűleg egy porcelán teás/kávés készletnek is. Ez utóbbit szinte biztosan az a Museum elnevezésű készlet ihlette, amelyet 1946-ban a magyar származású és élete utolsó éveiben velem jó barátságban levő Zeisel Éva tervezett.

Mint azt Nelson halála óta sokan megírták, Irving műve volt Nelson egyik legismeretebb bútora, az úgynevezett Mályvacukor Kanapé (Marshmallow Sofa) is. Az ötlet onnan származott, hogy 1954-ben egy cég újfajta technológiával formált műanyag szivacsból készült kerek üléseket ajánlott Nelsonéknak, olyasfajtaakat, amelyeneket a bárpultok melletti forgatható ülésekhez használnak. Harper szinte viccből egy hétvége alatt egy olyan kanapét tervezett, amelynél mind az ülés, mind a háttámla ilyen kerek párnákból állt. Nelsonnak megtetszett az ötlet, bár a kanapé végül nem lett olyan olcsó, mint azt Harper és Nelson remélte. Ugyanis a kerek párnákat szolgáltató cég képtelen volt azokat a beharangozott technológiával legyártani, és ezért a párnákat hagyományos és költséges módon kellett elkészíteni. Igazából csak azért ismétlem el ezt a sztorit, mert példa a Nelson terveire néha jellemző humorra és szándékos furcsaságra. Nelson ugyanis jól tudta, hogy az ilyesfajta, csaknem vicces tervek gyakran nagyobb publicitást kapnak, mint a kevésbé feltűnők. Miután szinte az összes ilyen jellegű művet Harper tervezte nála, valószínűnek tűnik, hogy azok legalább annyira tükrözik a jó humorú, játékos Harper egyéniségét, mint Nelsonét.

Ma már nemcsak azt tudjuk, hogy a Nelson iroda által jelzett híres művek közül melyikeket tervezte Ernest Farmer és Irving Harper, hanem azt is, hogy például az ugyancsak nagyon ismert úgynevezett Perc Széket (Pretzel Chair) John Pile, a Kókuszshéj Széket (Coconut Chair) George Mulhauser, a Heveder Kanapét (Sling Sofa) pedig John Svezia és Ronald Beckman tervezték. Persze hozzátartozik az igazsághoz, hogy a korai időkben néha Nelson maga is tervezett bútorokat és tárgyakat. Például az olykor Platform Padnak (Platform Bench), máskor Léc Padnak (Slat Bench) nevezett bútor első változatát Nelson már 1945-ben használta a *Fortune Magazin*nál levő, modernül berendezett irodájában, és egy kissé különböző változata 1947-ben a Herman Miller cég részére tervezett terveysaládjában is szerepelt. Ezen kívül 1950 körül ő gondolta ki, hogy milyen technológiával lehetne a később Buborék Lámpának (Bubble Lamp) nevezett lampionszerű világítótesteket gyártani, bár az ötlet kidolgozása már alkalmazottjára, William Renwickre maradt. Mire azonban én Nelsonhoz kerültem, a fent említett tervezők közül már csak Ernest és Svezia dolgozott ott. Bár jól ismertem Sveziát, csak évekkel később tudtam meg, hogy 1963-ban ő volt az egyik tervezője annak az úgynevezett Heveder Kanapénak, amelyet Nelson 22. utcai házában előcsarnokában naponta láttam.

A fentiekkel ellentétben azonban saját tapasztalatomból tudom, hogy ki tervezett néhány olyan épületet vagy bútort, melynek tényleges szerzőjét mindeddig nem láttam azonosítva a Nelsonról szóló irodalomban. Ilyen munka volt a nagyrészt Gerald Jonas által tervezett People's Trust Bank piramis formájú épülete, az úgynevezett előfeszített karosszék, amelyen Slobodan Saramandic dolgozott, a Children's Place gyerekuháizletek, melyek főleg Dennis Stockman művei voltak, és a Workspace elnevezésű irodabútor-

rendszer, Nelson utolsó nagy bútorprogramja, amelyért David Schowalter és Daniel Lewis volt felelős. Az viszont már szerepel a Nelson-monográfiákban, hogy a Manhattanban levő La Potagerie levelezőt Charles Morris Mount tervezte Judy Kovisszal közösen, hogy Nelson *How To See* című könyvének grafikai tervét Christopher Pullman, a grafikus-részleg vezető tervezője készítette, és hogy az elegáns „Eyeshade” lámpa-család Daniel Lewis műve volt. Őket is jól ismertem, bár a jóval utánam az irodába került Dan Lewisszal csak a későbbi látogatásaim alkalmával volt alkalmam beszélgetni.

A Nelsonnál nálam korábban dolgozó magyar származású tervezők közül csak Suzanne Sekeyt (Székely Zsuzsa) ismertem személyesen, míg Maria Fenyot (Fenyő Mária) csak hírből. Viszont a holokausztot túlélő magyar anyától 1946-ban Németországban született és két éves korában az USA-ba került, magyarul is tudó Judy Kovis ugyanabban a teremben dolgozott, mint én, bár kapcsolatunk csak jó ismeretség maradt, és nem fejlődött barátsággá.

Sue Sekeynek, aki gyerekként került Pestről az USA-ba, és 1950 táján dolgozott Nelsonnál, egy fiatal művészettörténész barátom mutatott be. A megismerkedésünk idején már nyolcvan év körüli Sekey kedvesen nekem ajándékozta a Nelsonról akkoriban megjelent első jelentős monográfia egyik példányát, amelyet eredetileg a kötet szerzője neki dedikált. Sekey – mint mondta – azért adta a könyvet nekem, mert bosszantotta, hogy az sehol sem említi őt, pedig ő sok információval segített Stanley Abercrombie-nak, a szerzőnek.

Végezetül egy anekdotát szeretnék elmondani egy magánmunkáról, amelyet részben azért kaptam, mert a megbízó tudta, hogy korábban Nelsonnál dolgoztam. Ez a munka önmagában véve ugyan jelentéktelen volt, mégis példával szolgált számomra arra, hogy jómódú amerikaiak néha miként hoznak döntéseket. A dolog úgy kezdődött, hogy 1972 decemberében egy barátunk meghívott az elegáns, Central Parkra néző nagy lakásában tartott bulira. Rajta és a családján kívül szinte senkit sem ismertem a nála összegyűlt huszonvalahány emberből, de igyekeztem minél többükkel néhány percet beszélgetni, mert tudtam, hogy ez Amerikában így szokás: egy bulin nem illik egyvalaki mellett lehorgonyozni és csak vele társalogni. Másnap reggel a feleségem azzal ébresztett, hogy egy nő keres telefonon, akivel a bulin ismerkedtem meg. Bár én szinte mindent elfelejtettem azokról, akikkel a bulin szót váltottam, köztük róla is, a nő emlékezett arra, hogy építész vagyok, és hogy néhány hónappal azelőttig Nelsonnál dolgoztam. Elmondta, hogy azért telefonál, mert szeretné, ha én tervezném szülei lakásának átépítését. Elképedtem, hogy miként lehet ilyesmiben így, csupán felszínes ismeretség alapján dönteni. Végül csak annyit tudtam kinyögni, hogy szívesen megmutatom a munkáimról készült fotókat neki vagy a szüleinek. Jó, megmutathatom, ha akarom – válaszolta kissé bosszúsan. Érezve ezt a hanghordozásán, nem erőltettem tovább a dolgot, hanem megbeszéltem, hogy mikor megyek el a szüleihez a feladatot megbeszélni. Csak utólag fogtam fel, hogy javaslatom azért bosszantotta, mert ő már döntött a bulin jó benyomást keltő beszélgetésünk és Nelson hírneve alapján, s nem volt kedve azt felülvizsgálni. Ez a történet arra is példa, hogy Nelson a cikkei, könyvei, előadásai és néhány ikonikussá vált terve következtében már a nagyvenes évek vége óta mennyire általánosan ismert volt Amerikában. Nem csak a szakmabeliek körében volt híres, amit abból is látni, hogy a nő, akinek a megbízást köszönhettem, jogász volt, apja pedig, akinek a lakását átterveztem, egy jól ismert filmproducer.

A Nelson irodájában töltött majdnem két év nagy élmény volt számomra, amelyre szívesen gondolok vissza. Élveztem a munkát nála és az ismeretséget vele, akit nemcsak tiszteltem és csodáltam, hanem szerettem is. Nehéz, szinte lehetetlen egy ilyen rövid írásban bemutatni komplikált egyéniségét, de szerencsére a vele foglalkozó monográfiák már megtették azt. A fentiekben nagyrészt csupán a hozzá fűződő élményeimről akartam beszámolni, bár itt-ott kiegészítettem azt olyan, már mások által is megírt dolgokkal, amelyek talán mégsem ismer mindenki.

KRITIKUS ELJÁRÁSOK

Italo Calvino amerikai előadásainak lenyűgözött olvasójaként határoztam el, hogy művét követve – ha leleményességét és eleganciáját követni nem is tudom – esszét írok a kritikákban alkalmazott formai megoldásokról és technikai fogásokról. Ahogyan ő szemügyre vette a gyorsaság, a lassítás, a pontosság vagy a súlytalanítás elbeszélő eljárásait, példaként mutatva be működésüket, novellák és regények részleteit idézve, úgy fogom lajstromba foglalni a kritikai eljárásokat, legalábbis néhányat közülük, gyakoriakat és ritkákat, szembetűnőket és alig észrevehetőket, szokásosakat és váratlanokat. Nem kritikus világnézetekről és elvekről fogok tehát írni, hanem csak alakítási módokról és retorikus eljárásokról, példákat hozva, szinte tetszőlegesen, számomra emlékezetes bírálatokból. Nem mintha azonosítanám a kritikai munkát a bírálatírással. A szó szoros értelmében vett kritika csak egyike a kritikai műfajoknak. Sőt, voltak nagyszerű kritikusok – például Németh Andor vagy Balassa Péter –, akiknek egyenesen az volt a véleménye, hogy a kritikus igazi tevékenysége nem is a bírálatírás, hanem a bábáskodás: a készülő irodalmi alkotások világra segítése egy-egy jelentős író mellett állva.

Kritikai mozzanatot sokféle irodalmi tevékenység magában foglal, különösen a szerkesztői munka. De kritikus ténykedés például – a szó tág értelmében – az irodalmi rádióműsorok készítése, a nyilvános irodalmi beszélgetések vezetése, az irodalmi konferenciaszervezés is. Ám mindezen tevékenységekkel most nem foglalkozom; csak a kritikusok *írásbeli* munkája érdekel. Kritika betétként beágyazódhat más, nem kritikai műfajokba is: Byron *Don Juanja* „Ajánlás”-ában verte el a port ismert angol költőársain; Orbán Ottó *Osz modern vagy posztmodern* című költeménye egyidejű kritikai vitákhoz szól hozzá maliciózus hangon. Nagy Lajos *A lázadó ember* című önéletrajzába illesztette bele lesújtó Móricz-bírálatát; Cs. Szabó Lászlónak a Richard Hughesről írott nekrológja alakult át szenttelen kritikává. De nemcsak nyilvános, hanem magánműfajok is tartalmazhatnak bírálatot, amelyek később, immár publikálva, beépülhetnek egy-egy író megítélésének történetébe. Füst Milán Elek Artúrhoz írott 1943. május 26-i levelének kíméletlen Ambrus Zoltán-portréja éppúgy része az író értelmezéstörténetének, mint bármely művének bármely elemzése.

Nagyfokú változatosságot mutatnak a szűkebb értelemben vett bírálatok is. Némelyikük többívnyi terjedelmű, mások arasznyiak. A kortárs magyar irodalomkritikában, azt hiszem, Sipos Balázs írta a leghosszabb, többívnyi bírálatot a *Holmi Antológia* III. kötetéről – Radnóti Sándor, a kötet szerkesztője meg is jegyezte, hogy a terjedelmét önkéntelen bóknak tekinti. A legrövidebb, mindössze néhány soros 'kritikákat' Kőrösi Imre írja a *Magyar Narancs* „Minimum tizenegyes!”-ének listáit magyarázva. A bírálatok lehetnek békés kötetbemutatók, olykor azonban harcos kiáltvánnyá változnak. Vannak, amelyekben irodalomtudományi irányzatok nyelvezete szólal meg, s vannak közöttük írói műhelybírálatok. Némely kritikus ideológiai elvárásokkal áll elő, mások a személyesség kifejezése közegének tekintik ezt a műfajt is. Márton László verses, Beck András párbeszéd formában írt bírálatot; a 2000 egykori margináliáiban a széljegyzetek váltak formai főszereplővé. Sokféle kritika van; olyanok is, amelyeknek írója elfeledkezik arról, hogy a kritikus – Németh László kifejezését használva – „a vélemény hőse”. Noha a folyóiratok kritikarovatainak formai-nyelvi monotonája talán elfedi, a kritika hajlékony és hajlítható műfaj, s az alábbi bekezdésekben épp ennek technikáira szeretnék rámutatni.

Vajon mióta látjuk el címmel a bírálatainkat? Arany János kritikáinak élén egyszerűen a bemutatott mű neve állt: *A szegény gazdagok*. Még Szerb Antal bírálatainak többsége sem kapott önálló címet. Babits Mihály „Könyvről könyvre” sorozatának darabjai viszont már kaptak; a *Kisebbségbent* tárgyaló nevezetes bírálatáé – *Pajzzsal és dárdával* – egyenesen szállóigévé vált. De még a közelmúltban is íródtak címtelen kritikaszorozatok: például Györfly Miklós nyolcvanas évekbeli *Új magyar prózaszemléje*. Manapság viszont a kritikák többsége emlékeztetességre törő címet visel. A címek sokszor a bírálatok előzetes összefoglalásai: Takács Ferenc *A szabadságolt diktátor* címmel írt Ständeisky Éva Kassák-könyvéről; Mikola Gyöngyi *Lázadó imakönyv* címmel Borbély Szilárd verseskötetéről, a *Halotti pompáról*. Más esetben talányosak a címek, amelyeket csak az alattuk elnyúló bírálatot elolvasva tudunk megfejteni. De lehet meglepő címet is adni: a *Hímvessző és irodalom* (Radnóti Sándor leleménye) valamelyest a kritika stílusának és a kritikus véleményének a sejtetése is. Némelyek idézetet választanak írásuk címéül az ismertetett műből – ezt a megoldást kevésbé kedvelem. Valójában nem könnyű emlékeztető címet adni a bírálatoknak. Mái emlékszem Györfly remek 1989-es Szentkuthy-bírálatának első mondatára (mindjárt idézni is fogom), de a címét elfelejtettem. De talán nem is olyan fontos az emlékeztető cím: az egyik legkiválóbb magyar nyelvű kritikai írás, Péterfy Jenőé, e címet viseli: *Jókai Mór*.

Az első mondat – vagy akár az egész első bekezdés – sok esetben csak tényközlés, a tárgy semleges ismertetése. Vannak azonban bírálatok, amelyek rögtön a dolgok közepébe váganak. „Némely halhatatlanok halhatatlanabbak, mint mások” – e remek mondatral kezdte John Updike Barthes és Isaiah Berlin könyveinek együttes bemutatását, mert úgy ítélte meg, hogy szereplőik (Sade, Fourier, Loyola, Vico és Herder) csak másodosztályú halhatatlanok. Az amerikai író kritikájának érdektelen a címe (*Szövegek és emberek*); valószínűleg nem érdemes erős címet adni, ha erős az első mondatunk – és viszont. Gyulai Pál *Galamb a kalitkában*-bírálatának első mondata szintén előrevetett ítélet: „Úgy látszik, Mikszáthnak inkább sikerülnek a humoros életképek, könnyeden oda vetett vázlatok, adomás elbeszélések, mint a bonyolultabb beszélek vagy éppen regények.” A következő mondatokban a kritikusnak e tételt kell kibontania és alátámasztania. A jelenből visszanezve tévesnek tűnhet Gyulai értékelése, hisz ismerünk számos kiváló Mikszáth-regényt. Csakhogy a bírálatát 1892-ben írta, s az író első igazán sikerült regényét 1895-ös. Már több mint másfél évtizede írt jó novellákat a szerző, mire megírta első jó regényét. Gyulai ítélete valójában telitalálat volt.

Hasonló előrevetett értékeléssel kezdődik Németh Andor *Északi fény*-bírálata. A mára elfelejtett Herczeg-regény, amely persze bármikor kötelező középiskolai olvasmánnyá válhat, 1929-ben jelent meg. Németh cikkét *A Toll* közölte (mint önéletrajzában írja, akkoriban ide dolgozott mint „kritikai hóhér”), s voltaképpen két első mondata van. Ugyanis magát a kritikát két bekezdésnyi előszóféle vezeti be, amely még nem magáról a regényről szól, hanem főként a tárgyról, a bolsevizmusról és 1919-ről. Németh válogatott műveinek 1973-as *A szélén behajtva* című kötete persze ennek az előszónak a nagy részét kicenzúrázta. A két első mondat azonban megmaradt e kiadásban is. Íme az első (az előszóé): „Herczeg Ferenc új regénye, amelyet a Singer és Wolfner hetilapja, az *Új Idők* közölt folytatásokban, oly izgató, hogy nem várhatom meg, amíg alkalmasint karácsony táján, könyvpiacra kerül.” S íme a második (a kritikáé): „Herczeg Ferenc írói fogyatékoságai annyira ismereteseek, hogy kár szót vesztegetni rájuk.” Mint látható, a két első mondat összefügg, s a második válaszol az elsőre: romba dönti az általa keltett várakozást. S a kritikus, aki az imént közölte, hogy kár szót vesztegetni Herczeg írói fogyatékoságaira, mégiscsak taglalni kezdi őket – úgy hatoldalnyi terjedelemben.

Nem minden remek első mondat előrebocsátott ítélet. Györfly már említett 1989-es kritikája így kezdődik: „Szentkuthy Miklósnak mozgalmas éve volt tavaly: nyolcvan éves lett, Kossuth-díjat kapott, megjelent a *Frivolitások és hitvallások* című önéletrajzi vallomása – és meghalt.” Ilyen frivol első mondatot persze csak frivol íróról lehet leírni, aki maga is

nevetett volna, ha olvashatta volna kritikusa kezdőmondatát. Updike nyitánya azért kiváló, mert egyetlen mozdulattal kitágítja (tárgyához képest) írásának a terét, s feltalál számlunkra egy fogalmat, a „másodosztályú halhatatlant”, amelyet más helyzetben is használhatunk. Gyulai első mondata arra emlékeztet, mi a kritikus feladata: megmondani, mi miért sikerült, s miért nem egy-egy mű megformálásakor. Györfly pedig mondatával azonnal belépteti az olvasóját Szentkuthy írói világába, s elfogadhatja, hogy itt máshol húzódnak a normalitás határai, mint a hétköznapi életben vagy mint más írónál.

Nem minden bírálat épül tézis köré, s amelyek tartalmazznak ilyet, nem feltétlenül helyezik az első mondatukba. A kritikai tézisek gyakran összetettebbek, hogysem belesűrítethetők lennének egyetlen mondatba. Halász Gábor 1940-ben írt Steinbeck-kritikájának a címe, *A realizmus titka*, tézist ígér, s az ő bírálatának megbízható a beszélője: ha tézist ígér, meg is kapjuk. Manapság, posztmodern után, új realizmus közepette, érdekes lehet újra kézbe venni e régi szöveget. A realizmus titka Halász szerint, röviden (az én segítségemmel összetömörítve), nem a tárgyválasztásban és nem az előadás modorában keresendő, hanem az elérzékenyülés- és eltökéltségmentes részvétben, amely az elbeszélő művekben „a részletek áradásává” alakul át. Keretes szerkezetű esszéjének a kerete is magában foglal egy alárendelt tézist (a világháború tapasztalata feltámasztotta a realizmust és vissza-szorította a valószerűtlenséget a regényírásban), ám e melléktézis is csak a középpont, a fő tézis felé mutat. Ami az írásból Amerikáról, a kortárs széppróza tendenciáiról, az *Érik a gyümölcsről* kiderül, mind a fő tézis megvilágítását segíti. *A realizmus titkát* ezért gömbszerű képződménynek tekintheti az olvasó, amelynek megpillantható a középpontja is.

A bírálatok zárómondata, azt hiszem, kevésbé érdekes, mint a nyitómondata. Így kezdte Szontagh Gusztáv legendás cikkét Jósika Miklós *Abafijáról*: „Uraim, le a kalapokkal!” Ugyanez a felkiáltás kevésbé volna hatékony valamely hosszas gondolatmenet végén. Persze van értekező, aki a végére tartogatja a legerősebb lapját. Jean-Paul Sartre e szavakkal zárta 1938-ban a *U.S.A.* trilógia második, *1919* című kötetéről írott bírálatát: „Dos Passost korunk legnagyobb írójának tartom.” Aki ma kezd bele az *Abafiba* vagy az amerikai trilógiába, túlzottan, esetleg elhibázottan láthatja a két filozófus-kritikus elismerését. Kritikus eljárásaként azonban mindkettő mintaszerű: olyan kihívó kritikai gesztus a Szontaghé is, a Sartre-é is, amely megemelte a bemutatott művet, kiemelte a művek, az irodalom, a hétköznapi sorából, egyedivé tette, kikerülhetetlennek nyilvánította. Az efféle gesztus persze idővel megkopik. Gyulai negyven évvel a Jósika-bírálat után lakonikusan jegyezte meg, hogy ma már (1873-ban) az *Abafinál* sikerültebb regények „előtt sem oly könnyen vesszük le a kalapunkat”. Ám a hasonló megemelő gesztusoknak a maguk idejében kell hatást elérniük. A túlzás (a méltató és a lesújtó is) legitim kritikus eszköz, amelyet vélhetően csak ritkán érdemes alkalmazni.

S persze kétes az eredménye. Amikor megláttam annak idején, hogy Szilasi László „afféle generáeuroamerikoid-biztonságijáték mainstreamszemétnek” nevezte Daniel Kehlmann regényét, *A világ felmérését*, igencsak fölbosszantott. S elképedve olvastam Bodor Béla kalaplevéve írott sorait a *Kritika* hasábjain, amelyekben az *Isteni színjátékkal* vonta párhuzamba a *Paulust*. Pedig ők csak tették a dolgukat. Szilasi bizonyára utálta Kehlmann művét, Bodor bizonyára el volt ragadtatva Térey János verses regényétől – nem ez a lényeg. A túlzás – a kicsinyítés és a felnagyítás – eszközhöz nyúltak mindketten (eltérő retorikus megoldással), hogy olvasóik elé tárják a szokásoson túllépő értékelésüket. Nem értettem egyet velük, de hatásos volt az eljárásuk és emlékezetes a kritikai gesztusuk. S ki tudja, ki tévedett, ők vagy én? A kritikus mérséklet csak hosszabb távon tud érvényesülni, rövidtávon nem. Ám mindez alkati kérdés is: van, akinek jól áll a túlzás, s van, akinek nem. Szentkuthy (akinek jól állt a túlzás) épp a *Frivolitások és hitvallásokban* mesélte el, hogy Halász, amikor kérdezték, készen van-e már újabb kritikájával, gyakorta azt válaszolta: készen, de még szűrjétek. Ő, gondolom, mérsékelni szerette volna önnön túlzásait.

A leértékelést gyakran gúnyos hang közli velünk a bírálatokban; ha a gúny túlnyomóvá válik, mintha műfajt is váltanánk: a kritikából átlépnénk a pamflet körébe. „Vajda Jánost harminc év óta ismeri a közönség – írta Gyulai *Újabb költői beszélyeink* című bírálatában. – Mint lángész lépett föl, máig sem mondott le ez igényről, sőt, legújabb munkájában jobban ragaszkodik hozzá, mint valaha.” Nem nehéz elképzelni, milyen értékeléshez érkezik majd el a kritika, amely e sorokkal kezdődik. Mióta létezik a műfaj, felvetődik a kérdés, mennyiben tárgya a művön túl a szerző személye is. Gyulainak nemcsak az *Alfréd regényéről* volt lekicsinylő a véleménye, hanem Vajda irodalmi személyiségéről is. Többségünk, gondolom, úgy véli, hogy a bírálatoknak a mű a tárgya, és nem a személy. Ám vannak alkotások, amelyek elvezetnek – legalábbis egyes kritikusok úgy érzik, hogy elvezetnek – a szerzőig, s nem is csak az alkotó irodalmi imázsáig, hanem valós személyiségéig. Updike Cioran egyik kötetéről írva egy mondaton belül tette meg az utat: „Fájdalmasan jól megírt esszéi egy olyan ember megérelt precizitásáról tanúskodnak, aki megpróbálja féken tartani szörnyű temperamentumát.” A mondat kritikán túllépő személyeskedésnek tetszene, ha nem volna olyan találó a román–francia esszéista írásaira.

A gúnyos megfogalmazás a kritikában személytelen is lehet. Szentkuthy Miklós 1948-ban könyörtelen bírálatot írt a *Márvány és babér* című, Itália-rajongó világirodalmi antológiáról, giccset, közhelyeket, kamaszidealizmust, érzélgést találva a beválogatott szövegekben. „Ha Wilhelm Waiblinger versét olvassuk: szinte klinikai túltenyészettségekben látjuk az egész romantika kórarzenálját.” A gúny itt a szöveget éri, s nem a személyt: az idézett mondatban a szerző neve csak a szöveg azonosítását szolgálja. Másik példám Edmund Wilsontól való, *Somerset Maugham apoteózisa* című kritikájának elejéről: „Időnként megesis velem, hogy jóízű emberekre bukkanok, akik váltig állítják, hogy Somerset Maugham-ot komolyan kell venni, nekem azonban még sohasem sikerült meggyőzőnöm magam arról, hogy több, mint másodrendű író.” A cikk a „levágó kritika” mintaszerű darabja; e bírálatfajtát a *Holmi* igyekezett újra meghonosítani a kilencvenes években, némiképp talán elfedve ezáltal a szakmai tapasztalatot, hogy jó méltató kritikát nehezebb írni, mint jó levágó kritikát. Wilson első mondata a kritikái értékelés egyik módját is elénk tárja: különvélemény megfogalmazása a közvélekedéssel szemben.

De érdemes a figyelmünkre a New York-i szerző második és harmadik mondata is: Maugham „[n]övekvő amerikai hírnevében... mércénk általános romlásának nyilvánvaló jelét látom. Harminc vagy harmincöt évvel ezelőtt Amerikában legalább olyan írókat olvastak, mint Wells és Bennett, akik, ha nem is a legkiválóbbak, de legalább hivatásos, valódi írók voltak.” Maugham viszont, Wilson szerint, nem valódi író. Cikkének második mondata rámutat, hogy bár a bírálat tárgya egvedi (az angol író *Akkor és most* című regénye), az igazi kritika sokszor a művön túlra is irányul: a kultúra állapotának, mozgásainak az értékelésére. A harmadik mondat ellenben azt teszi világossá, mennyire kézenfekvő eszköz a normatív összevetés a kritikában, s egyben azt is, hogy a normát a bírálat tárgyához érdemes igazítani. Wilson nem (az általa nagyra tartott) Joyce-hoz mérte tehát Maughamot, hanem csupán Wellshez. Ez a nagy marxista kritikus – legalábbis e cikkében – olyan elitista volt, amilyen csak lehetett. Bírálatában nincsenek ideológiai futamok, az ellenvetései főként formaiak: Maughammal az a legnagyobb baj, hogy banális nyelven ír, s olyan bonyolultságú epikai szerkezeteket hoz létre, mint egy képzett gimnazista. Persze, nem biztos, hogy Wilsonnak igaza volt. Ottlik Géza például nagyra tartotta Maugham művészetét.

A normatív összemérés gyakran alkalmazott eszköz és több fajtája van. Péterfy Jenő már emlegetett Jókai-kritikája mindenekelőtt bemutatja, milyen a kortárs angol és francia regény, hogyan ír Thackeray és Flaubert; az ő alkotásaikból vonja el a kritikai normákat, amelyek érvényesülését azután hiába keresi Jókai szellemesen, gúnyosan bemutatott regényírásában. Ez a modell – a világirodalmi szint számonkérése a saját irodalmon – periférikus kultúrákban mindig kellően hatásos (sőt, vélhetően szerkezeti sajátosság): aki ol-

vasta a *Vad nyomozókat*, úgy sejtheti, hogy a mexikói költészetben hasonló módon alkalmazták egykor a „francia összevetést”, mint nálunk. Ám ha maga a modell nem is, egyes alkalmazásai esendők lehetnek. Az *Édes anyanyelv* című kis orosz irodalomtörténetben idézik a szerzők, Vajl és Genisz a 19. századi nagy kritikust, Belinszkijt, aki úgy ítélte meg, Gogol „nem állítható egy sorba Scott-tal és Cooperrel”. Ma (s már jó ideje) e regényírók ismerői így változtatnák meg Belinszkij kijelentését: Scott és Cooper „nem állítható egy sorba” Gogollal.

A kritikusknak nemcsak a mérceként használt írópéldái avulhatnak el, hanem a szótára is. Húsz évvel ezelőtt a kiváló irodalomtudós, Bonyhai Gábor életművét áttekintve Bényei Tamás arra a következtetésre jutott, hogy más az avulási sebessége a „tisztán elméleti szövegeknek”, illetve a szoros műértelmezéseknek: míg az utóbbiak, amelyek egy-egy remekmű fölé hajolva keletkeztek, elevenek ma is, az előbbieket mintha „hamarabb válnának múzeumi kegytárgyakká”. Nem tudom, általánosítható-e ez a megállapítás; nem biztos, hogy minden filozófiai vagy irodalomtudományi iskola szótára hasonló módon megy ki a divatból. De a szakzsargon használatának, úgy tűnik, lehetnek hosszútávú kockázatai. Kritikák, amelyek irodalomelméleti iskolájuk fogalmainak színe elé idézik a műveket, az idő elteltével muzealizálódhatnak. Persze lehetséges, hogy más bírálatok más eszközök – mondjuk tarka metaforikus stílusuk – miatt járhatnak ugyanígy. A kritika viszonylag gyorsan avuló műfaj, s nem könnyű általánosságban megmondani, mi is óvja meg mégis az elavulástól egy-egy darabját.

Belinszkij esete – hogy az idő elteltével leértékelődött vagy elfelejtődött a külföldi író, akit mércévé emelt az érvelésében – magyar kritikussal is megtörtént. Halász Gábor *A magyar regény problémája* című korai áttekintő tanulmányában Herczeg Ferencről írt eképpen: „Magyar Bourget lehetett volna és ő gondtalan szívvel, könnyű kézzel rajzolgatta a Gyurkovics lányok vidám portrét.” Ma már, Bourget-olvasók fogytán, azt hiszem, csak kevesen tudnák megmondani, mit is veszített az irodalmunk azzal, hogy Herczeg nem vált „magyar Bourget”-vá. Ismerek olyan esetet is, amikor fordított a kritikai ítélet: a bíráló jobbnak találta a magyar művet, mint feltételezhető nemzetközi mintaképét. Bán Zoltán András a *Hideg napokról* írta: „a regény már-már egzisztencialista ihletésű, és nem is elképzelhetetlen, hogy az akkor igen divatos francia irodalom, Sartre és Camus művei hatottak a magyar író gondolkodására. De szemben az egzisztencialistákkal, Cseres [Tibor] műve egy pillanatra sem steril, pedig ez nagyon is jellemzője mondjuk Sartre *A fal* című, szintén világháborús kisregényének.” Figyelemre méltó értékelés ez akkor is, ha netán úgy véljük, *A fal* „sterilitása” nem egyszerűen hiba, hanem a szerző filozófiai tervének része.

A normatív összemérésnek van saját irodalmon belüli változata is. Albert Pál egyik cikkében ekként értékelte Örley István kisregényét: „*A Flocsek bukását* például, a legtöbb lelkes kommentátorral ellentétben, nem emelnénk a *Pál utcai fiúkkal* egy szintre: a körülményes magyarázkodás, a helyenkénti nehézkes fogalmazás bizony még a példaképeket verejtékezve követő kezdőre vall.” Alberté – hiába járunk az új regény időszakában, 1969-ben – igazi klasszikus eljárás: keresd meg a műfaj legjobb darabját (a példaképet), s mérd hozzá az újabb alkotást, versenghet-e vele vagy sem. A párizsi kritikus mondatában ugyanaz az eljárás is élénk tárul, mint amivel a Maughamról író Wilsonnál találkoztunk: a közvélekedéssel (itt: a szakmabeliek vélekedésével) szemben megfogalmazott állásponttal. A kritika általában keresi a vitaszituációt; gyakran nézeteltérések láthatóvá tételével halad a célja felé. Albert különben a kritikus Örleyről jobb véleményvel volt, mint a novellistáról: „Egy-egy tanulmányát, tanulmányrészletét kritikai antológiákban kellene idézni”, írta már-már lelkesen, kiegyensúlyozva ezáltal bírálatá zárórészében a fiatalon elhunyt íróról készült portrét.

A balanszírozás eljárásai oly gyakoriak a kritikáírásban, hogy néha parodikusán idézik fel a balanszírozáshoz készülődő szerzők. „Bár a recensens mindent el fog követni –

kezdte egyik bírálatát Kálmán C. György –, hogy írásában megszabaduljon az »egyrészt-másrészt«, és a »bár–mégis« jellegű mondat szerkezetektől, s az ezzel járó kétértelműnek tűnő értékelésektől, ez az igyekezete aligha fog sikerrel járni – ahogy ez már ebből az első mondatból is kitűnik. Ezért legalább itt, a recenzió második mondatában teljes egyértelműséggel – és ebben a formában bizonyára igazságtalanul – kijelenti, hogy Háy János új regénye, a *Xanadu* sikerületlen mű...” Vannak időszakok, amikor a kritikusok kételkedni kezdenek az egyértelmű értékelések érvényességében; vannak szerzők, akik eleve jobban kedvelik a latolgató stílust, mint az egyirányú érvelést. Kálmán C. ilyen szerző ilyen korszakban (*Xanadu*-cikke az ezredfordulón jelent meg). Nehéz eltagadni a bölcsességet az óvatos kritikusoktól, hisz minden olvasó tapasztalata, hogy az elének kerülő új alkotások többsége nem remek- és nem fércmű, hanem e két végpont közé esik.

Az egyensúlyteremtés néha azt jelenti, hogy az erőteljes esztétikai bírálat jókora esztétikai elismeréssel párosul – mintha a kritikus ugyanazon írásműről állítaná, hogy remek- és egyben fércmű. George Steiner például a hatvanas évek közepén nyilvánvaló tisztelettel írt William Goldingról, megállapítva, hogy angol létére az amerikai regényhagyomány – a románc és a gondolati allegória – folytatója. Legújabb művét, *A torony* címűt viszont elhibáztattnak találta. „Nem vitás, Golding stílusa páráját ritkítóan szép. De a regény szerinte nem jó. Témája, a felkorbácsolt izgalom, statikus benne és szónokiasan hat.” „A regény lényege és nem egy részlete ráadásul alaposan elavult is.” „Az allegória csikorog a kiagyalt kliséktől.” És így tovább. Steiner kritikája mégis kiengesztelődéssel zárult: az olyan író értékelése, mint Golding, akinek az egymásra következő művei módosítják életműve arányait és egyes alkotásai jelentőségét, „csak időleges lehet”. Így *Az épülő mű fele útján* című cikk óvatos méltánylással csomagolta be *A torony* határozott leértékelését.

Elismerés és távolságtartás együttesének különös esete, amikor a kritikus fejet hajt egy mű esztétikai teljesítménye előtt, de elhatárolja magát a világlátásától. Nemrégiben a *Párhuzamos történetekről* író Radnóti Sándor adott erre hazai példát, aki részletes méltatása végén, írása zárlatában így fogalmazott: „Igent mondok a regény világára, amely e hagyomány [tudniillik az európai humanista hagyomány] hatalmas provokációjaként, ellenpróbájaként gyarapítja a létről való tudásunkat. De – az esztétikai ítélettől függetlenül, s mégsem elhallgatható módon – nemet mondok a világnézetére.” Valójában gyakran előfordul, hogy olyan mű akad a kezünkbe, amelynek a szerzője másként látja a világot, mint mi. A művek többsége esetében azonban, ha jó művek, azaz ha szerzőjük „nézetei nem ártanak a művészetének” (hogy Edmund Wilson kifejezését használjam), akkor nem tesszük ezt szóvá a kritikánkban. Akkor tesszük szóvá, ha „nézetei ártanak a művészetének”, s rossz művet eredményeznek, vagy ha nem ártanak, de e nézetek kihívó módon ellentétesek a sajátjainkkal – íme, a *Párhuzamos történetek* és Radnóti esete. A kritika idézett mondata nem csak az alapvető nézeteltérést tette láthatóvá, annak is bizonyosságát adta, hogy a kritikus szükségesnek és lehetségesnek tartja esztétikai és világnézeti értékelés szétválasztását, sőt, felmutatta e kettősség megjelenítésének a kívánatos arányát és módját is. Az olvasó pedig töprenghet, így gondolja-e vajon ő is.

A bírálatok, miközben előterükbe egyedi alkotásokat állítanak, mögéjük értelmező háttérrel, háttérrel vetítenek. Sokféle megoldás ismert: az író élete, életműve, nemzedékének, irányzatának leírása, a mű megírásának korszaka, a műfaj vagy a téma története mind-mind gyakorta háttérre válik a kritikaírásban, hol érdekesen, hol érdektelenül. Idéztem már Gyulai *Újabb magyar regények* című munkáját, amelynek elején imígyen emlegette fel az *Abafi* esetét a levett kalapokkal: ma már „a sikerültebbek előtt sem oly könnyen vesszük le a kalapunkat”. Cikke ekként folytatódik, háttérfelvázolással: „Honnan e változás? Irodalmunk fejlődött, a magyar költészet [értsd: szépirodalom] súlypontja a regényre esett, a modern társadalom legkedveltebb műfajára, s ami a legfőbb, a magyar regénynek oly múltja van, mely követelőbbé teszi az ízlést.” Az ismertetendő regények a

következő bekezdésekben e nagy irodalom- és társadalomtörténeti folyamat háttére előtt vonulnak el: egyedi alkotásokként, de e folyamat részeseiként is. A háttér megváltoztatja az előtérbe vont művek jelentőségét, s a róluk feltehető kritikai kérdéseket is.

Hasonló megoldással kortárs bírálók is élnek. Bán Zoltán András a *Föld, föld!*-ről írva cikke első bekezdésében a Márai-életmű felemás befogadását foglalta össze: másként és mást becsülnék nagyra vagy kevésre az író nyugat-európai és hazai olvasói. E magyarázatra szoruló aszimmetria adja Bán értelmezésének a háttérét, kérdéseket termelve, s fejtegetésének eleve feszültséget biztosítva. A kritikus e háttér által mutatja meg, hogy épp az a határ választja el a Márai-művek megítélésének térfeleit, amely határ átlépéséről szól a *Föld, föld!* A harmadik példám kivételesen zenekritika Schönberg *Mózes és Áron* című operájáról. George Steiner cikke többszörös háttérrel dolgozik: előrehaladva változtatja a háttereit. A zenemű egyik háttére életrajzi: a zeneszerző 1933-as visszatérése a judaizmus-hoz. Háttérként jelenik meg a művészeti ág egyik nagy folyamata is: a szöveggönyv jelentőségének megemelkedése az opera történetében. A legfontosabbá váló háttér pedig művészetfilozófiai: „A *Mózes és Áron* a huszadik században keletkezett, és egész jelenlegi esztétikánk szempontjából kulcsfontosságú művek azon csoportjába tartozik, amelyek alapvető témája önmaguk megalósíthatósága.” E hátterek eltérő távlatába állítva változtatja jelentését és jelentőségét Schönberg műve Steiner írásában.

Vannak írók, művek, amelyek stílusutánzásra készítetik értelmezőiket. Margócsy István még a Csokonai Lili-könyv megjelenése idején írta kritikai magánlevelét a szerzőnek, s csak utóbb, egy-két éve tette közzé, némi magyarázatot fűzve hozzá. Levele ugyanolyan, a barokk prózából táplálkozó, de anakronizmusokat is görgető nyelven íródott, mint a *Tizenhét hattyyúk*, ám másféle (modernebb) feladatot kell megoldania: kritikai érvelést kell közvetítenie. Az ő kísérlete talán a legsikeresebb az Esterházy írásmódját követő értelmezések népes, kissé elkedvetlenítő táborában. Albert Pál kegyetlen stílusparódiával bírálta meg Határ Győző életútinterjú-trilógiáját. Az *Életút* rendkívül érdekes, de túlméretezett, túlírt, túlszűfolt, túl tekervényes és túl egoista szövegfolyam – s ilyen lett a kritikája is. E bírálatot különlegessé teszi, hogy szerzője a közelmúlt talán leginkább egyéni modorú magyar kritikusa; a hosszú, áramló, zsűfolt, utalásos, kimódolt mondatok mestere Határ könyvében rátalált a stílusának leginkább megfelelő tárgyra, s egyben önnön modora tükörképére.

Nekem úgy tűnik, a stílusutánzást alkalmazó kritikák gyakran esendők; tehetségek ritka találkozása szükséges a sikerükhöz. Ám ha sikerülnek, emlékezetesek. Az iménti példánál finomabb megoldással találkozhatunk a *Lotte Weimarban* egyik magyar bírálatában. Halász Gábor kritikái általában egy-, két-, háromsoros mondatokkal kezdődnek, határozott, célirányos felütesekkel. A már idézett *A realizmus titka* például így: „A háborúnak van egy tetszhalottja: az irodalmi realizmus.” A Mann-regényről szóló bírálat első mondata viszont tizennégy soros. Nem stílusutánzat, mégis, Halász hosszú mondata átveszi, felidézi, közvetíti a német regényíró jellegzetes mondatfűzési technikáját: a kritika hangja igazodik tárgyának a hangjához. Általános problémára láthatunk rá a Mann-bírálat példáján: a szépírói művek és a róluk szóló kritikák stílusának aszimmetriájára. Bár a műnemi eltérés kézenfekvő, néha mégis azt érezzük – például humoros alkotások és túlkomoly magyarázataik olvastán –, hogy zavaróan nagy az aszimmetria mű és elemzése közt.

Jellemzésátvitelnek nevezem a ritka eljárást, amikor a kritikus átveszi tárgyalt írója jellemzéséül egy másik értelemezőnek (netán épp tárgyalt írójának) egy másik szerzőről szóló leírását. Vajda Endre *A gondolat impresszionizmusa* címmel írt kritikai tanulmányt 1943-ban Szentkuthy Orpheus-sorozatának első darabjairól. A művek zavart fogadtatására reagálva írása elején hosszan, közel oldalnyi terjedelemben idézte Théophile Gautier jellemzését Baudelaire írásművészetéről, majd így folytatta: „Az idézet szinte szóról-szóra alkalmazható.” Mármint Szentkuthyra. A meglepő jellemzésátvitel egyrészt segíthet

elfogadtatni az alkotást, amelytől olvasói „visszahőköltek” – akárcsak egykor a francia költő verseitől. Másrészt a kritikai fejtegetés „kályhájául” szolgálhat, stabil szerkezetet biztosítva az írásműnek. Hasonló, ám jóval érthetőbb jellemzésátvitelt alkalmazott Rónay György *Fordítás közben* című könyvéről írva Albert Pál, amikor kritikája zárásaként hosszasan idézte a Valery Larbaud esszéírását jellemző Rónayt – immár az esszéíró Rónay jellemzéseképp. A játékos megoldással a bíráló átadja a szót a megbíráltnak, hogy az – akaratlanul – saját teljesítményét értékelje.

A kritikák gyakran tartalmazznak burkolt vagy nyílt jóslatot: igyekeznek sugallni vagy megmondani, merre fordul az irodalmi divat, egy-egy író pályája, le- vagy felértékelődik-e valamely mű, téma, stílus, szerző vagy műfaj. A jóslatok többsége nem teljeseedik be, ám ha mégis, az ritka pillanat, a kritika villanásszerű megdicsőülése. Íme: Bojtár Endre 1972-ben alapos elemzést írt Konrád György regényéről, *A látogatóról*, s a benne megjelenített világról. Írása nevezetes zárómondatát – amely utóbb jóslattá vált, vagy talán már eleve burkolt jóslat volt – idézem: „A kérdés, ami az én oldalamat fúrja, így hangzik: ki röhögi ki mindent – a világot, a látogatóit, önmagát, s az ezt megörökítő jeleket, a szavakat.” Hét év múlva, a *Termelési-regényről* írva Bojtár mottóként idézhette saját sorait, rámutatva: megjött, aki mindezt kiröhögi. Valójában sokkal gyakoribbak a kritika történetében az elfelejtett jóslatok. Hevesi András így kezdte egyik 1928-as színikritikáját: „Jean Giraudoux *Siegfried* című, most bemutatott darabja határkövet jelent a francia dráma történetében, sőt korszakot fog alkotni.” Amennyire tudom, ez a jóslat még nem teljeseedett be.

Ha a jövő meghatározásáról esetleg le is mond a kritikus, a jelen értelmének (tendenciáinak) megragadásáról nemigen. Végül is, az olvasók felől nézve, a kritikák főként arra való, hogy megtudjuk, „mi megy most?” Az új nyakon csipése a modern kritikus egyik legfőbb vállalkozása. Szerb Antal 1933-ban cikket írt *A mai angol regény* címmel az *Erdélyi Helikon*ba, arról tudósítva, hogy a mai német regény, egy-két kivételt leszámítva, „nem nyújt semmi érdekeset”, s a francia irodalom is sokat veszített mozgalmasságából. „A legmeglepőbb kísérletek és legizesebb forma[i] újítások most Angliából és Amerikából érkeznek.” És sorolta is, főként Angliából, Huxley, Virginia Woolf és a többiek műveit. Négy évvel később majdnem azonos cím alatt ugyanő *Új angol regényekről* írt egy másik lapban. Cikke így kezdődött: „Úgy látszik, elmúltak azok az idők, amikor az angol regényirodalom csupa merész kísérlet, újakezdeés és reformvágy volt, amikor minden év új és új regényszennazációkat hozott.” Mi változott röpke négy év alatt? Gondolom, nem maga az angol irodalom, hanem kritikusának ismeretei vagy a látószöge. Inkább az a feltűnő a két írásműben, ami nem változott meg: az új tendencia megragadásának kritikusai késztetése.

A lajstrom folytatható, a gyűjtemény gyarapítható volna, de azt hiszem, már épp eléggé nagyra nőtt. Kissé zavarban vagyok, hogyan is zárhatnám le e nyitott írást. Kritikát olvasni számomra épp annyira formai élmény, mintha szépírói alkotást olvasnék – voltaképpen csak ezt a tapasztalatot szerettem volna formába önteni; hogy elámulok a kritikai eljárások ismétlődésein és változatosságán: hogy milyen sok telik az emberi szavaktól. Van bennem kétely, elvezethetik-e kis idézeteim az olvasót magukhoz a kritikákhoz. Pedig ezt szeretném: hogy apró magyarázataim „a szárnyaivá váljanak” e tíz- vagy százötven éves írásoknak.

NEM „Ő”, NEM MOST, ÉS NEM ÍGY

Barna Imre: *Kérdezd meg tőle*

„Nagyon zúrós, és több mint gyanús a fickó”, állapítja meg a fiatal, pirosposzsgás szovjet tiszt, miután kifaggatta a regény főhősét; történik mindez 1944 áprilisában egy ukrán falucskában, egy rögtönözve berendezett katonai irodahelyiségben, alig pár kilométerre a harcok színterétől. Szó se róla, Barabás Endre valóban különös figura: „az arcvonalnál fogták el, civilben van, magyarnak és zsidónak, sőt orosznak is vallja magát, de egyik sem nagyon hihető róla, bár oroszul tűrhetően beszél, és emellett állítólag németül is tud, de azt mondja, harcolni akar a németek ellen, magyarokra viszont nem fogna fegyvert”. A kihallgatótisztt szemében a kevert, mozaikos identitás egyszerre abszurditás (azaz botrány és balgaság) és könnyen leleplezhető, hamis alibi. Aminek *ennyire semmi értelme*, amögött nyilvánvalóan ellenséges szándék húzódik meg; Barabás Endre tehát valószínűleg kém. (Hogy kinek a szolgálatában, azt csak a jó ég tudja.) A regény olvasója persze nem lepődik meg, hogy a feszültségnek komikus fordulat vet véget: másnap május elseje, holmi diverzánssok leleplezésénél fontosabb feladat a vodkaosztást megszervezni. A kínvallatásnak amúgy sem lett volna semmi értelme: ha valakinek fogalma sincs róla, mit feleljen arra a kérdésre, hogy „ki vagy te?”, abból erőszakkal sem lehet kihúzni az őszinte választ.

Barna Imre első regénye, a *Kérdezd meg tőle* posztmodern filozófiai tézisregény. (Aki úgy gondolja, ilyen műfaj nem létezik, mivel egy vérbeli posztmodern szövegnek nincsenek tézisei, az keressen másik kategóriát: „az identitás megalkothatatlanságáról szóló filozófiai tézisregény” vagy „posztmodern filozófiai regény”, ahogy tetszik.) Mintha Barabás Endrével minden kizárólag azért történe, hogy felismerje, és vele együtt az olvasó is megértse: az identitás folytonosan megkérdőjeleződő, továbbá szükségképpen inkohere ns fikció. (Olcso kritikus fogás volna az Eco-fordító szerző kapcsán Umberto Ecóra hivatkozni, de tény, hogy a *Kérdezd meg tőle* irodalomszemlélete sokat köszönhet az olasz író és teoretikus munkáinak.) Már amennyiben az identitásunkra nem adottságként tekintünk, hanem olyasvalamiként, amivel *dolgunk* van – mondjuk, mert a történelmi körülmények rákényszerítenek, hogy átgondoljuk, milyen kulturális, nemzeti és politikai közösség(ek)hez tartozunk, és mindez mivel is jár a sorsunk alakulására nézve.

A *Kérdezd meg tőle* főhőse, Barabás Endre 1922-ben született Moszkvában egy zsidó–magyar katonatiszt – a férfi épp hazafelé tart a szibériai hadifogságból – és egy orosz nő gyermekeként; az anya a családi legendárium szerint mongol ősökkel is büszkélkedhet. (Vagy épp szégyenkezhet miattuk, attól függően, milyen történelmi perspektívából tekintünk a népes Kozlovskij-Korsun család históriájára.) A fiú budapesti gyerekkora e hármass kulturális vonzalom jegyében

Európa Könyvkiadó
Budapest, 2021
368 oldal, 3999 Ft

ben telik. Lenyűgözi a zsidó nagyszülők és a népes Berg, illetve a magyárosítás után: Barabás család szentendrei kisvilága, annak minden bonyolultságával együtt; az apa új feleségének zsidó környezetétől viszont határozottan viszolyg (a válás után részben ezért is marad az anyjával). Mi több, a zsidó vallás részletkérdései kifejezetten hidegen hagyják, és tökéletesen tanácstalan, ha a cionizmusról esik szó. („Hát zsidónak lenni is ennyire bonyolult dolog?”, töpreng el a 85. oldalon.) Büszke magyarnak szeretné vallani magát, akárcsak háborús veterán nagybátyja és még oly sokan a család apai ágán, de a magyar állam ebben lépten-nyomon megakadályozza, például kizárják a gimnáziumi cserkészcsapatból (pedig igyekeznek a legjobb tudása szerint megfelelni a cserkész törvény mind a tíz pontjának); aztán következnek a komolyabb korlátozások, végül a munkaszolgálat a keleti fronton. Anyja elszánt lelkesedéssel oroszok neveli, de a fiút taszítja az angyalföldi zsidó kolónia antiszemitizmusa, és nem nagyon tud mit kezdeni a pravoszláv vallással, továbbá azzal a kedves családi anekdotával, mely szerint az egyik nagybácsija („a miénkkel ellentétes ág hírhedt képviselője”) nem is olyan régen még pogromokban vett részt Oroszországban. A fiatal Barabás Endre, születési nevén Andrej egy dologban azért biztos: undorodik a gyávaságtól, jelentkezzék az bármilyen köntösben; elsősorban persze a kikeresztelkedő vagy a vagyonukat „keresztény” strómanokra ruházó zsidókra haragszik a legjobban. Jobb híján megpróbál „jövevényként, kívülállóként, büszke idegengként” létezni a saját közegében – miközben pontosan tudja, hogy ez sem kínál megoldást az identitásával kapcsolatos problémákra. Hiszen a kívülállás nem opció abban a világban, amelyben a szűkebb és tágabb környezete azt várja az embertől, hogy világos és artikulált választ adjon a kérdésre: „ki vagy te?” Kihasználva a kínáló lehetőséget, Barabás az önmeghatározásnak egy másik útján is elindul: érettségi után vasesztergályosként dolgozik „egy zuglói középüzemben”, és egy téli reggelen „végre valami igazinak: kizsákmányolt szegénylegénynek, elnyomott, csóró proletárnak” érzi magát – ám ahogy emelkedik a társadalmi ranglétrán, és „megvetett páriából önfenntartásra képes szakmunkássá” avanszál, ez a morális és politikai érzület is elhalványul benne.

Az önmeghatározásnak persze nem csupán a kulturális és nemzeti identitás megfogalmazásának problémái állnak az útjában, hanem azok a családi titkok is, amelyek létezéséről Barabás Endre csak lassanként értesül – leginkább a családtörténeti elbeszélések elhallgatásaiból. Miért kellett az anyának várandósan elmenekülnie Oroszországból, miért kísérte el Magyarországra hadifogoly férjét? Miért az áll Endre két éves korában Szentendrén kibocsájtott születési bizonyítványában, hogy a fiút örökbe fogadta az apja? És ha mindaz igaz, amit a szülők a titkok lelepleződésének pillanatában elmondanak neki a származásáról, akkor ebből mi következik az ő zsidóságával, magyarságával és oroszágával kapcsolatban? És ha nem minden (vagy nem minden *ügy*) igaz, ahogyan azt a felmenők elmesélik?

A műfaji konvencióknak megfelelően a főhős (és az olvasó) csak akkor kaphat választ a kérdéseire, ha Endre/Andrej kilép a nagyvilágba, utazást tesz térben és időben – azaz szélsőséges helyzetekben próbára teszi a számára felkínált identitáskonstrukciókat. Jelen esetben a hely kaland, „a harc, a halálos játszma” a keleti fronton kezdődik: Barabás elhatározza, hogy az első adandó alkalommal megszökik a munkaszolgálatból, és a szovjet csapatokhoz csatlakozva a németek ellen fog harcolni. Hiszen nem lehet gyáva, vállalnia kell a zsidó sorsot (bármilyen legyen is az) – egyszerre zsidóként és „a rettenthetetlen mongol ősei nevében”, „a hős Ogotáj kán kései utódaként”. No meg magyar hazájának lojális fiaként.

Innentől kezdve ironikus karrierregényt vagy visszajára fordított fejlődéstörténetet olvasunk – jó ritmusban és érdekfeszítően elmesélve. Barabás Endre nem válik háborús hőssé (sem „rendes zsidóként”, sem máshogyan), pláne nem végzi be az életét hősi halottként. Viszont három és fél évet tölt különböző hadifogolytáborokban, ahol tolmácsként, majd a „magyarok”, a „németek”, az „oroszok”, a „románok”, a „vörösök”, az „antifasisz-

ták”, a „kollaboránsok”, a „kommunisták” vagy általában véve a „foglyok” és a „fogvartartók” között közvetítve, saját identitásjelölőitől fokozatosan megszabadulva, mintegy a *túlélés elszánt angyalaként* komoly pályát fut be. Először hadirokkantként a lebegyanyi hadifogolytáborba kerül (a tábor felé tartva légitámadás éri a menetoszlopot), ahol kiszáratva a román zászlóalj fogoly századparancsnokává teszik, mielőtt ideológiai nevelőként a magyar csapathoz irányítanák. Majd átvezénylik a Moszkva környéki Vörös Építő táborba, és hamarosan hadifogoly-parancsnokká nevezik ki: ő irányítja a német foglyok munkáját. Mindkét lágerben határozott, de emberséges vezető, akinek saját felfogása szerint az a feladata, hogy „engedelmességre, mindenekelőtt tehát önuralomra bírja” a rábízott embereket; „huszonéves atyaúristen, komisz idegen”, aki „úrrá lett a káoszon, és most már rajta áll vagy bukik itt a rend”. Karrierje valószerűtlen magasságokba ível: titkos viszonyt kezd a tábor politikai tisztjével, a (természetesen) gyönyörű Alexandra Szviridovával, illegális üzelmekbe bonyolódik a környékbeliekkel „a szovjethatalom anyagi megkárosítása érdekében”, és így tovább. A döntő hibát akkor követi el, amikor kiszökik a lágerből, hogy megnézzé magának Moszkvát, a szülővárosát (bár tisztában van vele, csupán történeti véletlen, hogy éppen itt látta meg a napvilágot a Szibériából Szentendrére tartó úton). Különösen Lenin mauzóleuma érdekli. (A szovjet vezető bealزامozott holtteste családást okoz neki: „zöld volt és kicsi”.) Ezt a függelemsértést már nem nézi el neki a hatalom: elszakítják a szerelmétől és a kényelmes tábori világtól, és az oreli (orjoli) szigorított lágerbe kerül. Ahol – újabb ironikus fordulatként – öt héten keresztül békés társasági életet él a fogoly német táborparancsnok bungalójában, majd nem sokra rá a többi hadifogoly társaságában elindítják Magyarországra felé. 1947. december 2-án érkezik Budapestre. A visszatérésének öröme rendezett családi összejövetelel alkoholmámorban végighallgatja a túlélők beszámolóit a vészorszak idején törtétekről, ő viszont szinte nem mond semmit. Mert nincs mit mondania: „És hogy aztán kész, vége, itt vagyok. Ennyi.” Se nem törvénytisztelő zsidó, se nem magyar hazafi, se nem orosz hős; legfeljebb egy tróger, aki a hátországban átvészelte a háborút.

A *Kérdezd meg tőle* mély értelmű játékot folytat az egymást kizárónak feltételezett identitásjelölő fogalmak ironikus kiforgatásával és ellentételező összekapcsolásával. A fiú úgy dönt, hogy „zsidó marad” (elutasítja, hogy pravoszláv keresztlevelet szerezve mentesüljön a munkaszolgálat alól), mert „akkor legalább nem kell oroszokra lövöldöznom” – miközben a szülei éppen a „vörösök” bosszújától félve ragaszkodtak a zsidó identitás konstrukciójához (emlékszünk a cári terrorszervezetben tevékenykedő nagybácsira...). Endrével barátságosan és korrekt módon bánnak a nációk, akik a szökése után elfogják, mi több, teljesítik a kérését, és átkísérik az „oroszokhoz” – hiába jelenti ki, hogy „Maguk ellen akarok harcolni”, a tiszt csupán ennyit válaszol: „Annyi baj legyen. Kár, hogy az oroszok egyből ki fogják nyírni.” A szovjetek számára Barabás az első időkben azért nem tűnik hasznos figurának, mert „muszos vagyok, tehát nyilván zsidó is, azaz nem vagyok érdekes, nem vagyok alkalmas a bomlasztásra” – tehát nem lehet „diverzánsként” vagy kémként visszaküldeni a magyar csapatokhoz. Más szóval: bármennyire is orosz, csupán magyarként tudnák használni, ha nem volna zsidó. Ezért az lesz a feladata, hogy a nációk esküdt ellenségeként a németeknek tolmácsoljon a lágerben – és ezt olyan sikeresen műveli, hogy később ő, „az ideológiailag képzetlen, ráadásul kémgyanús, kozmopolita burzsu szarmazék” megbízhatóbbnak számít a szovjet politikai vezetés szemében, mint egy valódi „kommunista proli”... És így tovább, számtalan változatban.

A regény legfontosabb önértelmező metaforája az életrajzi elbeszélések eredendő fikcionalitására mutat rá. Barabás Endrének a lebegyanyi fogolytáborban orosz nyelven papírra kell vetnie az életét, fogságba esésének történetét, a lágerbeli mindennapjait – majd egy hét múlva újból, aztán megint, heteken keresztül. A regény főhőse lassan érti meg, amit az olvasó már a kezdetek kezdetén sejt: az önvallomásokat senki sem olvassa el, bármit

fantáziálhat, amit csak a papír elbír; a lényeg a normateljesítés, hogy szaporodjanak a dokumentumok, „az a fő, hogy én újra és újra megírom őket”. Röviden: az önéletrajzi fikciónak nincs hatása a valóságra; a szavak nem végzik el a munkát, amelyet naivan rájuk bízunk: az identitás meghatározását. (Persze nem is erről a regényről lenne szó, ha nem jelenne meg a szövegben egy ellentétes értelmű metafora is: Barabás Endre az első időkben a Budapesten olvasgatott náci propagandaújság képriportjai alapján ismeri fel a szovjet katonákat...)

A hagyományos kulturális identitásjelölő fogalmak használhatatlanságára vonatkozó XX. századi történelmi tapasztalatok vagy az önéletrajzi elbeszélések lehetőségébe vetett hit megrendülésének színrevitele talán üres, külsődleges gesztus maradna, ha mindez nem jelenne meg a mű szerkezetében. Ám természetesen megjelenik. A *Kérdezd meg tőle* a talált kézirat fikciójára épül: Barabás Endre húsz évvel ezelőtt megírta első huszonöt éves történetét, a regényben ennek a szövegnek a kiigazított változatát olvassuk. (Amit mindazonáltal „nem »ő«, nem most, és nem így” mesél.) A kézirat összerendezője, Endre fia nem csupán belenyúl itt-ott a szövegbe, általában jelöletlenül, de az elbeszélést gyakran megakasztja egy-egy rövidebb párbeszéddel, amely apa és fia között zajlott le. A fiú a saját története után nyomoz (ha jól értem, ezúttal is az az egyik kérdés, hogy van-e vérségi kapcsolat a két férfi között, de e második családtörténet a töredékes elbeszélés alapján szinte rekonstruálhatatlan), faggatja az apját, időnként korigálja. Bízva benne, hogy ha „elképzelem, ahogy a férfi elképzelem” a történetét, és „tovább képzelem”, akkor „a Barabás nevű elbeszélő történetéből” végül mégis kirajzolódik *valamiféle* igazság.

Talán mondanom sem kell: ki is rajzolódik, meg nem is. Amikor a fiú a tetteinek morális következményeivel kapcsolatban kérdezi az idős, haldokló férfit, vagy egyszerűen valamilyen jól ismert identitáskategóriát használ („zsidó”, „magyar” stb.), az ingerülten kitér a válasz elől. „Kérdezd meg tőle”, hajtogatja, ha arról esik szó, *mások* minnek tekintették őt, és hogyan ítélték meg egykor a viselkedését. A hiányok kitöltése az olvasó fantáziájára van bízva – a képzelet használata viszont komoly morális felelősséggel jár, miként a Barabások története, apa és fiú elbeszélése is példázza Barna Imre remek első regényében.

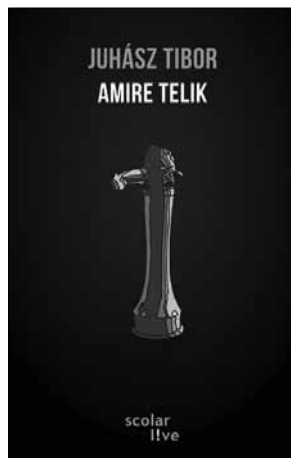
ESZTÉTIKAI SEGÉLYKIÁLTÁS

Juhász Tibor: Amire telik

Juhász Tibor első kötete 2015-ben jelent meg, azóta írt két további könyvet, és fáradhatatlanul szerkeszt – jelenleg a *Pannon Tükör* versrovatát, illetve három online fórumot (az *Irodalmi Szemle* és a *Kortárs Online* felületét, továbbá a *Kulter.hu*-t). Ezen felül *Lyukóvölgy* munkacímével készülöben van egy szociográfiája is, tehát – mind szerkesztőként, mind szépíróként – meglehetősen termékeny pályakezdést tudhat magáénak. Az intenzív – többnyire méltató – kritikai figyelem pedig azt mutatja, hogy nem pusztán mennyiségi, hanem minőségi értelemben is számottevő munkát végez.

Az Apokrif és a FISZ gondozásában megjelent első verskötetet (*Ez nem az a környék*, 2015) a novellákat tartalmazó – ám inkább novellafüzérként működő – *Salgó Blues* követte (Scolar, 2018), idén pedig szintén a Scolar gondozásában látott napvilágot a második verseskötet *Amire telik* címmel. A három kiadvány között komoly tematikai átfedés van, sőt, ha hozzájuk olvassuk a készülő *Lyukóvölgy*ből megjelent részleteket, akkor még biztosabban állíthatjuk, hogy Juhász Tibor tudatosan építi a pályáját. A társadalomábrázolási igény szépen nyomon követhető a novellákban és a versekben is: mélyszegény, illetve lakótelepi környezetet, kisebbségi és munkásosztálybeli karakterek, s a hozzájuk kapcsolódó élethelyzetek jelennek meg a művekben. Tehát a társadalom marginális szereplőiről olvashatunk. Ebből a szempontból Juhász Tibor írásai természetesen illeszkednek a kortárs irodalom szociálisan érzékeny áramlatába. A jelenséget az irodalmi reflexió – legyen szó bármely hasonló témában alkotó szerzőről – leginkább a szociopoétika, illetve a szegénységirodalom kifejezésekkel kísérli meg körülírni. Annyi bizonyos, hogy a kortárs érdeklődés (Borbély Szilárdtól kezdve Erdős Virágon, Kiss Tibor Noén, Szilasi Lászlón vagy Tóth Krisztinán át a húszas-harmincas éveikben járó szerzőkig) mélyebb történeti beágyazottsággal bír. A rendszerváltás körüli regényirodalom egyes darabjai (főleg Krasznahorkai László és Bodor Ádám művei), a hatvanas–hetvenes években induló szociológiai szemléletű írók (Konrád György, Csalog Zsolt vagy Tar Sándor), illetve a két világháború közötti szegénységrepresentációk (József Attilától és Illyés Gyulától Déry Tiborig vagy Gelléri Andor Endréig) akkor is a téma állandóságáról tanúszkodnak, ha köztudottan voltak olyan időszakok (így az ötvenes évek szocialista irodalma), amikor a szegénységet nem nagyon volt szabad ábrázolni.

A hevenyészett felsorolás persze csak nagyvonalú felrajzolása annak a történeti kontextusnak, melyhez Juhász Tibor pályakezdése csatlakozik. Fontosabb kérdés talán, hogy milyen tétellel bír a szerző szociális érzékenysége. A magam részéről ódzkodom a szegénységirodalom tisztán tartalmi ka-

Scolar Kiadó
Budapest, 2021
68 oldal, 1790 Ft

tegoriájától, a szociopoétika fogalmát termékenyebbnek tartom. A marginális társadalmi csoportokról szóló beszéd elemi igénye a láttatás. Ebben az értelemben olyanfajta közösségi irodalomról beszélünk, melynek tárgya – tematikus történetisége ellenére is – egyrészt alulreprezentált, másrészt körülleglik a demagóg prekonceptiók. A valóságra vonatkoztatottság, provokatívabban fogalmazva a proaktivitás és a mások nevében szólás szerzői igénye a bárdköltészeti szerepmoddell idézheti, amennyiben a szövegek megszólalója e marginális világ belső szereplőjeként tűnik fel. Juhász Tibornál viszont nem teljesen erről van szó. A *Salgó Blues*ban megjelenített narrátor (a *Helytörténet* című záródarab szerint) olyan modelliként tekint a szereplőkre, akikből megél, tehát a literátus író bizonyos értelemben távolságtartó pozíciójába helyezkedik azzal együtt, hogy a rögzítés igényével is természetes részévé válik a novellák világának, belső nézőpontból beszél, sőt, gyakran kivételesen egészséges empátiával (anélkül, hogy patetikussá vagy sajnálkozóvá válna). Az *Ez nem az a könnyék* verseinek beszélőjét is hasonló kettősség jellemzi. A kötetnyitó versben (*A harangszót várják*) egészen az utolsó kifejezésig személytelen a dikció, az „én” váratlanul érkezik meg a zárlatba, ugyanakkor a „gondolom” szó hangsúlyossá teszi a nézőponti ábrázolást, tehát ismét a kívül-belül kettősségével találkozunk. A verset érdemes egészben idézni:

*Itt a szívek helyén üres konzervek
vannak, azokba gyűjtik a könnyek
helyett hulló esőt, mikor megtelnek,
cserepes bőrüket nedvesítik vele.*

*Az aprópénzt éhes zsebekbe rejtik,
és aki beléjük nyúl, koszból gömbölyödött
galacsinokat talál, meg dohányzsemcséket.*

*A tekintetek nem akadnak fenn
a megroggyant házak közötti
szemétdombokon, alig rebbenve
átsiklanak a félig földbeavájt
autóroncsokon, a sárba fulladt utcák
tengerén, a telep mögötti völgyön,
dombokon, s egy messzi templom
csúcsára szegeződnek.*

A harangszót várják, gondolom.

Jól látszik a szövegből, hogy már az első kötet legelső költeményében is tudatosan pozicionálja magát a marginális csoportot megjelenítő beszélő. A verssorokba tördelt leírás kevés – ám annál hatásosabb – költői képpel él, a szöveg legalább annyira epikus, mint lírai. A műnemi problémák taglalása előtt viszont egy dolgot mindenképp tisztázni kell Juhász Tibor műveivel kapcsolatban: amit csinál, az messzemenőkéig megfelel a Sartre-féle „elkötelezett irodalom” eszméjének. Az „elkötelezettség” ebben az értelemben nem csupán tartalmi (itt: társadalmi-szociológiai) értelemmel bír, legalább annyira nyelvi kérdés: Juhász Tibor az elesettek ábrázolásához érvényes formákkal dolgozik, versei és elbeszélései nyelvi értelemben is felelős alkotói etikával bírnak.

A már címében is provokatív *Amire telik* a kiadó műfaji meghatározása szerint verseskötet. A cím egyrészt a szegénységre utal, másrészt metapoétikus jelentést hordoz, s így kritikusi magaslabda: mire, mennyire telik hát Juhász Tibor új könyvétől? A címdalton, a

Roncstelepből származó Oravecz-mottón és a személyes ajánlason („Édesanyámnak”) kívül negyvenegy versre, három címtelen ciklusra és egy hattételes bibliográfiára a tartalomjegyzék előtt. Vegyük ezeket sorba: a címdoldalon a Scholar Live-sorozat műfajmeghatározása található („v_rs_k”), amely Juhász könyve kapcsán sajátos tétellel bír. Az *Amire telik* versei ugyanis – ahogy korábban jeleztem – legalább annyira prózai szövegek, mint versek. Az *Ez nem az a környék* darabjaihoz képest még kevesebb líraiság érzékelhető, a költészet eszköztárából a trópusokkal szemben az alakzatok kerülnek egyértelmű túlsúlyba, a kötet depoetizáltsága pedig egyértelműen megidézi a hetvenes évek lírafordulatának ikonikus szerzőit, közülük is elsősorban Oravecz Imrét. Nem véletlen tehát az *Egy földterület növénytakarójának változása* című 1979-es kötetből származó mottó:

ha senki sem háborgatja, egy épen maradt tömlőből teleszívja tüdejét a sok éve pumpált, még kevésbé szennyezett levegővel az idős telepőr, és beül valamelyik poros vezetőülésre, pipára gyűjt, kinéz a törött szélvédőüvegen, és a hivatásos sofőrökre gondol, akik tönkre mentek ebben a nézésben

Sokatmondó, hogy a könyv mottójául egy olyan prózavers zárlatát választotta a szerző, amely a munkásosztályt képviselő telepőr leíró jellegű ábrázolásában nyelvi mintaként szolgál, ráadásul megjelenik benne az *Amire telik* első ciklusából ismerős reflexivitás, illetve a harmadik szakaszt uraló feszültség, amely a haladás (leginkább a műszak utáni közlekedés) és az állóképi, fotószerű megjelenítés között áll fenn. A második – legtöbb szöveget tartalmazó – ciklus pedig előbb egy bolti eladó szemszögéből villant fel jeleneteket (leginkább a lopás témakörében), majd a várandósságot és a szüléséget a bántalmazással összekapcsoló szemelvényeket olvashatunk, végül a szegregátumban élők lakhatási körülményeiről. A kötetvégen található szakirodalmi jegyzékben szereplő könyvek egyes passzusai eredeti vagy torzított formájú ready made-ként épülnek be a szövegekbe, a bibliográfia funkciója viszont első ránézésre problémásnak tűnik. A tudományos stílus versebe emelésének van hagyománya a magyar költészetben, elég csak Petri György egyes verseire gondolni, ráadásul a szakirodalmakból származó részekben a bibliográfia nélkül is felismerhető a tudományos nyelvhasználat („A telepre az 50-es években vezetőik be a villanyt, / egy évtizeddel később a magasabban fekvő / részekben a vízellátást is megoldották” – *Cegajosok*). A bibliográfia könyv végi jelenléte mégis szimpátiát kelt: affirmatív igényt látok benne, amely felhívja a figyelmet arra, hogy a magyarországi közbeszédben leginkább heurisztikák által megítélt szegregátumot módszeresen (például tudományos módszerességgel) célszerű kezelni. Ráadásul a kötet versei több nyelvi regisztert elegyítenek, melyek közül a tudományos stílus nem kap kitüntetett szerepet. A leginkább kihagyásokkal és a fotografikus rögzítés eszközével élő fegyelmezett beszédmód mellett – leginkább az első ciklusban – a többségi társadalom ítéleteinek legalább akkora teret szán a szerző, mint a tudományos nyelvhasználatnak. A kívülálló ítélete már a kötetnyitó *Szükség* című versben megjelenik („Ha segítyt kapnak, drogra, italtra költik”), az *Elfogyasztani, tönkretenni* című darab pedig egyenesen ezt a fajta beszédmódot teszi szervezőelvvé („Hónapról hónapra / így csinálják, segélyosztáskor / mindenből újat vásárolnak, / hogy megint legyen mit / elfogyasztani, tönkretenni”). A szövegekben megjelenített regiszterek tehát termékeny feszültségbe kerülnek egymással: a távolságtartó tudományos módszeresség a demagóg közvélekedéssel, a leíró, állóképszerű ábrázolás az elliptikus retorikával („A vonulatok összeérnek, / lebuknak, felszöknek, és ahol a vonalak tompább / szögeket zárnak, ott elnéptelenedett települések” – *Ajnácskő felől*), a második ciklusban felerősödő személyesség az objektivitással („Telefonszámokat, honlapokat ajánlottam / neki, újabb és újabb történeteket találtam / ki a barátaimról, hogy tudja, nincs egyedül. / A felkaptörése után sírt először” – *Szem előtt*). A regiszterkeverésből adó-

dó kettősségek nyomán keletkező esztétikai feszültség megítélésem szerint egyetlen célt szolgál: hogy az olvasó impulzív módon szembesüljön a szociológiai értelemben vett szegénységgel. Ha úgy tetszik, esztétikai segélykiáltásról van szó, így válik elkötelezetté Juhász Tibor kötete.

Egyetlen erényről nem szóltam még: a következetesség nem csupán a kötetkoncepción, illetve a különböző beszédmódok elegyítésén látszik, hanem a könyv vastagságán is. A kritika elején a mennyiségi szempont mellett a szerző szerkesztői tevékenységét emeltem ki. A szigorú szerkesztésmód a korábbi kötetekhez hasonlóan az *Amire telik*nek is sajátja: vékony könyvekről van szó, melyeken – a kihagyásos retorikától függetlenül is – látszik a szűkszavúság igénye, a lehető legfeszesebbre húzott szöveg ideája. Ez viszont nehézségeket is jelenthet a továbbiakra nézve: az *Amire telik* költői potenciáljának vizsgálatakor nem lehet elhallgatni, hogy Oravecz Imre költészete egyes verseken túl erős nyomot hagy. Véleményem szerint ez a kisebb probléma (mégiscsak egy fiatal költő harmadik könyvéről beszélünk). Komolyabb kérdésnek tűnik viszont, hogy a szociográfia elkészülte után (vagy épp azzal párhuzamosan) milyen verseket kezd el írni Juhász Tibor. Az ellipszis és a leírás retorikájának elmélyítése járható, de őszintén szólva unalmasabb útnak tűnik, a trópusok felé történő visszafordulás viszont annál izgalmasabb lehet, nem véletlenül idéztem egészében *A harangszót várják* című költeményt az első verskötet elejéről, mely egy gyönyörű költői képpel indul.

Az *Amire telik* erős verseket tartalmazó konceptkönyv, mely a szegénység gyűjtőfogalma alá tartozó társadalmi csoportok megjelenítését hiteles formában végzi el, és sok erős szöveget tartalmaz (jómagam az *Átfér a nyomor* és a *Ráhagyás* című versekhez tértem vissza többször is). A depoetizált nyelvhasználatot messzemenőig indokoltnak látom, ugyanakkor nem tudom elhallgattatni a bennem élő konzervatív olvasót, aki több klasszikus értelemben vett lírai ingerre vágyik. Juhász Tibor tudatos és fegyelmzett költői attitűdjében az eddig olvasottak alapján katartikus versek is rejlenek. Bízom benne, hogy az önmagát egytémás szerzőként meghatározó költő a jövőben más témákban is kipróbálja majd magát, és a szegénységen kívüli irodalmat is gazdagítani fogja.

VIDÉKISÉG PROVINCIALIZMUS NÉLKÜL

Takáts Gyula és Tüskés Tibor levelezése (1959–2008). Összeállította: Fehér Zoltán József

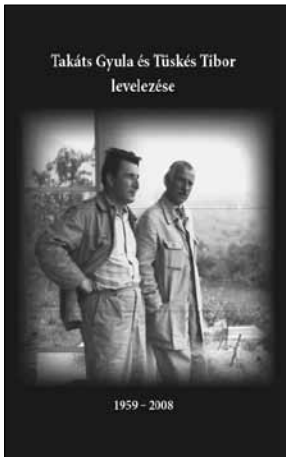
A kortárs irodalmi levelek szinte szemünk láttára enyésznek el. A gyökeresen megváltozó kapcsolattartási szokások sebesen alakulnak át. Volt idő, amikor egy írógéppel írt üzenetért is elnézést kért feladója. A telefon, az internet minden bizonnyal végképp kivételessé teszi az autográf kapcsolattartást. Ezzel párhuzamosan a versek, regények kéziratái is egyre ritkábbá válnak. Feldolgozásuk a jövődó filológusait állítja majd új feladatok elé.

Frissen megjelent kötetében Fehér Zoltán József még hagyományosan továbbított üzeneteket rendez sajtó alá. Példamutató gonddal összeállított munkája fél évszázad dokumentumait tartalmazza. Fontos látélet ez a kádári konszolidációról, az eleinte gyanakvással fogadott, sokat bírált *Jelenkorról*, Takáts Gyula és Tüskés Tibor kötetéről, burjánzó terveiről. Ott szerepelnek benne a somogyi és baranyai irodalmi tanácskozások, kiadványok, a helyi és távolabbi író-olvasó találkozók, kiállítások is. Gyakran tűnnek fel a művek kritikai visszhangjai, és rendre belebotlunk a fővárosi és vidéki hivatalok, hivatalnokok packázásaiba.

A közelmúltnak ez a számvetése nem előzmények nélküli. Tüskés Tibor az *Időrosta* című könyvében már több irodalmi kapcsolatát, anekdotáját is elmesélte (Pannonia Könyvek, Pécs, 1994). Felidézte Takáts Gyulánál tett első látogatását is, melyre 1958 telén került sor. Személyes találkozásukat rövidesen pécsi irodalmi est és megannyi közös program követte. Barátságukról a *Derús borúlátóban* (Kairosz Kiadó, 2008) is szólt. A most közölt levelek árnyalják az említett történeteket. A dokumentumok szervesen kapcsolódnak a Pro Pannonia Kiadói Alapítvány korábbi vállalkozásaihoz. Az érintettek nézőpontjából kiegészítik azt is, ami például a Szőnyi Tamás által írt *Titkos írásban* szerepel. (A két vaskos kötetben Takáts Gyula és Tüskés Tibor neve, baráti körük, illetve a *Jelenkor* több alkalommal is föltűnik.)

Fehér Zoltán József rendkívül körültekintő, alapos előszava pontosan tájékoztat a levelek formai és tartalmi jellemzőiről, a két alkotó munkakapcsolatáról, utazásairól, barátságáról. A kötetben található 602 tétel minden tekintetben változatos. Akad közöttük hivatalos levél, baráti vallomás, tanácsadó fejtegetés, gyorsan papírra vetett kérés, levelezőlap, képeslap, távirat. Kölcsönös tisztelet, figyelem, tapintat sugárzik belőlük. A dolog természetéből adódik, hogy egy részük formális jellegű, praktikus tartalmú. Ezek kevésbé izgalmasak, de stílusuk és adataik miatt gyakran mégis beszédesek. Jól jellemzik a levélírók előzékenységét, gyakorlatiasságát.

A költő és az irodalomtörténész, szerkesztő között csaknem két évtizedes korkülönbség volt. Az ebből adódó távol-

Pro Pannonia Kiadó
Pécs, 2021
544 oldal, 3750 Ft

ságtartás lényegesen oldódott. Rövid időn belül kölcsönösen tegeződtek. Tüskés mindvégig a tekintélyes mestert látta barátjában. Ő maga nem volt klasszikus tanítvány. A könyv szerkesztője helyesen állapítja meg: a levelek témája és hangneme nem alakult olyan közvetlenné, bensőségessé, mint a Fodor András és Tüskés Tibor közötti üzenetváltásoké.

Mindketten fontosnak tartották az irodalmi élet decentralizálását. Lényegesnek érezték a fővároson kívüli kulturális, művészeti élet megszervezését. Ez egy erősen központosított, bizalmatlanságra, függésre épülő politikai rendszerben sok munkával és számtalan akadállyal járt. Az első pillanatoktól kezdve látták a nehézségeket. Azokat a gondokat, amelyekkel esetenként szegedi, szombathelyi, kecskeméti, debreceni sorstársaik is szembesültek. A *Tiszatáj*, az *Életünk*, a *Forrás*, az *Alföld* szerkesztőinek, szerzőinek hasonló módon kijutott a „magánszorgalmú” és kirendelt megfigyelőkből, megyei kiskirályokból és fővárosi irodalmi pártfunkcionáriusokból. Egy-egy vers, novella, tanulmány közlése nemegyszer fejfájással járt. A bírálatok, korlátozások egzisztenciális kérdésekké válhattak. A bátor kiállítás, a gerinces viselkedés példái mellett a levelezésben is találunk példát a „3 T” időszakának keserédes humorára: Tüskés Tibor azt javasolta, hogy az esetleges félreértés elkerülése céljából Takáts novellájában cseréljék ki az egyik szereplő foglalkozását kádárról pintérré.

Takáts Gyula a szerkesztéssel járó gondokra előre figyelmeztette Tüskés Tibort. A munkát nehéz írói, irodalmi vállalkozásként minősítette. A függetlenség érdekében tartotta fontosnak, hogy barátja semmiképpen ne mondjon le a tanításról; először csak ideiglenes megbízottként vállalja a *Jelenkort*. Gyakorlati tanácsok sorát fogalmazta meg számára. A folyóirat ügye mellett irodalomtörténeti kutatásra is biztatta. Azt javasolta, hogy ne aprózza el magát. Kezdje feldolgozni a *Nyugat* harmadik nemzedékének történetét. Indoklása gyakorlati érzékét, előrelátását is bizonyítja. Úgy vélte, hogy a szűz terület feltörésével Tüskés Tibor komoly irodalomtörténeti tekintélyt szerezhetne. Hiánypótló munkája a későbbi kutatók számára megkerülhetetlen kiindulópont lenne.

Takáts saját bőrén is rendszeresen tapasztalta a vidéki létezés tehetetlenségi nyomatékát. Nem hagyta szó nélkül, hogy lépten-nyomon igénytelenséggel, a formák széthullásával találkozik, az egyéni életvitelben és az intézmények működésében is. A provincializmust érzékletes képekkel jellemezte: „Imponálóan tohonya és bezsírósodott fészek az én városom. Itt a pánik csak akkor tör ki, ha valaki valamit kezdeményez, sőt munkának lát. Akkor minden zsír és háj felhördül, megszólal az együgyűség” (49.). Tudta, hogy ez az igénytelenség, szűklátókörűség másutt is jellemző lehet. Lefojtott körülmények között egy egész ország szellemi életét fenyegeti a provincializmus.

Tüskés Tibor a *Jelenkor* rendkívüli követének kérte fel barátját. Ő készségesen közvetített: nem csupán verseket, novellákat, beszámolókat ajánlott, hanem megírandó témákat is. Üzeneteiben mások mellett föltűnik Fekete István, Kerék Imre, Fodor András, Weöres Sándor, Solymos Ida, Tamási Áron, Illyés Gyula neve, írása. Akadtak Takátsnak óvatosságra intő megjegyzései is. A *Somogyi Almanach* öt köszöntő száma kapcsán említette, hogy pécsi kollégája, Szabó Gyula írta róla a *Jelenkorban*: „Félek tőle! Jobb a csendesség, mint egy rossz írás arról, hogy öregszem. Kezeljed szőrmentiben, ha jelentkezik” (65.).

Takáts Gyula a kortárs magyar irodalmat témaválasztásában, mélységében, bátorságában is szűknek vélte. Hiányolta a jó, hozzáértő kritikákat. Több levelében szót ejtett arról, hogy milyen személyes összefonódások irányítják a bírálókat. Koczkás Sándor, Pándi Pál, Kardos Pál eljárását említette többek között. Különösen rosszul esett neki Darázs Endre elfogult, rosszindulatú recenziója a *Népművelésben*. Akadtak gondjai az *Élet és Irodalommal* és az *Új Írással* is. Minősítő rosszallásainak egy részét Tüskés Tibor igazolta. Ő közölte Weöres elhíresült epigrammáját is, amelyet az „Új Sírás” (Takáts Gyula szójátéka) nemtelen kritikusa ihletett: „Megállapítják, hogy nem vagy zsenyi. / Átélted ezt Somogyban Berzsenyi. / Lám a somogyi sors gyümölcsey / Csak a te bírálód nem Kölcsey.” (174.)

A költő a felületes, gondolathiányos, skatulyázásokra épülő véleményeket határozotlan utasította vissza. Ennek jellemző példája, amit Bélyei László cikke kapcsán fogalmazott meg a rosszul értelmezett pannonizmusról. Az indulatait általában visszafogó Takáts ízléstelennek, sőt a saját fészekbe rondításnak tartotta, hogy éppen a *Jelenkor* adott teret a megalapozatlan véleménynek. Öntudattal, jogos büszkeséggel hátrította el a bírálatot: „Igenis teremtettem egy egyéni lírát! Ez dunántúli... Az is vitathatatlan, hogy sok követője van előttem és utánam következők között. Majdhogynem iskola lett, de ez nem olyan, s ez épp nem kispolgári s ez előtte járt a történelmi vonalaknak. Bűne csak az, hogy egyikkel sem azonosult, csak modern és korszerű [...] költészetem pedig sohasem volt tájköltészet” (97.). A Bélyei-írás közlése szerencsére nem rontotta meg barátságukat. Takáts érzékelhette, hogy költészete – és ne feledjük: prózája! – mennyire fontos a *Jelenkornak*. Ezt több alkalommal is örömmel nyugtázta. Izgalmasak azok a bekezdései, amelyekben lírájának természetéről vallott. 1962 júliusában egy korrektúra kapcsán a következőket jegyezte meg: „De játszom, kísérletezem és igyekszem megteremteni azt a zenei képletet és világot, amelyik nem kocog a szokvány textusain és a régi ritmikán, amikor minden új, amiről beszél, vagy beszélni igyekszik versem” (104.).

A folyóirat fontos volt, de nem bármi áron. Tüskés 1964-es elmozdítása után a barátság töretlenül folytatódott. Felsorolni is sok lenne, hány szállal kapcsolódtak egymáshoz. Ott volt a közös képzőművészeti érdeklődés: Egry József, Martyn Ferenc, Rippl-Rónai József, Vaszary János egy-egy évfordulója, kiállítása. Aztán a Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság. Az irodalmi programok, Tüskés Tibor számos írása a költő köteteiről; a becei látogatások, a felejthetetlen külföldi utazások.

A maguk módján mindketten tervehalmozók voltak. Céljaik megvalósítására azonban gyakran szűkösnek bizonyult az idő. A levelek visszatérő témája, hogy mi mindent korlátoz a túlfeszített hivatali munka, illetve az adminisztráció. Így is lenyűgöző, hogy a múzeumigazgatás, illetve a tanítás mellett mekkora életművet teremtettek.

Takáts Gyulának az évtizedek alatt versei mellett megannyi tanulmánya, rajza, esszéje, kritikája, kiállításmegnyitója, forráskiadása jelent meg a *Jelenkorban*. Műveiről és megbecsülést érdemlő személyiségéről tanulmányok, bírálatok, köszöntők sora látott napvilágot. Ne feledjük a vele készült beszélgetéseket, neki dedikált verseket, képeket se! Szerzőik között találjuk a közelmúltban elhunyt Bertók Lászlót, Domokos Mátyást, Fodor Andrást, Martyn Ferencet, Nagy Imrét, Rába Györgyöt, Rónay Lászlót, Sótér Istvánt, Tandori Dezsőt. Nem utolsósorban Tüskés Tibort, aki számos más fórumon is értékelte köteteit.

Ismertetöm zárásaképpen három olyan jellemzőt említek, amelyek emelik a gondosan szerkesztett könyv értékeit. A hagyaték őrzőinek is köszönhető a jó minőségű fényképek. Ezeken a főszereplőkön és családtagjaikon kívül feltűnnek a kedves barátok, látogatók, a kor irodalmi, művészeti életének meghatározó alakjai. A teljesség igénye nélkül: Fodor András, Németh László, Várkonyi Nándor, Veres Péter és Weöres Sándor. Látjuk a becei házat és a külföldi utazások egy-egy emlékét.

A kötet jegyzetei jól szolgálják a levelek megértését. Többségük nem csupán a könnyen elérhető adatokat tartalmazza, hanem a nagyobb utánjárást igénylő kiegészítéseket is. Látszik belőlük, hogy a szerkesztő nem kötelező „házi feladatnak”, teljesítendő penzumnak tekintette összegyűjtésüket. (Némelyik klasszikus adatait akár el is lehetett volna hagyni.)

Hasznosnak tartom a könyv függelékét is, amelyben Takáts Gyula és a *Jelenkor* kapcsolatát dokumentálta a kötet szerkesztője. A sajtó alá rendező elkötelezett kutatója, méltatója Takáts Gyula életművének. Szakértelmét korábbi szövegközlései, tanulmányai egyértelműen bizonyították. Joggal reménykedhetünk abban, hogy a megkezdett munkát eredményesen folytatja tovább.

MIÉRT NEM ELÉG NEKÜNK AZ IGAZSÁG?

Vigdis Hjorth: Örökség; A tanárnő dala

Vigdis Hjorth norvég szerzőnek eddig két regénye jelent meg magyarul, az *Örökség* (Arv og miljø, 2016 – magyarul 2019) és *A tanárnő dala* (Lærerinnens sang, 2018 – magyarul 2020). Az *Örökség*, elsősorban felkavaró témája és feltételezhető önéletrajzi vonatkozásai miatt, jóval nagyobb visszhangot keltett a nemzetközi recepcióban. Mindkét könyv a Polar Könyvek gondozásában jelent meg, amely a skandináv irodalom magyar nyelvű recepciójában évtizedek óta meghatározó munkát végez.

Az *Örökség* történetének fókuszában szó szerint és metaforikus értelemben is a családi örökség áll. A regény a főszereplő-elbeszélő, Bergljot nézőpontjából követi végig, ahogyan a családon belül formálódik, majd kirobban az örökség körüli vita. A családi viszonyok érzékeny rajzát és a családi dinamikát az olvasó így kénytelen belülről megérteni. A regény jelen idejében a négy testvér és az idős szülők a tengerparti nyaralók öröklése kapcsán csapnak össze, ám mindvégig ott lapul, és elő-előbújik a több évtizeddel korábbi, gyerekkori múlt. A szöveg szakadozott időkezelése, az időrendben való szabad ugrálás a családi emlékezet működését idézi. A jelenbeli viszonyokban múltbeli gesztusok, kapcsolatok és események ismétlődnek, variálódnak. A szövegben a legjobb ibseni hagyománynak megfelelően mindvégig feszültséget teremt a sokáig elhallgatott, de végül mégis kíméletlenül kimondott titok. Bergljot az apja hagyatéki tárgyalásán szembesíti családját azzal, amit addigra a családtagok és az olvasó is régen, kimondatlanul is tud: hogyan vált Bergljot kislány korában az apa nemi erőszakának áldozatává. A szöveg narrációját részben a titok tartja lendületben. A múlt darabkái fokozatosan kerülnek elő, nem lineáris sorrendben, így az olvasónak nyomozóként kell összeállítania a cselekményt. A sodrón örvénylő narráció magával ragadja olvasóját, akit egyrészt a kíváncsiság és a nyomozás, másrészt az érzelmi érintettség is nagyon erősen bevon a történetbe.

Az *Örökség* közvetlen pretextusa a *Születésnap* (Festen, 1998) című film. A Dogma-filmhez hasonlóan ebben a családban is négy gyerek van, akik közül kettő érintett az apai abúzusban, míg a két fiatalabb nem; az anya karaktere pedig lényegében a *Születésnap* anyafigurájának ismétlése, a látszatot fenntartó, félrenéző, rosszhiszemű és önámító viselkedésével. A *Születésnappal* a regény mindvégig látens vitát folytat, de egy helyen az elbeszélő konkrétan is utal a filmre: „A *Születésnap* című film hibája, hogy a fiú, aki szembesíti az

Fordította Kertész Judit
Polar Könyvek
Budapest, 2019
376 oldal, 3500 Ft

apját és a családját az igazsággal, utána megnyugszik. A valóságban az, aki szembesíti az apját és a családját az igazsággal, nem nyugszik meg utána. [...] Jó film a *Születésnap*, de ezek a hibái.” (351.)

A *Születésnap*beli Christiannak más a helyzete, mint Bergljotnak, hiszen a testvérei és az ünneplésre összegyűlt rokonok végül nagy nehezen igazat adnak neki, és mellé állnak. A filmbeli Christian sem attól könnyebbül meg, hogy nyilvánosan kimondja az igazságot, és szembesíti apját a tettével. Hiszen nem is elég egyszer kimondania, újra és újra ismételtetnie kell, újra és újra nekifogni a szembesítésnek. Az erőszak-történet érvényre jutásához önmagában nem elég az igazság kimondása. A halott testvér búcsúlevele és az abúzusban nem érintett húguk elköteleződése is kell ahhoz, hogy Christian igazsága végül érvényre jusson. Bergljotnak a regényben mindez nem adatik meg. A bátyja ugyan mellé áll, de a család többi része a látszat fenntartásában érdekelt. Az *Örökség*ben az igazság kimondása nem hozza el a felszabadulást Bergljot számára, a főszereplő továbbra is a szorongás, a bűntudat, a félelem és az igazság kényszeres keresésének foglya marad. Bergljotnak arra lenne szüksége, hogy semmi ne maradjon a régiben – mint ahogyan a *Születésnap* családjában is történik. Arra, hogy az igazság kimondása végképp felszámolja a család hazug látszatát.

Az igazság keresése az európai kultúra alapparratívája. Amikor Oidipusz szembesül élete igazságával, akkor a város megmenekül a pestistől. Amikor Hamlet számára végre bebizonyosodik, hogy nagybátyja gyilkos, akkor cselekvőképessége felszabadul. A *Születésnap* Christianja az igazság érvényre jutása után képes új életet kezdeni (és nyugodtan aludni). Az *Örökség* Bergljotja számára azonban nincs megváltás. Hiába mondja ki az igazságot, hogyha azt mások, még a saját anyja sem legitimálja. Ezért lesz ilyen fontos szerepe a regényben az örökségnek, a tengerparti nyaralóknak. Hiszen ha az örökség elosztásában igazságot szolgáltatna Bergljotnak a családjá, akkor az történetének elismerését jelentené. Nem jelentene jóvátételt – világos, hogy vannak dolgok, amiket nem lehet jóvá tenni –, de legalább élete igazságának az elismerését jelentené. Mert az igazság önmagában nem elég. Kell, hogy a következmények és a nyílt, tettekben megjelenő szolidaritás igazolja a történet igazságát.

A pszichoanalitikus gondolkodás közhelye, hogy a terápiában a cél a múlttal való szembesülés, illetve a múlt traumáinak integrációja a személyiségbe és az élettörténetbe. Az *Örökség* bizonyos szempontból ezt a gondolatot is megkérdőjelezi. Az évekig analízisbe járó Bergljot ugyan képes lesz tovább élni, de a valódi megkönnyebbülést sem a múlttal való tudatos szembenézés, sem az igazság nyílt kimondása nem hozza el számára. Az *Örökség*ben az örökség az, ami örök: a családi múlttal nem lehet szakítani. Ha nem is teljes megváltást, de némi megkönnyebbülést csak az apa halála hoz Bergljot számára: „Apa meghalt. [...] Szigorúan véve az utóbbi években már nem árthatott nekem, a hétköznapiakban nem az foglalta le az időmet, hogy apától félek, de talán mégiscsak félttem, talán valahol mélyen igenis rejtőzött bennem a félelem apától. Egy kiszámíthatatlan, agresszív oroszlántól nehéz megszabadulni. De az oroszlán immár elpusztult.” (135.)

Az *Örökség* nem a családon belüli erőszakról szól, és végképp nem egy konkrét, valódi család viszonyairól (mint ahogyan egyébként Hjorth családjá értelmezte a regényt, akik hadjáratot indítottak a szerző ellen a könyv megjelenése után becsületsértés és rágalmozás vádjával). Ha csak erről szólna a szöveg, akkor pusztán a tabusértő téma megbotránkoztató feldolgozása lenne, alkalom arra, hogy a közbeszéd ventilláljon a láthatatlan erőszak fontos és társadalmilag is lényeges kérdésén. Ehhez azonban nem kell regényt írni, és végképp nem kell regényt olvasni. A családon belüli erőszak kérdését relevánsabb módon tudják tárgyalni akár társadalomelméleti, akár pszichológiai szaktanulmányok, a társadalmi közbeszédhez pedig sajnos épp elég valós történetet szállít a napi sajtó. Ha valakit a családon belüli erőszak *témája* érdekel, akkor felesleges elolvasnia Hjorth könyvét. Ha valakit a traumatizált tudat működése és a diszfunkciós családi viszonyok elemzése érdekel, akkor

már inkább. Hjorth regényének azonban főként azok számára van mondandója, akik az igazság természetét és az élettörténet hitelének lehetőségfeltételeit kutatják. A regény története ugyan felkavaró, és témája tabusértő, de az *Örökség* azért elsősorban mégiscsak irodalom, amely az elbeszélés lehetőségeivel és a történet narratív igazságával kísérletezik. Bergljot családja a regényben nem tudja megadni azt az elismerést, amelyre a főszereplőnek szüksége lenne ahhoz, hogy igazsága érvényre jusson, és megszabaduljon szorongásaitól. Az olvasó számára azonban nem kérdés, hogy az *Örökség* című regény szövege hiteles, narrációja pedig valamiképpen az igazsághoz visz közelebb.

Vigdis Hjorth szövegei ahhoz a Karl Ove Knausgård névvel és sikerével fémjelzett irányzathoz kapcsolódnak, amelyben a személyesség (Knausgård esetében a valódi névvel jelzett autofikció) erős analitikus, racionalizáló elemzéssel jár együtt. Hjorth jelentős filozófiai és irodalomtörténeti műveltsége már az *Örökség*en is nyomot hagyott, de sokkal hangsúlyosabb szervezővelé lett *A tanárnő dalának*, amelynek elsődleges kontextusai Ludwig Wittgenstein nyelvfilozófiája és Bertolt Brecht drámái. A regény főszereplője, Lotte Bøk (Bergljothoz hasonlóan) középkorú nő, aki drámatörténetet tanít az oslói művészeti főiskolán. Bár a szerző életrajzával való párhuzamok itt is könnyen felállíthatók (például Hjorth maga is sokáig tanított drámatörténetet, illetve kifejezetten Brechtet), de mindezek a lehetséges életrajzi kapcsolatok *A tanárnő dala* esetében kevésbé botránnyosak, így a kritikákban sem jelentek meg olyan hangsúlyosan. A regény egyes szám harmadik személyű, külső narrátora mindvégig nagyon szorosan Lotte Bøk nézőpontjából beszél el a tavasztól ősziig tartó történetet. Az *Örökséggel* ellentétben itt szigorú időrendben, rendkívül szikár cselekményvezetéssel dolgozik a szöveg. A történet szerint Lotte Bøk, a sikeres egyetemi tanár politikailag tudatos és önreflexív személyisége darabjaira hullik, amikor egyik hallgatója dokumentumfilmet forgat róla. A forgatás során Lotte egyre inkább külső nézőpontból tekint önmagára: életére, cipőire, kávéfőzőjére, apró szokásaira, szófordulataira... A kamera nagyítóján keresztül végzett önvizsgálat az önreflexió olyan spiráljába löki, ahonnan végül nem tud szabadulni. A bemutató után Lotte végképp összeomlik, kilép addigi életéből, és önkéntes munkát vállal: a szíriai menekültek számára válogat cipőket Görögországban. Önkéntes száműzetésében csaknem félévnyi némaság után lassan-lassan válaszokat talál, és ahogyan az európai irodalomban lenni szokott, az utazás során találja meg az utat önmagához, hogy végül hazatérhessen.

Erről szól *A tanárnő dala* – de ha hűek akarunk maradni a regény logikájához, akkor egyből hozzá kell tennünk – *látszólag. Valójában* – mondhatnánk, de hát a szöveg épp az ilyen sommás kijelentések alól húzza ki a talajt folyamatosan, megkérdőjelezve még a lehetőségét is annak, hogy egyáltalán eljuthatunk a valósághoz vagy az igazsághoz. Szóval „valójában” *A tanárnő dala* sok minden másról szól. Például arról, hogy mit tesz a háború az emberi tudattal. Pontosabban mit tesz a láthatatlan – hiszen tőlünk messze, több ezer kilométerre zajló – háború az európai ember tudatával. Vagy hogy mit jelent az olajra épült jólétben, a kapitalista Norvégia nyújtotta kényelemben élni és közben bőszen támogatni a természetvédő egyesületeket. Tudatosan öltözködni (véletlenül sem gyermekmunkát alkalmazó globális márkákból) és közben megvásárolni a szükségesnél messze több, kiváló minőségű, formatervezett

Fordította Kertész Judit
Polar Könyvek
Budapest, 2020
240 oldal, 3950 Ft

cipőt... És így tovább. A nyugati társadalmak tudathasadását és rosszhiszemű önámításait Lotte egymás után leplezi le saját életformájában és tudatműködésében. Például a szociálisan érzékeny és társadalmilag tudatos Lotte szereti a házát, de attól kezdve, hogy véletlenül megismerkedik annak korábbi tulajdonosával (aki azért vált hajléktalanná, mert nem tudta törleszteni az ingatlan banki hiteleit), már nem annyira érzi magát otthon benne. A regényben – látszólag – a dokumentumfilm és Tage Bast kamerája az, ami Lottét önvizsgálatra készíti, elidegeníti önmagától, a saját életétől és végül a nyelvétől. Látszólag. Valójában azonban Lotte Bøk már a regény első oldalain rendszeresen megkérdőjelezi saját magát, Tage Bast filmje nélkül is: „Nem maradhat naiv a nemzetközi konfliktusok tekintetében, ő, aki évek óta tanítja Brecht műveit, de azért a saját bőrén mégsem érezte a háborút. És pont ez a lényeg. A saját bőrén nem érezte. Megállt, próbált kutatni az érzései között. Nem, nem, a saját bőrén nem érezte a háborút. [...] Más lenne, ha testközelből ismernék a háborút. Ha a háborúk a norvégok testét sebesítették volna meg. De nem. [...] Lotte hálát érzett, hogy képes az öröme és hogy nem ismeri testközelből a háborút, ezt be kellett vallania, bármilyen kínos is volt.” (12–13.)

A regény során tulajdonképpen nem történik más, mint hogy Lotte a saját bőrén kezdi el érezni azokat a társadalmi problémákat, amelyeknek amúgy mindig is tudatában volt. Tudatában volt, de korábban nem váltak számára érzéki tapasztalattá. Tage Bast kamerájának és a dokumentumfilmnek abban van nagy szerepe, hogy érzéki tapasztalattá formálja a korábban reflexív, elméleti tudást. Persze nem véletlen, hogy a háború érzéki megtapasztalásához éppen a kamera járul hozzá. Paul Virilio elemzései az öbölháborúról már a kilencvenes évek elején tudatosították a kamera és a fegyverek, illetve a háború és a filmforgatás közti lényegi analógiát: „[A kamera] Fegyver, de elsősorban egy szem, mely célba vesz. Célzás nélkül nincs halál. [...] A fegyver úgy működik, mint a szem: céloz. [...] pontosan úgy, ahogyan egy operatőr keretbe foglalja a témát, amit éppen forgat. A »Csöndet, forgatás!« nem áll nagyon távol a »Csöndet, lövünk!«-tól.”¹

Tage Bast kamerája pedig pontosan ezt teszi: célba veszi Lottét, és talál. A dokumentumfilm koncepciója, hogy feltárja a kapcsolatot a tanítás, vagyis a nyilvános társadalmi szerep „látszata” és a magánélet, vagyis az „igazság” között. Messze nem ártatlan vállalkozás ez, előfeltevése pedig az az egyszerű opozíció, hogy a társadalmi nyilvánosság és a valóság, vagyis „az igazság” között ellentét vagy legalábbis meghasonlás feszül. Lotte jóval összetettebben gondolkodik saját társadalmi szerepéről, de ez nem menti meg őt attól, hogy a film ebbe a dichotómiába lökje és nyilvánosan megszégyenítse. Éppenséggel talán pontosan azért tudja ezt megtenni vele a film, mert nem játszik elég jól, és hagyja magát, hogy a kamera személyiségének szétesését közelről vegye szemügyre.

Lotte eltökélt szándéka, hogy ha a dokumentumfilm önmaga megismeréséhez és az igazsághoz viszi közelebb, akkor vállalja a megismeréssel járó kockázatot. Hogy végül is a film az „igazságot” tárta-e fel, vagy pedig inkább saját szenzációvadász céljaira használta fel krízishelyzetben lévő szereplőjét: a regényben eldöntetlen marad. Illetve mindkét értelmezés egyszerre igaz, hiszen a Wittgenstein után *Nyúlakacsának* nevezett regénybeli dokumentumfilmnek épp az eldöntetlenség és az egymásba átbillenő értelmezési lehetőség adja a lényegét. A dokumentumfilm a főszereplőt végül a nyelvvesztés állapotába löki, mivel Lotte az emberi nyelvben az álcázás, a hazugság és az önbecsapás eszközt ismeri fel (szemben korábbi hitével, amikor a nyelv a megismerés és a gondolkodás legfontosabb eszköze volt számára).

Lotte önkéntes némasága és száműzetése során egy látomásos jelenetben megveri Tage Bastot, és összetöri a kameráját. Mert bár igaz, hogy Lotte nyitott az önmegismerés válságára, de az is igaz, hogy elkeseredetten dühös Tage Bastra, amiért filmtárgyat csinált

¹ Paul Virilio: *Háború és televízió*, ford. Ádám Anikó, Mágus Design Stúdió Kft., Budapest, 2003, 41. és 49.

belőle. Minden racionális elve ellenére dühös rá. Amikor pedig bosszút áll a fiún, és agyba-főbe veri, akkor a düh szolgálat igazságot neki. Egy másik fajta igazságot, amelyik kevésbé racionális.

„[A] nyakunk a fejünk és a szívünk között van. És amikor a házi feladatot csinálom, nem érzem a szívemet. Ezért bezárom a torkomat, hogy a szívem ne tudjon feljönni a fejembe. De ha ezt elmondom anyának, azt mondja, hülye vagyok” (230.) – írja a tízéves Lotte egykori naplójába. Lotte végül kinyitja a torkát, visszaállítja a kapcsolatot a szíve és a feje között, hogy felhangozhasson a tanárnő dala.

Hjorth regénye (ismét) arról szól, hogy az igazság tudása önmagában nem elég. Nem elég, ha Lotte tudja, hogy a háború borzalmas. Arra is szükség van, hogy az igazság érzékiileg megélt saját tapasztalattá váljon, és ne csak tudja, de a szívével is érezze az igazságot. Na nem valamiféle érzelmesen karitatív módon – mi sem áll távolabb ettől a regénytől, mint hogy az együttérzést olcsó, érzélgős módon csalja ki. A háborúval való szembesülés során az érzélgősség nem lenne más, mint a lelkiismeret önámítása. *A tanárnő dalában* a szigorú, racionális önreflexió először a néma és végső kétségbeesésbe viszi Lottét, majd a nyelven és a személyiségen túlra, hogy más alapokon építse fel, immár jóval szerényebb életét.

Vigdis Hjorth regényeit sodró, magával ragadó írásmód jellemzi. Feszültséget fenntartó (és fokozó) történetei nemcsak azért izgalmasak, mert a regények cselekménye fordultatos, hanem azért, mert az olvasót berántják az igazság kíméletlen keresésébe. Regényei egyszerre lehetetlen olvasmányok – és ugyanakkor az európai gondolkodási hagyománnyal való számvetések. Személyes történetek, amelyek a lehető legáltalánosabb társadalmi kérdéseket szegezik nekünk.

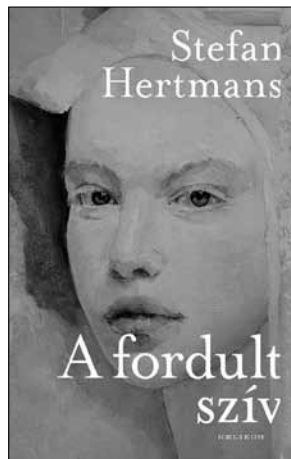
KÖZEL ÉS TÁVOL

Stefan Hertmans: A fordult szív

Hertmans regénye megérkezéssel indul, úgy kezdődik, mintha a szerző egy, az általa megkezdett történet írásával, amolyan időn kívüli lebegésben eltöltött éjszaka után, monieux-i házában ablakán kitekintve készül regényének szereplőit látna megelevenedni – alakjuk mintegy álommaradékként úszik be a képbe. Két menekülő embert, egy nőt és egy férfit lát közeledni a völgyben, akik – mint megtudjuk – már csaknem ezer éve halottak, majd feltűnik a kísérőjük is. Előveszi a távcsövét. Az optika közelebb hozza a párt, ugyanakkor a meghaladhatatlan távolságot is tudatosítja; ráadásul mint tárgy a jelenkorhoz kötődik, a megidézett időben – ahol ezek az emberek járnak, vagy ahonnan ezek az emberek jönnek? – anakronisztikusnak hatna. Az elbeszélő egyre közelebről látja őket. A bevezető végén úgy tűnik, mintha már-már megérkeznének a mába, illetve a mában érkeznének meg: „Szeretném őket beinvitálni a házba, megvendégetni őket valami szívmenengetővel, amit, könnyen lehet, még nem is ismernek – egy csésze kávéval például. Hol szálljanak meg, ha a házuk már ezer éve sehol, és az egész középkori falu eltűnt a fű és a cserjék alatt? Elég egy pillanat, és az első arra járó autó halálra rémiszti őket, amitől a nőnek talán idő előtt megindul a szülése.

A pár most bebotorkál a falumba. Felocsúdok az álmodozásból. Becsukom az ablakot, begyűjtök, mert hívős a reggel, felteszek magamnak egy kávé.”

Az éber álomban felbukkanó, de abba már be nem illeszthető, fenyegetésként tételeződő, jellegzetesen mai jelenség gondolata megzavarja a merengést, visszazökkenti az ábrándozót a valóságba. A pár históriájának elmesélője (aki egyébként az író Hertmans minden fő ismérvével rendelkezik, épp csak nincs néven nevezve, ezért írásomban nem is teszek különbséget) mindentudó elbeszélőként jelenik meg – csak itt kivételesen könyvének nem a mese-, hanem az „utazós” szalából lép elő így. Ez az elbeszélő segíteni szeretne, szívesen figyelmeztetné a hőseit, minthogy ismeri jövőjük sorsukat – s éppen ezért tudja, hogy lehetlent akar. Nem mindenható még a maga világában sem, a határok elmosására irányuló vágyának szükségképp megálljt parancsol, hogy a megidézett emberek nem – nem csak – a képzeletének a szülöttei (ráadásul jellegzetesen mai figura, egy kései kor gyermeke, ez is korlátozza). Próbálkozásait, hogy még ha csak pillanatokra is, közelebb, sőt, egészen közel kerüljön a hőséhez, az „utazós” szalban írja le a szerző. Utazgatásai, vagy inkább bolyongásai elvileg az ősi história jobb, hitelesebb, gazdagabb megírását lennének hivatottak szolgálni, illetve a jelen sivárságát vagy ürességét ellenponozni, de jóval többnek bizonyulnak ennél.

Fordította Fenyves Miklós

Helikon Kiadó

Budapest, 2021

416 oldal, 4499 Ft

Hertmans egy, a 11. században élt patrícius kisasszony, Vigdis Adelaïs (zsidó nevén Hamutal) történetét írja meg – hősének történetét szokása szerint a róla írott könyv készültének történetébe ágyazva. A keresztény Vigdis beleszeretett egy rabbi fiába, akivel megszőkött, majd betért a zsidó vallásba. A könyvből megtudjuk, a Vigdisszel való „ismeretség” és a regény ötlete onnan származik, hogy a flamand írónak abban a francia faluban van háza, melynek zsidó közössége egykor befogadta az üldözött párt – később Vigdisnek innen is menekülnie kellett még karon ülő csecsemő kislányával, miután keresztes hordák felgyújtották a zsinagógát, férjét megölték, két nagyobb gyereket elragadták. Erről a tényről, és egyáltalán Vigdis személyéről Hertmans egy olyan dokumentumból szerzett véletlenül tudomást, amely egy kairói genizából került a cambridge-i könyvtár gyűjteményébe. Az ebben olvasottakat némileg önkényesen kapcsolatba hozta egy másik, ugyanott fennmaradt irat tanúságával, áttanulmányozta a vonatkozó szakirodalmat, és már kész is volt a fejében a történet váza. A rettenetesen szomorú életű, hányatott sorsú nő története beindította a képzeletét, mindinkább elhatalmasodott rajta az iránta érzett szenvedély; Vigdis alakja egészen magának követelte. Hertmansnak egy másik tájékozódási pontja, „forrása” is volt a dokumentumokon kívül: a hely szelleme. A francia falu, Monieux mintha kívül esne a világon, romokon épült, a végnapjait éli, a falusi életformával együtt lassú elmúlásra van ítélve. Hertmans háza nem messze van onnan, ahol egykor a zsinagóga lehetett. Könyve vége felé a szerző beszámol róla, hogy kedvenc helyén, a dombon, ahol olvasgatni szokott, rábukkant a mikve maradványaira. Vigdis egy ilyenben merítkezett meg a betérésekor, és ide vackolta be magát, amikor évekkel később, teljesen összetörten és megzavarodva meghalni visszatért a faluba; Hertmans utólag nyilván úgy érezheti, hogy ezért is vonzhatta annyira ez a hely.¹ Az író egyrészt idegen, jöttment a faluban, akit a hivatása is elválaszt a többiektől, másrészt viszont mégis belesimul az itteni lelassult világba, legalábbis nem lóg ki a falu szebb napokat látott lakói közül. Mindkettő egyaránt fontos: az előbbi miatt érez közösséget a lánnyal, az utóbbi teremti meg annak lehetőségét, hogy ezen a helyen megtapasztalhassa a jelenlétét – és nem ez az egyetlen kettősség, amit Hertmansnak valahogy át kell hidalnia zsongítóan édes líraisággal megírt könyvében.² De nem csak Monieux-ben érezheti meg a lány közelségét. Vigdis rekonstruált élettörténetének elmesélésével párhuzamosan, a történelem sorát meg-megszakítva Hertmans beszámol néha már a régi lovagi quete-eket idéző keresőtújáról. A lány, illetve a lány *történetének* a nyomába szegődik, végiglátogatja az összes olyan várost, ahol rövid és hányattatott élete során Vigdis megfordult – igaz, csak három helyen, három alkalommal érzi meg a jelenbeli helyszínen, a múlt emlékeiben Vigdis jelenlétét vagy közelségét, a többi látogatás csak arra jó, hogy jobban meg tudja írni, illetve hitelesen ki tudja egészítenni-színezni azt a keveset, amit a két dokumentumból megtudott. Mert végig kettős cél vezet: meg akarja írni a lány történetét, emléket kíván állítani neki, személyét ki szeretné emelni az ismeretlenségből, illetve követni vágyik őt, s nemcsak a szó szoros értelmében, oly módon tehát, hogy követi az útján, hanem szeretne egészen közel kerülni hozzá, olyan közel, hogy szinte már megérinthesse.

A múlt egy szeletével való találkozás, a rég halott személy epifanikus megjelenése mindig véletlenszerű, előre megjósolhatatlan – talán csak azt lehet sejteni, hol *nem* érheti az embert ilyen élmény.³ Hertmans például Vigdist véli megpillantani egy nyilvánvalóan másvalakit ábrázoló középkori szoborban, de az egyik ősi helyről kilépve az utcán is, né-

¹ Persze a bevackolódás Hertmans kitalációja.

² Például íróként feltár, felszínre hoz, az „utazós” szál szereplőjeként ő is szeretne eltűnni a sötétségben, stb.

³ Belgiumban szinte fertőz a „történelmi megérezkülés” (historische sensatie) huizingai elképzelése, ami alighanem Tom Verschaffel és Jo Tollebeek történészek e tárgyban írt szép könyveinek tudható be. Hertmans is ezt vulgarizálja, igaz, nagyon szép szavakban és képekben. A baglyos történetet – ha ugyan nem létező legenda – viszont akár a középkorban is kitalálhatták volna.

hány lépésnyire maga előtt, egy jellegzetesen mai, fekete sztreccs nadrágot viselő nő alakjában – aki mintha itt is álommaradékként úszna be a képbe, s talán nem is az „utazós” szálból, hanem Vigdis élettörténetének a másik szálban már elkészült részéből. Miután az összes helyet végigjárta, ahol Vigdis annak idején megfordulhatott, Hertmans még elzarándokol Cambridge-be, hogy a könyvtárban megtekintse – saját szemével láthassa, vagy inkább kezébe foghassa – azt a két dokumentumot, amely regénye kiindulópontjául szolgált. Maga a hely nem tartogat számára epifanikus élményt, ha következetes marad magához, nem is várhat ilyesmit, hiszen az általa végigjárt helyek közül ez az egyetlen, amelyet Vigdis nem érintett útjai során. Ezt a cambridge-i jelenetet mégis úgy írja meg Hertmans, mintha elvileg akár még itt is részesülhetne az epifániában, hiszen a város átható virágillatot áraszt, a mégoly mai környezetben is szinte tapinthatóan jelen vannak az évszázadokon keresztül egymásra halmozódott kulturális rétegek, és akár a könyvtárban olvasgató lányokban is felfedezhetné Vigdist (szőke a hajuk, mint az övé is volt) – de nem pattan át a szikra. Nagyon lesajnálja őket, és ez nem véletlen kisiklás a részéről, sajnos aggasztóan fensőséges – pontosabban az *is* – tud lenni: „Diákok ülnek az ablakfülkékben, és Maynard Keynes, Aquinói Tamás, Milton vagy Wittgenstein könyveit bújják. A tavak szélén preraffaelita szépségek húzogatják ki fluoreszkáló filccel az antropológia-jegyzetük sorait. A folyón idegenvezetők járnak a *punt*jaikkal, s csákyával hajtva előre ladikjukat a Cam sekély vizén, nagy átéléssel játsszák a velencei gondolat. Íme, a régi elitek élete: bájos és kissé világidegen – a művelt körök régi millióje, ahol makacs igyekezettel próbálnak úgy tenni, mintha nem állna lángokban a fél világ. Lányok, annyi idősek, mint a Rouenből elszökő Hamutal volt, szőke hajukban elegáns fehér fülhallgatóval. Bingeni Hildegárd *ambient*jét hallgatják a névtelen torrentkínálatból.” Hertmans mégis talán itt, Cambridge-ben kerül a legközelebb Vigdishez, abban az értelemben, hogy az archívum kutatószobájában (a kevés kiválasztottak közé tartozik, akinek bejárásuk van ide) megtalálja a csendet. Visszafojtott lélegzettel várja a pillanatot, amikor kezébe veheti azt a levelet (igaz, csak védőtasakban), amelyet a lány sokáig magán hordott, a testén viselt. Jellemző módon az író itt tapasztalja meg a határait is: a papíron szereplő szöveg ugyanis elmosódott és hiányos. Mintha elválna egymástól tudás és tapasztalat; valaki vagy a történetet olvassa, vagy a közelségét érzi a lánynak, a kettő egyszerre nem lehetséges, a kései utód magára marad a közelség személyes, teljesen privát élményével, amit valójában nem igazol semmi. Az érintkezésnek ezt a közelségét egyébként még egyszer megérezheti Hertmans, a mikve felfedezésekor, amiről könyve végén számol be. A regény utolsó oldalán egymásra vetül az alámerítés és a széthullás, a mélységes csendben visszafojtott és a végleg elakadó lélegzet motívuma. A szerző arról álmodozik, hogy bárcsak Monieux-ben temetnék majd el. Azon a helyen nyugodhatna, ahol – mint képzi – egykor Vigdis teste is az enyészeté lett, és a föld alatt „hallgathatná az idő múlását” vagy „az idő magányát” (?) – ezt azonban, ha nem tévedek, a szerző szándéka szerint már nem értenie, hanem éreznie kell(ene) az olvasónak.⁴

Első látásra *A fordult szív* szerkezete kísértetiesen emlékeztet Hertmans másik magyarul megjelent könyvének, a *Háború és terpentin*nek a felépítésére.⁵ És persze sok más mai regényére. A flamand író nyilván jól ismeri Sebaldot, aki világfájdalommal átitatott műveiben példaszerűen ötvözte az életrajzot, az útirajzot és a tájleírást, az elmélkedést és az ábrándozást, aki a múltfeltárásban a tények aprólékos feltárásán kívül nagy szerepet juttatott a beleérzésnek is, de elég sok hasonló könyv van; hogy csak egy közeli, és bizonyosan nem Sebaldtól ihletett példát mondjak, ilyen Orosz István érdekes kísérlete, *A követ és a fáraó* is. *A Háború és terpentin* cselekménye két füzet köré szerveződik, amelyek a szerző nagyapjának

⁴ Hertmans alighanem a *Háború és terpentin*ben is fontos Parszifál–Kundry-motívumot is be kívánna szőni a könyvbe.

⁵ *A Háború és terpentin*ről lásd a szerző kritikáját: *Jelenkor*, 2017/2. – a szerk.

visszaemlékezéseit tartalmazzák. A szerző ezeket adja közre, hol szinte változtatás nélkül, hol erősen átformálva, s ezzel párhuzamosan elénk tárja saját bolyongásainak – részben kifejezetten nagyapja nyomai utáni keresőútjainak – számos történelmi reflexióval és a jelenre vonatkozó meglátással feldúsított leírását. De mindig ugyanoda jut vissza; a ma emberét a nagyobb távlat sem kompenzálhatja azért, hogy a saját életében nem találkozhat a történelemmel, hogy nincs módja valódi történelmi tapasztalatok megélésére, elköteleződésre, hősiesre vagy igazi morális erőfeszítésre – ezért is feledkezik a múltba. *A fordult szív* „utazós” szálában ugyanennek a világi데gen, csak tébláboló, önmagát lefokozó, az alárendelés lehetőségét kereső kései utódnak az alakjába stilizálta magát Hertmans, akinek alapélménye, hogy a varázstalanított mai világból hiányzik a nagyság lehetősége. (Mindenképp megjegyezném azonban, hogy azokban az – egyébként ritka – pillanatokban, amikor úgy tűnik, mintha magán ironizálna, valójában a világon csúfolódik.)

Van azonban néhány döntő különbség a két regény között. Egyrészt a *Háború és terpentin*ben Hertmans nemcsak egyszerűen elődjének a nyomában jár, hanem a nagyapa kéziratának leporolása, kiegészítgetése, a szöveg fakó színeinek felfrissítése, vagyis a részben a szemünk előtt zajló regénybeli átírás, mintegy maga válik követéssé, Hertmans a festő nagyapa munkáját imitálja mintegy, aki régi templomi freskók restaurálásával kereste a kenyerét, ebben találta meg hivatását, lelki békéjét. *A fordult szív* viszont a megidézett személy, akinek a történetét Hertmans kiszínezi, maga nem alkotó; ezért itt kénytelenségből a vele való együtt vándorlás lesz a „követésévé”. Az utazgatásokra a történet minél hitelesebb, mármint történeti, esetleg irodalmi szempontból minél autentikusabb megírásához van szükség, de fontosabbá válik maga az együtt vándorlás, illetve az azonosulás lehetőségének keresése; az élettörténet elmesélése az egész mű ismeretében néha mintha inkább csak arra szolgálna, hogy tudjuk, kit és miért követ kényszeresen a szerző. Szerintem ebben rejlik a könyv buktatója. Az „utazós” szálban Vigdis néha megtestesül, megérezkül – de csak az elbeszélőnek, ez az élmény megmarad privát kinyilatkoztatásnak. A lány megírt históriája, története viszont, szemben ezekkel a pontszerű mozzanatokkal, azt foglalja magában, ami megosztható, a szerző által verifikált és utánakereshető; szükségképp elnyúlik, és kicsit haloványra, személytelenre is sikeredett. (Talán azért is tűnik oly távolinak néha a Vigdis históriáját tartalmazó szál, mivel Hertmans erősen vonzódik a lányhoz. Ez a vonzódás fejeződik ki abban, hogy mint elbeszélő tartózkodóbb, tapintatosabb vele.)

Vigdis története kicsit fakó és vértelen (noha épp elég vér hullik benne, rettenetes jelenetekben nincs hiány), ahhoz azonban eléggé kész és zárt történetet alkot a hiányos dokumentumokból Hertmans, hogy a regénye megkerülhetetlen legyen. Hőse úgy ragad meg az emlékezetben, ahogyan megírta, senkinek sem fog eszébe jutni, hogy újra megpróbálkozzon a nemes kisasszony alakjának és sorsának a felidézésével, élettörténete darabkáinak az összerakosgatásával. Jelképes, hogy a szerző azt a dombot szemelte ki merengésre és ábrándozásra, ahol Vigdis mikvéjének maradványát rejtja a föld, anélkül, hogy tudomása lett volna erről: akaratlanul is rátelepszik a történetére, kisajátítja azt.⁶

A Háború és terpentin soha nem készült volna el, ha Hertmans nem érezte volna úgy, hogy tartozik ezzel a rokonának, és aligha jutott volna másnak az eszébe, hogy a hátrahagyott dokumentumokat leporolva kiemelje a feledésből a nagyapa alakját. *A fordult szív* kiindulópontját jelentő dokumentum azonban egy közgyűjteményben van; másrészt az író könnyen magára maradhat a megidézett, távoli és idegen személy iránti végtelen vonzódásával, az írás, illetve a keresés során megtapasztalt közösség szinte már kényszeressé fokozódó érzésével.

Nem csak Hertmans forog Vigdis körül, hőse, az általa megírt lány sem nagyon tud kilépni magából, nem nagyon lát túl a saját szemhatárán. Vigdisszel valóban rettenetes

⁶ Köszönöm a regény fordítójának, Fenyves Miklósnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

dolgok történnek – de csak fájdalma van. Nemhogy saját maga, a szerző sem reflektál arra, hogy döntő helyzetekben, a történés fordulópontjain kétesen viselkedik; igaz, sokszor valószínűleg nem is cselekedhet „jól”. Az elbeszélő végig azt hangsúlyozza, hogy a lányt üldözik, és ha elfogják, akár meg is ölhetik – miközben akár úgy is értelmezhetnénk a történetét, hogy valóban romlás és halál jár a nyomában (még ha nem is mindenért felelős, ami körülötte történik). Szerelméért elhagyja, és ezzel gyászba taszítja a szüleit, akik bár-hogy is viselkedjenek és gondolkozzanak, nagyon szeretik őt. Amikor az égő zsinagógánál a keresztetek kérdőre vonják, ösztönösen cselekszik; menteni akarván a gyerekeit, megtagadja az új hitét, majd akaratlanul is elárulja, hogy a gyerekei zsidók. Későbbi hányattatásai során – igaz, ekkor már csak árnyéka önmagának, valami megtört benne – többször is hazudik, szökéseivel néha életveszélybe sodorja azokat, akik kezeskedtek érte – de mintha mindig csak a rázúduló sorscsapásoktól megtört nőt mutatná nekünk a regény, kérdéses tetteit Hertmans csak regisztrálja vagy bemutatja, nem jelzi, hogy Hamutalt furdalná a lelkiismeret, eleve megértő vele, feltétel nélkül „vele tart”, minden más érzést elmos a lány iránti rokonszenve. Ez a vonzódás odáig fokozódik benne, hogy a könyv utolsó, elmúlást lehelő lapján mintegy alámerül – az egyik, a keresztény énjét elvesztő? vagy a halálba zuhanó? – Vigdisszel, visszatartja a lélegzetét. Pedig könyvének legvégén akár azt is bemutathatta volna, amint levegőért kapkodva felszínre tör a lány szomorú történetéből, a történelem rettenetes kútjának mélyéről, és könyvének jelenbeli, „utazós” szálába visszaérkezve kikel a mindenkori történelem vagy a sok szempontból ismétlődő történelem igazságtalansága ellen – mint ahogy korábban egyszer-egyszer célzott is a tengeren hanyódó menekültekkel szembeni bánásmódra vagy a mai politikusok lelkiismeretlen machinációira. Az általa alkalmazott szerkezet mindenesetre lehetőséget adna egy ilyen zárlatra is. Igaz, amikor előzőleg szóba hozta ezeket a fenyegetéseket, azok túl távolinak tűntek, túl általánosnak, komplexnek és nagy horderejűnek ahhoz, hogy komolyan felmerülhetett volna benne a valódi cselekvés lehetősége. Talán érzett némi büntudatot ezért – ahogyan azért is, hogy a már megtört Vigdist nem követte egészen végig az útján. Csak a történetében tudott helyet biztosítani neki.

OKTÓBER 22.

PÉNTEK 19.00

KODÁLY KÖZPONT

LISZT ZONGORAEST

Liszt Ferenc: Nun danket alle Gott (S. 61)

La Campanella

Liszt Ferenc: VI. Paganini etűd

Liszt Ferenc: Desz-dúr vigasztalás
(Consolation, no. 3)

Liszt Ferenc: Orfeusz

Liszt Ferenc: Variációk Ferdinand Huber
dallamára (Három svájci darab, no. 1)

Liszt Ferenc: Forrásnál (Zarándokévek I.)

Liszt Ferenc: Dante-szonáta

Balogh Ádám – zongora

Boros Mihály – zongora

Hodoszó György – zongora

Kovács Szilárd – orgona

www.pfz.hu

Kodály

Jegymester.hu

PANNON
FILHARMONIKUSOK

Kodály
KÖZPONT / CENTRE

okt
18
19⁰⁰

**MIKE STERN
BILL EVANS
BAND**

featuring

**TOM KENNEDY
& NICOLAS VICCARO**
*Kodály Központ
Pécs*

kodalykozpont.hu

okt
25
19⁰⁰

MAXIM VENGEROV

*és a MÁV Szimfonikusok
koncertje*

*Kodály Központ
Pécs*

*Vezényel:
TAKÁCS-NAGY GÁBOR*

kodalykozpont.hu

nca

AutóCity

ZSOLNAY
ÖRÖKSÉGKEZELŐ
NONPROFIT KFT.

PÉCS
A KULTÚRA
VÁROSA